

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Dinler Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

MODERN ORTODOKS YAHUDİLİK

Hüseyin AKDEMİR
15925004

Danışman
Doç. Dr. Canan SEYFELİ

Diyarbakır 2019

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Dinler Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

MODERN ORTODOKS YAHUDİLİK

Hüseyin AKDEMİR
15925004

Danışman
Doç. Dr. Canan SEYFELİ

Diyarbakır 2019

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Modern Ortodoks Yahudilik” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

25/06/2019

Hüseyin AKDEMİR

T.C
DİCLE UNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ
DIYARBAKIR

Hüseyin AKDEMİR tarafından yapılan“Modern Ortodoks Yahudilik” konulu bu çalışma, jürimiz tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı’nda YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesinin

Ünvanı

Adı Soyadı

Başkan: Doç. Dr. Canan SEYFELİ

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Hadi TEZOKUR

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Hüsamettin KARATAŞ

Tez Savunma Sınavı Tarihi: 25/06/2019

Yukarıdaki bilgilerin doğruluğunu onaylarım.

.../...../2019

Prof. Dr. Nazım HASIRCI

ENSTİTÜ MÜDÜRÜ

(MÜHÜR)

ÖNSÖZ

Yahudilik Tanrı kaynaklı olduğu kabul edilen en eski inançlardan biridir. Sayıca müntesibi az olmasına karşılık, Yahudilik inancının dikkat çekmesini sağlayan bir takım özellikler vardır. Yahudiliğin dünya nüfusunun yarısından fazlasını oluşturan Hristiyanlık ve Müslümanlık ile tarihsel ilişkisi ve aynı dini gelenek içerisinde yer alması dikkat çeken özelliklerindendir. Ayrıca Yahudiler'in uzun tarihi süreçlerinde uğradıkları soykırım ve sürgünler sonucunda geniş bir coğrafyaya dağılmaları da dikkat çekici özellikleridir. Yahudiler bu yaşadıklarına rağmen gittikleri yerde önemli sermaye ve lobileriyle güçlerini ortaya koymuşlardır. Bu güçlerinin de katkısıyla İsrail Devleti hem kuruluş sürecinde hem de sonraki süreçte Ortadoğu halklarıyla savaşında keskinlik ve kararlılığıyla dünyanın dikkatini üzerine çekmektedir.

Mevcut dini inançlar arasında Yahudilik önemli bir yer işgal etmektedir. Tabi dini inançlar arasında önemli yer işgal eden Yahudilikte mezhepler arasında en önemli yeri Modern Ortodoks Yahudilik alır. Modern Ortodoks Yahudilik, ilk dönem Ferisilik mezhebi ve Ortaçağ'da Rabbani Yahudilik ile geleneği muhafaza etmesi yönünden benzerlik göstermektedir. Modern Ortodoks Yahudiliği tarihsel bağlamda işleyerek, inanç ve uygulamaları işlemenin önemli olduğu düşünülerek bu konu seçildi. Çok sayıda mezhebi bünyesinde barındıran Yahudilik inancının Modern Ortodoks mezhebini konu olarak belirlemenin birçok nedeni vardır. Ana neden Yahudiliği en saf ve en geleneksel özellikleriyle yaşamasının yanı sıra modern çağın gerektirdiklerini dikkate aldığı içindir. Çünkü günümüz modern dünyasında insanın birçok alanda yozlaştığı ve bu yozlaşmanın dini inanca da sirayet ettiği gerçeği göz önüne alındığında bu yozlaşmadan mümkün olduğunca kendini korumuştur. İşte bu yozlaşmaya tepki olarak modernizmi kısmen inanca dâhil eden “Modern Ortodoks Yahudilik” çalışmaya başlık oldu.

Tez çalışması giriş, üç bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş kısmının başında tez çalışmasının konusu ve sınırları belirtilmiştir. Burada ana konu olan Yahudilik inancı ile ilgili temel bilgiler verildikten sonra tez çalışmasının konusu ve konu işlenirken konunun sınırları belirtilmiştir. Giriş kısmının devamında tez çalışmasının amaç ve önemi anlatılmıştır. Çalışmanın amacı; Yahudiliğin tek tip olmadığını, tarihsel süreçte mezhepleşmelerin yaşandığı ve bu mezheplerin en belirgin günümüzde olduğunu anlatmaktır. Modern Ortodoks Yahudiliği inanç ve uygulama yönünden işleyerek bir bakıma Modern Ortodoks Yahudiliğin genel Yahudiliğin ana çizgisini oluşturduğunu ortaya koymaktır. Çalışmanın önemi ise; küreselleşen dünyanın insanları yakınlaştırdığı ve böylece insanların etkileşim içine girdikleri, dolayısıyla birbirlerinin inançlarını tanıma isteği, konunun önemini gösterir. Birinci bölümde “Modern Ortodoks Yahudiliğin Tarihçesi” başlığı ile Modern Ortodoks Yahudiliğin tarihine değinilerek Yahudilik inancında mezhepleşmelerin nedenleri ve mezhepleşmelerin oluşumundaki etkenler belirtilmiştir. İlk dönem Yahudi mezheplerinden başlanıp, Ortaçağ dönem ve modern dönem Yahudi mezheplerinin tarihi, inanç ve uygulamaları ulaşılabilen kaynak ölçüsünde anlatılmıştır. Bölümün temelini oluşturan Modern Ortodoks Yahudiliğin tarihsel gelişimi ise bölümün son kısmında detaylıca işlenmiştir. İkinci bölümde bir dini inanç için en önemli kabul edilen inançlar “Modern Ortodoks Yahudilikte İnançlar” başlığında temel Yahudi inançları işlenmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise “Modern Ortodoks Yahudilikte Uygulamalar” başlığıyla zamanı belli uygulamalar anlatıldıktan sonra, kültürel-dini uygulamalar ele alınmıştır. Sonuç bölümünde ise tez çalışmasının tamamını kapsayıcı, çalışmanın genel değerlendirmesi yapılmıştır.

Tez konusu belirleme, tez önerisi hazırlama ve tez çalışmasının her aşamasında rehberliği ve yönlendirmeleriyle bana destek olan danışman hocam Doç. Dr. Canan Seyfeli’ye şükranlarımı sunarım. Çalışma sürecinde yönlendirmeleriyle destek veren Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dr. Öğr. Üyesi Hadi Tezokur hocama teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca çalışma sürecinde ihmal ettiğim, bana sabır gösteren eşim ve kızıma da teşekkür ederim.

Hüseyin AKDEMİR

Diyarbakır 2019

ÖZET

Tez çalışmasının konusu “Modern Ortodoks Yahudilik”tir. Çalışma giriş, üç bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş kısmında, tez araştırmasının konusu, sınırları, amacı ve önemi anlatılmıştır. Birinci bölümde, “Modern Ortodoks Yahudiliğin Tarihçesi” işlenmiştir. Ayrıca tarihsel süreçte, ilk dönemden modern döneme kadar Yahudi mezhepleri ele alınmıştır. İkinci bölümde, “Modern Ortodoks Yahudilikte İnançlar” ele alınmıştır. Son bölümde ise, “Modern Ortodoks Yahudilikte Uygulamalar” işlenmiştir. Sonuç bölümünde ise çalışmanın genel değerlendirmesi yapılmıştır.

Çalışmanın amacı önce inanç ve uygulamalarıyla Modern Ortodoks Yahudiliği ortaya koyarak diğer mezheplerden ayrılan özelliklerini, ana hedef olarak ise Yahudiliğin ana çizgisini oluşturduğunu ortaya koymaktır.

Çalışmada Modern Ortodoks Yahudiliğin ilk dönemde Ferisilik, Ortaçağ döneminde ise Rabbani Yahudilik mezhebiyle geleneksel Yahudilik anlayışını benimsemesi açısından birçok alanda benzerlik gösterdiğini ve günümüzde Modern Ortodoks mezhebi adını aldığı tespit edilen noktalardandır. Modern Ortodoks Yahudiliğin inanç ve uygulama hususunda diğer Yahudi mezheplerine oranla çok az değişiklik gösterdiği ve geleneksel Yahudilik çizgisini koruduğu görülmüştür. Ayrıca Modern Ortodoks Yahudiliğin modern zamana ayak uydurmak için temel sayılmayacak noktalarda esneklik gösterdiği gözlemlenmiştir.

Anahtar Sözcükler

Yahudilik, Mezhep, Modern, Ortodoks, Sinagog.

ABSTRACT

The topic of our thesis work is "Modern Orthodox Judaism". The input of our work consists of three parts and the result parts. In the introductory section, research topics, boundaries, purpose and importance are explained. In the first part, "History of Modern Orthodox Judaism" was written. Also in the historical process, Jewish denominations have been dealt with from the first period to the modern turn. In the second part, the "Beliefs in Modern Orthodox Judaism" is dealt with. In the last part, "Applications in Modern Orthodox Judaism" have been processed. In the conclusion section, of the study was made a general evaluation.

The aim of the study is to first reveal the characteristics of Modern Orthodox Judaism by separating it from other denominations with its beliefs and practices, and to show that it is the main line of Judaism as its main objective.

In this study, Modern Orthodox Judaism in the first period of the Pharisee, Medieval Judaism in the Medieval period, the adoption of the traditional Judaism understanding in terms of adoption of many areas in terms of similarity and modern Orthodox sect identified is one of the points today. Modern Orthodox Jews have shown little change in coordination and practice in comparison to other Jewish denominations and have maintained a traditional Jewish line. It has also been observed that Modern Orthodox Jewry has shown flexibility in places where it is not essential to keep pace with modern times.

Keywords

Judaism, Sect, Modern, Orthodox, Synagogue.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR.....	VIII
GİRİŞ.....	1
1. ÇALIŞMANIN KONUSU VE SINIRLARI.....	2
2. ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

MODERN ORTODOKS YAHUDİLİĞİN TARİHÇESİ

1.1. YAHUDİLİKTE MEZHEP ANLAYIŞI VE ORTODOKSLUK	6
1.1.1. İlk Dönem Yahudi Mezhepleri ve Ortodoksluk.....	8
1.1.2. Ortaçağ Yahudi Mezhepleri ve Ortodoksluk	16
1.1.3. Modern Dönem Yahudi Mezhepleri ve Ortodoksluk.....	22
1.2. TARİHSEL SÜREÇTE MODERN ORTODOKS YAHUDİLİK..	36
1.2.1. Modern Ortodoks Yahudiliğin Başlangıcı	37
1.2.2. Modern Ortodoks Yahudiliğin Gelişimi	43
1.2.3. Günümüz Modern Ortodoks Yahudiliği	48

İKİNCİ BÖLÜM

MODERN ORTODOKS YAHUDİLİKTE İNANÇLAR

2.1. MODERN ORTODOKS YAHUDİLİKTE TEMEL İNANÇLAR	54
2.1.1. Tanrı İnancı	56
2.1.2. Peygamber İnancı.....	60
2.1.3. Kutsal Kitap İnancı.....	62
2.1.3.1. Tanah (Tanakh)	65

2.1.3.1.1. Tevrat (Torah)	67
2.1.3.1.2. Peygamberler (Nevi'im).....	68
2.1.3.1.3. Kitaplar (Ketuvim)	71
2.1.3.2. Talmud	73
2.1.3.2.1. Mişna.....	73
2.1.3.2.2. Gemara	75
2.1.4. Ölüm Sonrası Hayat İnancı	77
2.1.5. Mesih İnancı	80
2.1.6. Melek İnancı.....	82
2.2. ORTODOKSLARDA YAHUDİLİĞE ÖZGÜ İNANÇLAR.....	83
2.2.1. Seçilmişlik İnancı	84
2.2.2. Ahit ve Ahitleşme İnancı.....	86
2.2.3. Vaadedilmiş Topraklar İnancı.....	88
2.2.4. Kutsal Mabet İnancı	90

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MODERN ORTODOKS YAHUDİLİKTE UYGULAMALAR

3.1. ZAMANI BELLİ DİNİ UYGULAMALAR.....	95
3.1.1. Günlük İbadetler.....	95
3.1.2. Haftalık İbadet: Şabat.....	96
3.1.3. Yıllık İbadetler	99
3.1.3.1. Roş Haşana	99
3.1.3.2. Yom Kippur.....	100
3.1.3.3. Purim	101
3.1.3.4. Sukkot.....	102
3.1.3.5. Simha Tora	103
3.1.3.6. Pesah (Fısıh)	103
3.1.3.7. Hanuka	104
3.1.3.8. Şavuot.....	105
3.1.4. Dua	105
3.1.5. Kurban.....	107
3.1.6. Oruç.....	110
3.1.6.1. Kutsal Günlerde Tutulan Oruçlar	111

3.1.6.2. Rabbiler Tarafından Tavsiye Edilen Oruçlar	111
3.1.6.3. Özel Oruçlar	112
3.1.7. Hac	112
3.2. KÜLTÜREL-DİNİ UYGULAMALAR	114
3.2.1. Doğum.....	115
3.2.2. Sünnet.....	117
3.2.3. Ergenliğe Giriş Töreni: Bar Mitzvah	120
3.2.4. Evlilik.....	121
3.2.5. Boşanma	125
3.2.6. Ölüm.....	127
SONUÇ	131
KAYNAKÇA	133

KISALTMALAR

AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AUSS	Andrews University Seminary Studies
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
CMAJ	Canadian Medical Association Journal
Çev.	Çeviri
DEÜİFD	Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİB.	Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
Ed.	Editör
Feb.	February
Hız.	Hazreti
İA.	İslam Ansiklopedisi
İ.	İssue
İLTED	İlahiyat Tetkikleri Dergisi
İTOBİAD	İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi
JoSReSS	Journal of Strategic Research in Social Science
KİİFAD	Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi
NEÜİFD	Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
MARUİFD	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
No	Sayı
s.	Sayfa
S.	Sayı
SAÜİFD	Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
SKAD	Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi
SÜİFD	Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
TDK	Türk Dil Kurumu
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
Ter.	Tercüme
Trans.	Translated
UÜİFD	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Vol.	Volume

GİRİŞ

Yahudiliğin kadim kökene sahip inançlardan biri olduğu kabul edilmektedir. Hz. İbrahim'e dayandırılan bu inanç sistematik olarak Hz. Musa döneminde din halini almıştır. Hz. Musa'dan sonra kendi içinde değişim ve dönüşüm yaşayan Yahudilik dinler tarihçileri tarafından dönemler halinde sınıflandırılmıştır. İlk dönem, Ortaçağ ve Modern dönem olmak üzere bu dönemlerde mezhepleşmeler yaşanmıştır.

Geleneksel Yahudiliği modern dönemin gerektirdikleriyle beraber devam ettirmeyi hedefleyen Modern Ortodoks Yahudi mezhebinin geleneği temsil etmesi nedeniyle ilk dönem Yahudi mezheplerinden Ferisilik ile benzerlik gösterir. Tüm teşkilatlı yapısıyla olmasa da geleneği yaşatmayı amaçladığı için Ferisilik bu mezhebin öncüsü sayılmaktadır. Modern Ortodoksluğun Ortaçağ'da benzeri konumunda olan mezhep ise Rabbani Yahudiliktir. Rabbani Yahudilik V. yüzyılda geleneksel çizgiyi koruyan Yahudi mezhebidir.

Modern dönem XVIII. yüzyıldan itibaren siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik alanda yaşanan değişim ve gelişim özellikle batıda radikal sonuçlara yol açmıştır. Bu dönemdeki gelişmeler dini alanda Hristiyanlık ve Yahudilik inançlarında reformlara neden olmuştur. Özellikle katı bir din görüşüne sahip Yahudilik inancı aydınlanma döneminde reform geçirmek durumunda kalmıştır. Söz konusu reformist yönü önce liberal düşüncüyü savunan Reformist Yahudilik hareketi gerçekleştirmiştir. Ancak bu hareket Yahudilikteki inanç ve uygulamalarını minimize ederek asıl Yahudilikten uzaklaştırmıştır. Bu mezhep hareketinin aşırılığa gitmesi geleneksel Yahudilik anlayışını savunan kesimlerce tepkiyle karşılanmıştır. Nihayet Yahudi inanç ve uygulamalarından sapmadan modern çağın gerektirdikleriyle barışık

ve modern çağa ayak uydurma hedefiyle XIX. yüzyılda Samson Raphael Hirsch öncülüğünde Modern Ortodoks Yahudi mezhebi kurulmuştur.

Bu çalışmada Yahudiliğin ana çizgisini takip ettiği kabul edilen; Modern Ortodoks Yahudi mezhebinin tarihçesini, inanç ve uygulamalarını tespit etmek hedeflenmiştir. Giriş ve üç bölümden çalışmanın giriş bölümünde “Çalışmanın Konusu ve Sınırları”, ve “Çalışmanın Amacı ve Önemi” işlenmiştir.

1. ÇALIŞMANIN KONUSU VE SINIRLARI

Yahudilik, ilk dönemden başlanarak, Ortaçağ ve modern dönem olmak üzere din bilimcileri tarafından dönemler halinde sınıflandırılmıştır. Çalışmanın konusu geleneksel Yahudilik çizgisini ve modern çağın anlayışını bir arada yaşamayı hedefleyen ve bu nedenle XIX. yüzyılda ortaya çıkan “Modern Ortodoks Yahudilik”tir. Modern Ortodoks Yahudiliğin tarihçesi, inanç ve uygulamaları çalışmanın ana gövdesini oluşturmuştur.

Yahudilik inancı müntesipleri tarihsel süreçte yaşadığı soykırım ve sürgünler sonucunda başka kültürlerle yaşadığı etkileşim inanç ve uygulamalarında kendini göstermiştir. Bu etkileşim Yahudiler arasında Babil sürgününden modern döneme kadar ki süreçte sürekli ayrışmalar yaşanmasına neden olmuştur. Mezhepleşmeler M.Ö. II. yüzyılda Helenizm baskılarından sonra yaşanmıştır. İlk dönemde inanç ve uygulamalarda yaşanan farklı tutumlar mezhep hareketlerini ortaya çıkarmıştır. İkinci Mabet’in yıkılmasından sonra Ortaçağ Yahudi mezhepleri farklı adlarla bölünmeler yaşamış, son olarak modern dönemde farklı mezhep hareketleri oluşmuştur.

Tez çalışması giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tez çalışmasının konusu ve sınırları detaya girilmeden anlatılmıştır. Giriş bölümünün ilk başlığında işlenen konu anlatılarak Yahudilikte mezhepleşmenin tarihi ve nedenlerine değinilmiştir. Giriş bölümünün ikinci başlığında çalışmanın önemine vurgu yapılarak amaçlanan hedef belirtilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde “Modern Ortodoks Yahudiliğin Tarihçesi” işlenmiştir. Bölümün ilk kısmında, Modern Ortodoks Yahudiliğin tarihçesine

değirilerek Yahudilik inancında mezhep anlayışının ne olduğu ve bu oluşan ayrışmaların nedenleri ele alınmıştır. Burada amaç, tüm diğer inançlarda, hatta basit konularda bile ayrılığın ortaya çıktığını ifade ederek bu ayrılıkların Yahudi inancı için de anormal olmadığını, hayatın olağan akışında karşılaşılan bir durum olduğunu belirtmektir. Bu durum ifade edildikten sonra, tarihsel süreçte Yahudi mezhepleri işlenmiştir. Yahudi tarihi boyunca ilk dönemden modern döneme kadar kayda değer mezheplerin hangileri olduğu, tarihleri, kuruluşları ve son bulmalarının nasıl olduğu, ya da nasıl devam ettikleri inanç ve uygulama yönünden kronolojik sıralama esas alınarak işlenmiştir. Birinci bölümün ikinci kısmında, çalışmanın esasını oluşturan Modern Ortodoks Yahudiliğin tarihsel gelişimi ele alınmıştır. Bölüm “Yahudilikte Mezhep Anlayışı ve Ortodoksluk” ve “Tarihsel Süreçte Modern Ortodoks Yahudilik” alt başlıklarından oluşmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde “Modern Ortodoks Yahudilikte İnançlar” ele alınmıştır. Bu bölümde belirli inanç amentüsüne sahip olmayan Yahudiliğin tarihsel süreçte din bilginlerince özellikle farklı dini inançların etkisiyle de sistematize edilmiş “Ortodoks Yahudilikte Temel İnançlar” ve “Ortodokslarda Yahudiliğe Özgü İnançlar” başlıkları altında önem sıralaması dikkate alınarak detaylıca işlenmiştir.

Son bölümde “Modern Ortodoks Yahudilikte Uygulamalar” konu edilmiştir. Bir dini inancın somut göstergesi olan uygulamalar Modern Ortodoks Yahudilikte önem taşımaktadır. Bu bölümde Modern Ortodoks mezhebinin hangi uygulamayı ne zaman ve nasıl icra ettiği, “Zamanı Belli Dini Uygulamalar” başlığı altında ele alınmıştır. Ardından Modern Ortodoks Yahudi mezhebinin önem verdiği ve dini vecibe olarak kabul ettiği “Kültürel-Dini Uygulamalar” işlenmiştir.

2. ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Dinlerin çoğunda farklı fikirlerin sistemleşmiş hali olan mezheplerin Yahudilik inancında da var olduğunu belirtmek, Yahudiliğin tarihsel süreçte ayrıştığını ve bu ayrışmada ortaya çıkan mezhepleri kısaca tanıtip asıl konu olan Modern Ortodoks Yahudiliği tarihsel, inanç ve uygulama yönleriyle işlemek önemlidir.

Modern Ortodoks Yahudilik genel Yahudilik algısının görünür hale geldiği Yahudi mezhebidir. Bunda etkili olan nedenlerin başında kendilerinin iddia ettiği gibi tarihten günümüze Ferisilik, Rabbani Yahudilik ve son olarak Modern Ortodoks Yahudilik şeklinde merkezde kalması yer alır. Bu durum inanç ve uygulamalarda geçerli, Yahudi kutsal kitabına (Tanah ve Talmud) ve geleneğe bağlı olarak kendisini görmesiyle de ilgilidir. Dahası geçmişten günümüze taşınan gelenekte kadim Yahudiliğe daha yakın mezhep olmasıdır. Bu sebeple çalışmada öncelikli olarak Modern Ortodoks Yahudiliğin tarihsel süreci, inanç ve uygulamaları ele alınırken Yahudiliğin dünyaya görünümü ortaya konmuştur. Bu ortaya konanlar haricindekiler ya Ortodoks Yahudilerinin uygulamalarının azınlığını ya da fazlasını yaşamada aşırılığı belirtecektir. Yani bir bakıma Modern Ortodoksluk yaşanan Yahudiliğin ortasını, vasatını ifade edecektir.

Çalışmanın amacı inanç ve uygulamalarıyla Ortodoks Yahudiliği ortaya koyarak diğer mezheplerden ayrılan özelliklerini belirtmek ve Yahudiliğin ana çizgisini oluşturduğunu ortaya koymaktır. Yahudilik inancına mensup kişilerin aslında tek fikirde olmadıklarını, çeşitli Yahudi gruplarının tarih sahnesinde yer aldığını ifade etmektir. Modern Ortodoks Yahudiliği tarihsel süreçte işleyerek inanç ve uygulama yönünden diğer Yahudi gruplarından ayrılan yönlerini belirterek, esasında Modern Ortodoks Yahudiliğin genel Yahudiliğin esasını oluşturduğunu belirtmektir.

Yahudilik inancı tarihte, inanç ve sosyal alanda önemli yer tutmaktadır. Çok eski tarihe dayanan bu inanç, soykırıma varacak uygulamalarla karşı karşıya kaldığı halde günümüzde güncelliğini muhafaza etmektedir. Hâlbuki bir dini inanç için az sayılabilecek müntesibi olması, etkinliğini düşürmesini gerektireceği halde düşünülenin aksine, şaşırtıcı bir şekilde sürekli gündemde olan bir inançtır.

Yahudilik inancının bu kadar güncel olması ve daha da olacağı benzemesi araştırılmayı hak etmektedir. Bu nedenle Yahudilik inancı çalışma alanı seçildi.

Modern Ortodoks Yahudilik, kökeni ilk döneme kadar giden ve her dönemde ilkelerinin etkin olduğu, aynı zamanda günümüzde en fazla takipçisi olan modern dönem Yahudi mezhebidir. Bu mezhep, ilk dönemdeki Yahudi inanç uygulamalarını

çok az değişiklikle günümüze taşınması ve Yahudilik hakkında bilgi almak isteyen kimselere en geleneksel bilgileri verebilecek mezhep olduğu için tez çalışmasına başlık olmuştur.

Modern dönemde küreselleşmenin artmasıyla dünya insanının tektipleşmeye başlaması ve sonucunda birçok değerin kaybolması bazı insanları geleneğin muhafaza edilmesi uğraşına yönlendirilmiştir. Dinler tarihine ilginin her dönem yoğun olduğu göz önüne alındığında ve geleneği en iyi muhafaza eden Modern Ortodoks Yahudilik olduğu için bu alan işlenmiştir. Modern Ortodoks Yahudiliğin tam olarak tarihini, inanç sistemini, uygulamalarını kısacası ne olduğunu anlatan müstakil Türkçe kaynak olmadığı, bu yüzden tez çalışmasının bu alanda yararlı olabileceği düşünülmüştür. Böylece Yahudilik tarihi hakkında bilgi edinmek isteyen kişiye, Yahudi mezheplerinin tarih, inanç ve uygulama alanlarında kolayca bilgiye ulaşabilme fırsatı sunulmaya çalışılmıştır. Oluşturulan tez çalışması Yahudi inancının geneli hakkında bilgi vermenin yanı sıra özelde, Modern Ortodoks Yahudiliğin ne olduğu sorusuna cevap vermesi hedeflenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MODERN ORTODOKS YAHUDİLİĞİN TARİHÇESİ

Araştırmacıların bugünkü Yahudiliğin kendisini sistematize ederek kurduğunu düşündükleri Babil Sürgünü dönüşü yapılanmasından bugüne kadar Yahudilik, kendi içsel gelişimi ya da farklı kültürlerin tesiriyle çok çeşitli akımlara, hareketlere ve bunların arasında önemli bir yer tutan mezheplere bölünmüştür. Bu mezhepler arasında ve kendi döneminde en etkili olan mezhep modern dönem Yahudi mezhebi olan Modern Ortodoks Yahudiliktir. Ancak uzun tarihsel süreçte Yahudilikte mezhep oluşumunun belli başlı dinamikler üzerine kurulduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenle herhangi bir mezhebi din olarak anlamanın mümkün yolu bu dinamikleri göz önünde bulundurmayı gerektirmektedir. Bu gereksinimi yerine getirmenin yolu da önce Yahudi mezhep anlayışını ortaya koymaktan geçmektedir. Çalışmada önce mezhep anlayışı, ardından Modern Ortodoks Yahudiliğin oluşumu konuları işlenmiştir. Konu, “Yahudilikte Mezhep Anlayışı Ve Ortodoksluk” ve “Tarihsel Süreçte Modern Ortodoks Yahudilik” başlıkları altında incelenmiştir.

1.1. YAHUDİLİKTE MEZHEP ANLAYIŞI VE ORTODOKSLUK

Yahudiliğin uzun tarihsel sürecinde Yahudi mezhep anlayışını ortaya koymada etkili bir yöntem olarak genel Yahudi tarihine paralel şekilde mezhepleri tarihsel bir sınıflandırmaya tabi tutmak konunun anlaşılması bakımından önemlidir. Araştırmacılar arasında genel kabul gören sınıflandırma “İlk Dönem”, “Ortaçağ” ve “Modern” Yahudi mezhepleri şeklindedir.

Çalışmada hem Yahudilikte mezhep anlayışı hem de tarihte etkili şekilde var olmuş ve var olmaya devam eden mezhepler bahsi geçen tarihsel sıralamaya bağlı

kalınarak ele alınmıştır. Bu mezhepleri ele almanın temel amacı bir modern dönem mezhebi olan Ortodoks Yahudiliğin anlaşılmasını kolaylaştırmaktır. Bu mezhebin ortaya çıkışı, bu din içerisinde kendisini oturttuğu yer, bu yerde duruşunun dinamikleri gibi konuların açıklanabilir hale gelmesi yine Yahudi mezhep anlayışının ortaya koyulmasıyla mümkün olacaktır.

Ortodoks terimi dini inançlarda genellikle kendisini var olan dini inancın asıl, gerçek ve çoğunluğun temsilcisi görmek manasında dominant siyasi erk ile anılan mezhep için kullanılır. Heterodoksi ya da heresi terimi ise; çoğunluk ve siyasi erk tarafından kabul edilmeyenler yani Ortodoks olmayanlar için kullanılır.¹

Ortodoks terimi Yunanca “Orthodoxos” kavramından türemiş heterodoks ya da heresi doktrinlerin aksine gerçek doktrin anlamında IV. yüzyılın başlarında Yunan babaları tarafından kullanılmıştır.² Kelime olarak “dogmalara bağlı, katı, kuralcı kimse/görüş” anlamında kullanılan Ortodoks terimi Yahudilikte, Kutsal Mabet’in yıkılmasından sonra tarihsel süreçte varlığını devam ettirip günümüze kadar gelmeyi başaran, Yahudi inanç ve geleneklerine bağlı, günümüzde en fazla müntesibi olan Yahudi mezhebi için kullanılan bir kavramdır. Ortodoks Yahudilik Hz. Musa’ya Sina dağında vahyedilen yazılı ve sözlü esasları ilk dönemden günümüze kadar olduğu gibi kabul edip değişime direnenlerin oluşturdukları mezheptir. Ortodoks Yahudilik terimi ilk olarak Reformist Yahudilik inisiyatiflerini reddeden Yahudiler tarafından kullanılmıştır.³

Bir dinin somut bir varlık olmaması münasebetiyle kendine has bir mezhep anlayışından bahsedilemez. Bunun için burada açıklanması gereken Yahudilik dininin mezheplerin doğmasına yol açan kendisine ait ve/veya kendisine has iç ve dış dinamikleri, özellikleri, inançları, evren ve insan algısı gibi hususların rol oynayarak bütün bunlara bağlı bir ayrılma ve farklılaşma fikri oluşturma gücüne mezhep anlayışı geliştirme denebilir. Bu mezhep anlayışı ortaya konulduğu takdirde

¹ Şinasi Gündüz, “Başkaldırı Gelenegi ve Heterodoksi”, **Bilimname: Düşünce Platformu**, C. 2, S. 6, 2004, s. 75-76

² The Editors of Encyclopaedia Britannica, “Orthodox Religious Doctrine”, 2007, <https://www.britannica.com/topic/orthodox#accordion-article-history>, (16.05.2019), s. 1.

³ Fuat Aydın, **Genel Hatlarıyla Yahudilik**, İnsan Yayınları, İstanbul 2014, s. 38.

Ortodoks Yahudiliğin kendisini Yahudi tarihi, dini, kültürü vs. içinde nasıl bir yere yerleştirdiğini anlaşılır hale getirmek mümkün olacaktır.

Yahudi tarihinde her dönem Ortodoksluk anlayışına muhalefet eden mezhepler varolmuştur. Çünkü değişen koşullar beraberinde dinsel alanda reform yanlısı mezhepler ortaya çıkarmıştır. İlk dönemde geleneksel Yahudilik anlayışında olan Ferisi mezhebinin karşısında sadece yazılı Tevrat'ı kabul eden Saduki mezhebi varken Ortaçağ döneminde de Ortodoks Yahudilik ile birçok yönden benzerlik gösteren Rabbani mezhebinin karşısına Kara'i mezhebi çıkmıştır. Modern dönemde ise Ortodoks mezhebe birçok alanda ters düşen, liberal mezhep Reformist mezhep olmuştur.

Yukarda zikri geçen hususlara dikkat edilerek konu “İlk Dönem Yahudi Mezhepleri ve Ortodoksluk”, “Ortaçağ Yahudi Mezhepleri ve Ortodoksluk” ve “Modern Dönem Yahudi Mezhepleri ve Ortodoksluk” başlıkları altında ele alınmıştır.

1.1.1. İlk Dönem Yahudi Mezhepleri ve Ortodoksluk

Yahudiler arasında etkisi günümüze kadar gelen ilk ayrışma Tanrı'nın tabiatıyla ilgili M.Ö. IX yüzyılda olmuştur. Bunda Tanrı'nın tabiatıyla alakalı ihtilaflar etkili olmuştur. Sonraki süreçte ise iç sebepler ve dinamiklerden değil de dışardan etki ile ayrışmalar yaşanmıştır. Bunlardan ilki Babil sürgünü sebebiyle karşılaşılan farklı kültürlerle etkileşimlerdir. İkincisi ise Büyük İskender'in doğu seferiyle (M.Ö. 330?) Helen kültürünün bölgeye hâkim olması sonucunda meydana gelen kültürel etkileşimdir.⁴

Babil sürgünü dönüşünde Yahudiler Ezra liderliğinde dini ve pek çok yönden yapılanmaya gittiklerinde Yahudilik de kendisini bir din olarak kurmaya ve kurumsallaşmaya başlamıştır.⁵ Ayrı bir yapılanma olan Samiriler haricinde Yahudilikte ilk mezhepleşme olayları M.Ö. II. yüzyılda görünür hale gelmiştir. Bu

⁴ Mehmet Bayrakdar, **Üç Dinin Tarihi**, Say Yayınları, İstanbul 2016, s. 125.

⁵ Ali Osman Kurt, **“Babil Sürgünü Sonrası Ezra Önderliğinde Yahudiliğin Yeniden Yapılandırılması”**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006), s. 68-70.

dönemdeki mezhepleşmede farklı bir kültürün tesiri kuvvetli olmuştur. Genelde ilk mezheplerin ortaya çıkmasına Helenizm baskılarının sebep olduğu düşünülmektedir. Helen etkisi döneminde Selevkilerin Yahudileri Yunan Tanrı'larına tapmaya zorlamasıyla Yahudilerde ciddi bir mücadele azmi oluşmuş, böylece Hasidik Yahudilik neşet etmiştir. Hasidiler, Selevkilerin Yunan Tanrı'larına ibadet etmelerini istemelerine karşı çıkmış, hatta bunun için ölümü göze almış ve Makkabi isyanlarına da destek vermişlerdir.⁶ Hasidik kavramının orijini İbranice "*Hesed*" kelimesinden türemiş "sevgi" ve "iyilik" anlamına gelmektedir. Bu kavram Tanrı'ya karşı beslenen sevgiyi ifade etmek için kullanılmıştır.⁷ Hasidizm kavramı dinsel ve ahlaki emirlerin gözetilmesinde yüksek bir standarda sahip olanları tarif etmek için Rabbini* literatüründe kullanılan bir terimdir. Hasidizm ayrıca "dindarlar" anlamına da gelmektedir. Bu isim Helenizme bir tepki olarak oluşmuş bu mezhebin kendini merkeze yerleştirdiğini de göstermektedir. Ancak bu hareket örgüt ya da grup şeklinde değil bireysel bir hareket olmuştur. Hasidilerin genel özelliklerinden biri Rabinik kaynaklarda zikredilen minimum materyal ile basit bir yaşam sürmeleridir. Bu özellikleriyle paralel olan ortak yaşama dayalı sosyal ve popüler bir yaşamları olmuştur.⁸ Hasidiler Tevrat'a sıkı sıkıya bağlı olmalarıyla bilinir, ancak Talmud geleneğini kabul etmezler. Hasidiler'in M.S. III. yüzyıla kadar yaşadıkları düşünülmektedir.⁹

Helen etkisi sürecinde önce M.Ö. 166'ya kadar Helenistik fikirler Yahudi aristokratlara enjekte edililirken özellikle Yahudiliğin otonom olduğu Filistin ve Mezopotamya'da geleneksel Yahudilik anlayışına karşı yeni sesler çıkmışsa da bunlar bastırılmış, Yahudi geleneği etkin olarak yaşatılmıştır. Ancak Helenistik fikirlere sürekli maruz kalan Yahudiler arasında yaklaşık M.Ö. 140 yılında iki büyük Yahudi hareketi, Ferisilik ve Sadukilik gelişmiştir. Bu iki hareketin ortak hedefi fikirlerini Yahudilere empoze etmek olmuştur.¹⁰ Bunlar ve bunlardan sonra oluşan

⁶ Ömer Faruk Harman, "Mezhepler ve Dini Gruplar", **İA**, TDV Yayınları, Ankara 2013, C. 43, s. 212.

⁷ Ali Osman Kurt, **Fundamentalist Yahudiler**, Eski Yeni Yayınları, Ankara 2016, s. 21.

* Rabbi (Haham): Yahudi din bilgini.

⁸ Encyclopaedia Hebraica, "Hasidim", **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 8, s. 390-393.

⁹ Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, M. Alparslan Küçük, **Dinler Tarihi**, Berikan Yayınları, Ankara 2015, s. 349.

¹⁰ İsrail Shahak, **Jewish History, Jewish Religion**, Pluto Press345, London 2005, s. 44-45.

ilk dönem Yahudi mezheplerinin Hasidik Yahudilik içinden çıktığı kabul edilmiştir. Diğer ilk dönem Yahudi mezhepleri Esseniler ve Zelotlar dikkate değerdir.

Hasidilik mezhebinin içerisinden doğan ve tarihsel olarak önce olan ilk mezhep Sadukilik olmuştur. Kutsal Mabet ve Sanhedrinde etkili aristokrat tabakasını oluşturan Sadukilerin mezhep isminin yüksek rahip Zadok'tan türediği kabul edilmiştir.¹¹ Yaklaşık olarak M.Ö. II. yüzyılda aktif olan Sadukiler için İbranice “*Zadukim*” kavramı kullanılmıştır.¹² Kutsal Mabet'in hizmetini ve kurban ibadeti işlerini yürüten seçkin bir sınıf olan Sadukilerin kökenleri muhtemelen Ezra ve Nehemya dönemine dayanmaktadır. Sadukiler dini ritüellerin ve rahip sınıfının ayrıcalıklarının önemini vurgulamışlardır. Tarihsel olarak öncelikle kendi imtiyazlı konumlarını korumakla ilgilenen, aristokratlar olarak kabul edilmişlerdir. Asıl güçleri Kutsal Mabet'in kontrolünü ellerinde tutmalarından gelmiştir. Ancak M.S. 70 yılında Mabet'in yıkılmasıyla Yahudiler arasında uygulanabilir bir siyasi ya da dini güç olmaktan çıkmışlardır.¹³

Bazı akademisyenler ilk Makkabi eserinde Sadukilik eğilimi bulsalar da Sadukiler yazılı bir kaynak bırakmamışlardır. Sadukiler ile ilgili mevcut bilginin tamamı ya muhaliflerince ya da dışarıdan gelenlerce yazılmıştır. Bu kişiler seçici ve eğitilmiş kişilerdir. Sadukiler hakkında tanık olarak çağdaş Josephus gösterilir. O, Saduki öğretisini ve yaşam tarzını test ettiğini, ancak Sadukiler hakkında mevcut bilgilerin özel bir bilgi vermediğini ifade etmiştir.¹⁴

İlk dönem Yahudi mezheplerinden geleneksel Yahudi anlayışına yakın durarak Ortodoksiyi oluşturan ve hem yazılı Tevrat'ı hem de sözlü Tevrat'ı esas alan Ferisiliğe göre Sadukilik farklılık göstermiştir. Sadece yazılı Tevrat'ı esas kabul eden Sadukiler Yahudi dinini katı şekilde algılamış, atalarının geleneklerini sürdürmede kararlılık göstermişlerse de bu geleneksellik Ortodoks Yahudilikten inanç ve

¹¹ Victor L. Ludlaw, “Major Jewish Group In The New Testament”, 2001, <https://www.lds.org/study/ensign/1975/01/major-jewish-groups-in-the-new-testament?lang=eng> (12.02.2019), s. 4.

¹² Menahem Mansoor, “Sadducees”, **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 17, s. 654.

¹³ Ludlaw, “Major Jewish Group In The New Testament”, s. 4.

¹⁴ W. D. Davies, Louis Finkelstein, “The Sadducees - Their History and Doctrines”, **The Cambridge History of Judaism**, Cambridge University Press, Cambridge 2008, Vol. 3, s. 428.

uygulamada farklılık göstermiştir.¹⁵ Ferisilik ise geleneği tamamen kabul edip yazılı ve sözlü kaynaklarla Rabbi görüşleri esas alması ve ölüm sonrası aşamaları benimsemesi yönleriyle Modern Ortodoks Yahudilikle benzerlik göstermiştir.

Hasidilik mezhebinin içerisinde doğan ikinci hareket olan Ferisilik mezhebi İkinci Mabet zamanında M.Ö. 150 ile M.S. 70 yılları arasında varlık göstermiştir. Ferisilik, Saduki mezhebinden hemen sonra doğmuş bir mezhep olup ilk dönem Yahudi mezhepleri arasında ortodoksiyi temsil etmektedir. Ferisi kavramının İbranice karşılığı “*Peruşim*”dir. Kelime tam olarak “ayrı” anlamına gelmektedir. Bu mezhebin mensupları kendilerini bir takım gıdalardan uzak tutmaları nedeniyle bu isim verilmiştir.¹⁶ Yunanca olan Ferisi kelimesinin sözlük anlamı “ikiyüzlü”, “sahte sofu” ve “mürai” gibi anlamlara gelmektedir. Olumsuz anlam ifade ettiğinden rakiplerine Sadukiler tarafından bu ismin verilmiş olabileceği düşünülmüştür.¹⁷ Yeni Ahit’te Hz. İsa’nın Ferisilere karşı olduğu özellikle Şabat ve temizlik kuralları gibi hususlarda Ferisilerle mücadele ettiği birçok Yahudi metinlerinde anlatılmıştır. Ferisiler genel olarak Hz. İsa’nın Mesih’liğine karşı şüpheyle yaklaşmış, Tanrı’nın oğlu fikrini kesinlikle reddetmişlerdir.¹⁸ Çağdaş Yahudi Josephus Ferisilerin Yahudilik inancında açıkça rol oynadığını ifade etmiştir. Yahudi toplumunun uzun süre ana gücünü oluşturan bu mezhep daha çok işçi sınıfından taraftar toplamıştır. Ferisiler halk ve politikacılar arasında önemli pozisyonda yer almışlardır.¹⁹

Hiz. Musa’dan sonra Ezra’nın takipçisi olmayı tercih eden Ferisilik mezhebi inanç ve uygulama noktasında geleneği devam ettirme yolunu seçmiştir. Ferisiler geleneği sürdürme özellikleri yanında Yahudiliğin kutsallarını, örneğin; Talmud henüz oluşum dönemindeyken dahi kabul etmesi gibi özellikleriyle ilk dönem Ortodoks Yahudi mezhebi özelliklerini taşımıştır. Ferisiler, Tanrı’yı her yönden

¹⁵ Ludlaw, “Major Jewish Group In The New Testament”, s. 4. Ayrıca bkz. Yusuf Besalel, “Sadukiler”, **Yahudilik Ansiklopedisi**, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2001, C. 3, s. 558.

¹⁶ Sara E. Karesh-Mitchell M. Hurvitz, “Pharisees”, **Encyclopaedia of Judaism**, Fact on File, New York 2006, s. 389.

¹⁷ Bekir Zakir Çoban, “Josephus’un Gözüyle İlk Dönem Yahudi Fırkaları”, **DEÜİFD**, C. 27, 2008, s. 60-61.

¹⁸ Robert C. Jones, “Jewish Religious Parties at the Time of Christ, Part One: Pharisees and Sadducees”, 2000, <http://www.sundayschoolcourses.com/pharsad/pharsad.pdf>, (10.12.2016), s. 14.

¹⁹ Kenneth G. C. Newport, “The Pharisees in Judaism Prior to A.D. 70”, **AUSS**, Vol. 29, No. 2, 1991, s. 130.

bilge, her şeyi bilen, bütünüyle adaletli bir manevi varlık olarak kabul etmişlerdir. İnsanın özgür irade sahibi olduğunu, dolayısıyla davranışlarının karşılığını göreceğine inanmışlardır.²⁰ Tevrat'ı dinlerinin ana kaynağı görmelerinin yanı sıra sözlü kaynakların geçerliliğini de kabul etmişlerdir. Mezhebin takipçileri eski durumlar ile yeni koşulları kombine ederek yaşanan döneme adaptasyon sağlamışlardır.²¹ Mişna ve Talmud'a inanmış, Babil sürgününün Tevrat hükümlerine uymamanın sonucu olduğuna hükmetmişlerdir.²² Bütün bu özellikleri modern dönem Ortodoks Yahudilikle aynıdır.

Ferisilik ve Sadukilik mezheplerinden sonra Filistin Yahudileri arasında ortaya çıkan üçüncü mezhep Essenilik olmuştur. M.Ö. II. yüzyılın ortalarından Romalılara karşı ilk Yahudi ayaklanmasına kadar varlıklarını devam ettirmiş olan Esseniler hakkında bilgi verenler çağdaşları Philo, Josephus ve Pliny olmuştur. Ancak 1947 yılında bulunan Ölü Deniz Yazmaları Esseniler hakkında otantik sayılan bilgi sağlamışlardır. Klasik yazarlar bu mezhebin tarihleri, tarihi yerleri ve yaşam biçimleri hakkında olgusal bilgiler verirken Ölü Deniz Yazmaları onların teolojik inançlarının temellerini de açığa çıkarmıştır.²³

Esseni kavramının İbranice karşılığı “*Essenoi*”dır. Essenilerin Makkabi isyanlarından sonra ortaya çıktıkları ve Ölü Deniz’e yakın bir yerde yaşadıkları düşünülmüştür.²⁴ Essenilere “*İsiyim*” de denmiştir. İsiyim kelimesi üzerine fikir birliği olmamasına karşın iki anlama geldiği varsayılmıştır. Birinci anlam “mütevazı ve dindar kişi”, ikinci anlam ise “sessiz, sakin, ketum kişi” demektir.²⁵ Esseniler inanç yönünden Ferisiler ve Sadukiler arasında bir konumdadır. Sadukiler gibi Tanrı'nın gerçek rahipleri Zadok'un soyundan geldiklerini iddia etmişlerdir.

²⁰ Ludlaw, “Major Jewish Group In The New Testament”, s. 5.

²¹ Menahem Mansoor, “Pharisees”, **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 16, s. 31.

²² Hakan Olgun, “Yahudi Ferisiler ile Katolik Kilisesi Bağlamında Ortodoksi ve Heresi”, **EskiYeni Dergisi**, S. 25, 2012, s. 107.

²³ Geza Vermes, **Ölü Deniz Parşömenleri Kumran Yazıtları**, Nurfer Çelebioğlu (Çev.), Nokta Kitap, İstanbul 2005, s. 69-71; Ayrıca bkz. W. D. Davies, Louis Finkelstein, “The Essenes”, **The Cambridge History of Judaism**, Cambridge University Press, Cambridge 2008, Vol. 3, s. 444.

²⁴ Harman, “Mezhepler ve Dini Gruplar”, s. 213.

²⁵ Yaşar Kutluay, **İslam ve Yahudi Mezhepleri**, Anka Yayınları, İstanbul 2001, s. 236.

Esseniler kendilerini “kutsal” ya da “saf” olarak adlandırmışlardır. Ruhun ölümsüzlüğüne inanan Esseniler bedensel dirilişi reddetmişlerdir.²⁶

Essenilik mezhebinin ana hedefleri Yahudi hükümlerini incelemek, İsrail kültürüne karışmış pagan etkisini yok etmek, Yahudi hukukunu titizlikle gözlemlemek ve Yahudi ritüellerini tanıtmak olmuştur. Esseniler Tevrat’ı kabul etmenin yanında Tanrı tarafından peygamberlere vahyedilmiş yasayı da kabul etmişlerdir. Ayrıca dini metinler üzerine yapılan çalışmaları da kabul etmişlerdir. 1948 yılında bulunan Ölü Deniz Yazmalarının çoğu Essenilere aittir.²⁷ Ancak Ölü Deniz Yazmaları Esseniler hakkında fazla bilgi vermemektedir. Bu yazmalarda Essenilerin karasal bir topluluk oldukları ifade edilmiştir. Esseniler dönemlerinin aristokrasisi içerisinde yer almışlardır.²⁸

Monoteist bir Tanrı inancına sahip Esseniler, Tanrı’nın her şeye gücünün yettiğine inanarak ekonomik olarak sosyalist bir yaşamı benimseyerek beraber cemaat halinde yaşamışlardır.²⁹ Tanrı’nın yarattığı ilahi düzene itaat eden ya da ruhlarının ölümsüz bir hayatla ödüllendirileceğini, itaatsizlik edenlerin ise cezalandırılacağını kabul etmişlerdir.³⁰ Her şeyin en iyisini Tanrı’ya atfederek dürüstlüğüne saygıya değer olduğuna ve ödüllendirileceğine inanmışlardır. İffetlerine aşırı derecede bağlı olup yaygın birçok şeyi kendilerine yasaklamışlardır.³¹ Güneşin doğuşuna kadar dünyevi kelimeler etmez, ibadet ettikten sonra çalışmaya başlamışlardır. Akşam banyo yapıp yemeklerini yiyerek günü tamamlamışlardır. Tıp bilimiyle ilgilendikleri de bilinmektedir.³²

Esseniler sosyal izolasyon, yaşam stilleri, dini ritüelleri ve kehanetlere karşı tutumları ile dikkat çekmişlerdir. Bu hareketin mensupları yoğun merkezlerin dışından izole bir hayat yaşamışlardır. Kudüs merkezindeki Sadukiler ve Ferisilerin

²⁶ Ludlaw, “Major Jewish Group In The New Testament”, s. 6.

²⁷ Sheila E. McGinn, **Jesus Movement and the World of the Early Church**, Anselm Academic, United States of America 2014, s. 44-45.

²⁸ E. McGinn, **Jesus Movement and the World of the Early Church**, s. 45.

²⁹ Sara E. Karesh-Mitchell M. Hurvitz, “Essenes”, **Encyclopaedia of Judaism**, Fact on File, New York 2006, s. 145.

³⁰ E. McGinn, **Jesus Movement and the World of the Early Church**, s. 45.

³¹ Flavius Josephus, **The Antiquities of the Jews**, William Winston, (Trans.), Peabody Publishers, Hendrickson 1987. s. 1039.

³² Çoban, “Josephus’un Gözüyle İlk Dönem Yahudi Fırkaları”, s. 66

siyasi mücadelelerinde yer almamışlardır. Ancak bazı dönemlerde Ferisi kimliğine sahip Esseni üyelerinin kent yaşamında, belirli olaylarda yer aldığı görülmüştür.³³ Essenilerin yaşam tarzları topluluk halinde, eşitlik, izole ve örgütlü bir yapı şeklinde olmuştur. Dini ritüeller Essenilerin önemli bir parçası olmuştur. Kudüs merkezinde yer alan çoğunluğun mabedinden farklı ibadet yerleri olmuştur. Kadere, Tanrı'ya, ölüm sonrası sonsuz yaşama inanmışlardır. Bu özellikleri Ortodoks mezhebi özellikleriyle benzerlik göstermiştir. Aynı zamanda geleceği öngörmek ve rüyaları yorumlamak gibi doğaüstü özellikleri barındırmışlardır.³⁴ Philo'ya göre çağdaş ya da yarı çağdaş olarak tanımlanabilen Essenilerin bir kısmı evli, bir kısmı bekâr olan manastırlarda yaşamış ve ortalama sayıları dört bin civarında olmuştur.³⁵ Edebiyata da büyük önem vermişlerdir. Ayrıca arınmaları için bulundukları yerlerde detaylı su tesisatları kurmuşlardır.³⁶ Münzevi özellikleriyle ortodoksiden uzak bir yaşam biçimine sahip olmuşlardır.

İlk dönem Yahudi mezhepleri arasında kısmen daha az dikkat çeken Zelotlar mezhebi Roma İmparatorluğuna haraç ödemeyi reddedip ve imparatoru efendi kabul etmeyen Galilei Judah önderliğinde kurulmuştur. Zelotlar M.S. 66'da Kutsal Mabet'i ele geçirmelerine rağmen Romalılar M.S. 70 yılında isyanı bastırarak Kutsal Mabet'i yıkmışlardır. Judah Romalılara karşı başlattığı isyan sonucunda öldürülmüştür. Takipçileri Romalılara karşı gerilla savaşını çöllere taşımışlardır.³⁷

Zelotlar hakkında ana kaynak I. yüzyılda yaşamış Yahudi tarihçi Josephus'tur. Tarihçilere göre Romalıların onların sayısını öğrenmek için sayım talebinde bulunmalarına karşın Romalılara ve onlarla işbirliği yapan Yahudilere karşı isyan başlatmışlardır. Bu isyan sırasında kullanılan slogan "*Tanrı'dan başka hiçbir kral yoktur*" şeklinde olmuştur.³⁸ Ancak Romalıların isyanı bastırmasıyla mücadeleyi

³³ Hillel Newman, **Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period**, Brill, Boston 2006, s. 82.

³⁴ Newman, **Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period**, s. 83.

³⁵ Menahem Mansoor-Philip Davies, "Essenes", **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 6, s. 510.

³⁶ Paul Johnson, **Yahudi Yarihi**, Filiz Orman, (Çev.), Pozitif Yayınları, İstanbul 2000, s. 121.

³⁷ Ludlaw, "Major Jewish Group In The New Testament", s. 3.

³⁸ Sara E. Karesh-Mitchell M. Hurvitz, "Zealots", **Encyclopaedia of Judaism**, Fact on File, New York 2006, s. 570.

çöllere taşıyan Zelotlar teslim olmak yerine Eliezer önderliğinde topluca intihar etmişlerdir.³⁹

Zelotların Romalılara karşı başlattığı isyan hareketi politik olarak görülse de esas neden dini olmuştur. İnançlarına göre Tanrı onları seçilmiş bir millet olarak atamışken onların başka milletler tarafından yönetilmesi kendileri tarafından hakaret olarak görülmüştür. Romalılar tarafından kendilerine atanan din adamlarını kabul etmeyen Zelotlar, yalnızca vaat edilen topraklar özgürleştğinde Tanrı'ya gerçek bir ibadetin mümkün olabileceğini ifade etmişlerdir.⁴⁰ Zelotlar asıl dini yaşama adına asi özellikleriyle Essenilerin zıddına ve ortodoksinin arasında bir fikir ve yaşama sahip olmuşlardır.

Yahudi inancı dışındaki tüm dini inançlar gibi Yahudilik inancının da kendi içerisinde yaşadığı değişim ve gelişim doğal karşılanmıştır. Yahudilik inancı müntesiplerinin yaşadığı sürgünler -özellikle Babil sürgünü- ve bunların sonucunda yaşanan etkileşimler başta Tanrı inancı olmak üzere inanç ve uygulamalarda farklılıklar oluşmasına yol açmıştır. Helenistik dönemde mevcut baskıcı yönetim Yahudileri Yunan Tanrı'larına tapmaya zorlamasına karşı isyan hareketleri ve bunun sonucunda gruplaşmalar getirmiştir. Yaşanılan etkileşim ve tartışmalar M.Ö. II. yüzyılda Hasidik Yahudiliğin oluşmasına sebep olmuş sonraki süreçte bu mezhep içerisinden özellikle Sadukilik ve Ferisilik mezhebi doğmuştur. Ferisilik ve Sadukilik mezhepleri birbirleriyle çelişik fikirler benimsemişlerdir. Sadukilik mezhebi üst tabaka sınıftan oluşan melek, cin, ruhların dirilişi, cennet ve cehennemin varlığını reddederken bunların karşıtı kabul edilen Ferisilik mezhebi geleneksel fikirli olup ölüm sonrası dirilmeyi, cennet, cehennem gibi kavramları kabul etmiştir. Üçüncü mezhep olan Esseniler Yahudi kültürüne karışmış Pagan etkisini temizlemeyi hedefleyerek Tanrı'nın herşeye gücünün yettiğini, ölüm sonrası ceza ve ödüllendirilmeyi kabul etmişlerdir. Kırsal bölgelerde yaşamayı tercih eden bu mezhep mensupları izole bir yaşam sürmüş kehanetlere önem vermişlerdir. Küçük bir mezhep hareketi olan Zelotlar ise tam anlamıyla ibadetin vaat edilen topraklarda

³⁹ E. McGinn, **Jesus Movement and the World of the Early Church**, s. 47.

⁴⁰ E. McGinn, **Jesus Movement and the World of the Early Church**, s. 46.

mümkün olabileceğini iddia etmişlerdir. Roma liderini otorite kabul etmemiş, Romalılara haraç vermeyi reddedip isyan başlatmış ancak başarısız olmuşlardır.

İlk dönem Yahudi mezhepleri arasında Ortodoks Yahudi çizgisini birçok yönüyle paylaşan mezhebin Ferisilik olduğu görülmektedir. Yahudilik inancının bir ırk dini olması Yahudiliğin çizgisini korumada etkili olmuştur. Her dönemde olduğu gibi ilk dönemde de İsrailoğullarının üzerinde birleştiği akım Ortodoks Yahudilik fikirleri olmuştur.

1.1.2. Ortaçağ Yahudi Mezhepleri ve Ortodoksluk

Ortaçağ'da Yahudilik inancındaki gruplaşmalar, sakinleşme göstermeden ilk dönemdeki gibi devam etmiştir. Özellikle M.S. 70 yılında Kutsal Mabet'in yıkılmasından ve ilk dönem Yahudi mezheplerinin bir kısmının tarihe karışmasından sonra Yahudiler arasında dinsel ve kültürel yaşama isteği karşıt fikirdeki Yahudileri uzun bir süreç içinde gruplaşmalara zorlamıştır. Ferisilik hareketi bu dönemden hemen sonra geleneği yaşatmak için Rabbiler tarafından özellikle hukuki konular içeren bir yaşam stili olarak Ortaçağ'da Rabbanilik* adıyla devam ettirmiştir. İlk çağda kısmen Ferisiliğin karşıtı olan Sadukilik, fikirleriyle bugünkü Irak coğrafyasında Kara'ilik adıyla kendisini devam ettirmiştir. Bu iki ana mezhep dışında müntesip sayısı çok az olan ve bu çağda adından söz ettiren Müslümanların eserlerinde adı geçen İseviyye, Yudganiyye ve Muşkaniyye gibi mezhepler de ortaya çıkmıştır.

Ortodoks Yahudilik mezhebinin misyonunu Ortaçağ'da geleneği takip etmesinden dolayı Rabbanî Yahudilik mezhebi taşımıştır. Çünkü bu çağda da katı fikirli olup değişime kapalı olan, geleneği olduğu gibi devam ettirmeyi hedefleyen ve doğrusunun bu olduğuna inananların çoğunlukta olduğu Yahudi cemaatini Rabbanî Yahudiler oluşturmuştur.

Rabbanî Yahudilik M.S. 70 yılında Kudüs'ün Romalılar tarafından yıkılmasından itibaren Yahudi Rabbilerce geliştirilen, M.S. V. yüzyılda oluşan ve

* Geleneksel Yahudiliği savunan Yahudi din bilginlerinin ortak fikirleri sonucunda oluşan mezhep.

geleneksel yaklaşım sergileyen mezheptir.⁴¹ Bu mezhebin tanımlayıcı belgesi III. yüzyılın başlarında Roma işgali altındaki Filistin’de Yahuda Ha-Nasi yönetiminde derlenen Mişnadır.⁴² Yahudiliğin bir inanç olarak süre gelmesi için Rabbiler, yani din adamları tarafından geliştirilen, özellikle hukuki konuları içeren bir hayat tarzı olan bu mezhebin üç özelliği vardır. Birincisi; Sina Dağı’nda Musa’ya indirilen yazılı ve şifahi vahye iman etmedir. İkincisi; Rabbilerin liderliğine inanmadır. Üçüncüsü ise; Tevrat’a çalışma ve Tevrat’ın rehberliğinde bir hayat tarzı sürmedir. Yine Rabbani Yahudilerin, Mesih’in gelerek Yahudiler’i Sion’da toplayacağına dair inançları da vardır.⁴³

Rabbani Yahudilik uzun süre boyunca çeşitli kültürel ortamlardan gelen etkileri yansıtmıştır. Rabbani Yahudiler yazılı Tevrat’ı kabul etmelerinin yanı sıra bir dizi rekabet edici yorum ve görüş içeren kapsamlı bir yazı bütünü olan sözlü Tevrat’ı da kabul etmişlerdir. Bu kabul arasında çoğunluğun görüşlerinin imtiyazlı olmasına rağmen azınlığın görüşleri de korunmuştur. Bu çalışmalar yazılı Tevrat’ı anlamak ve emirlerini insan davranışlarına adapte etmek için çabalar olarak kabul edilmiştir.⁴⁴ Dini uygulamalara önem veren bu mezhep günlük üç vakit dua ibadetine ve bayram günlerinde Tevrat’tan dualar okumaya önem vermiştir. İbranice yapılan bu duaların ezberden olması şart koşulmamıştır.⁴⁵

Ortaçağ Ortodoksisini oluşturan Rabbani Yahudiliğin karşısında kısmen Kara’i Yahudilik durmuştur. Kara’i Yahudilik IX. yüzyılın ortalarına doğru ortaya çıkmış, Talmudik-Rabbinik geleneği reddeden Ortaçağ Yahudi mezhebi olmuştur.⁴⁶ Kara’i ismi XII. yüzyıla kadar kullanılmamıştır. Mezhebin kurucusu Anan Ben David olduğundan bu mezhebe “*Ananites*” denmiştir.⁴⁷ Kara’i kelimesi İbranice

⁴¹ Jacob Neusner, Alan J. Avery-Peck, “Rabbinic Judaism”, **The Routledge Dictionary of Judaism**, Routledge, New York 2004, s. 126.

⁴² Norman Solomon, “Mishna: The Emergence of Rabbinic Judaism”, **Historical Dictionary of Judaism**, Rowman and Littlefield, London 2015, s. 39.

⁴³ Aydın, **Genel Hatlarıyla Yahudilik**, s. 25.

⁴⁴ Judith R. Baskin, “Judaism”, **The Cambridge Dictionary of Judaism and Jewish Culture**, Cambridge University Press, New York 2011, s. 338.

⁴⁵ İlknur Daşbadem, “**Geçmişten Günümüze Yahudi Mezheplerinin Mesih Anlayışı**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008), s. 45.

⁴⁶ Daniel J. Lasker-Eli Citonne-Haggai Ben-Shammai, “Karaites”, **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 11, s. 785.

⁴⁷ Lasker-Citonne-Shammai, “Karaites”, s. 787.

“okuyan” manasına gelirken Türkçede “siyah”, “kuzey”, “yoksun” anlamlarına gelmektedir. Ayrıca “tarafsız”, “bağımsız”, “bağılantısız” anlamlarını da taşımaktadır.⁴⁸ İbranice k-r-a harflerinden türeyen bu kelimenin Arapçadaki karşılığı, özdeşi “kıraat” kelimesidir. Kara’iler sözlü geleneği, yani Talmud’u reddeden sadece yazılı Tevrat’ı, Tanah’ı esas alan bir mezhep olmuştur.⁴⁹

Kara’ilik hareketinin kurucusu Anan Ben David yazılı Tevrat’a hak ettiği değeri vermenin önemini vurgulamıştır. O, Yahudiliğin unutulabileceği korkusuyla takipçilerini Ferisilik mezhebinden uzak tutmaya çalışmıştır. Kara’ilik mezhebinin doğuşu buradan başlamıştır.⁵⁰ Kara’ilerin sözlü geleneğinin derlenmiş metnlerinin hükümlerini reddettiklerine dair kayıtlar bulunmuştur.⁵¹ Kara’i inancı dört ana ilkeye dayanmıştır: (1) Tevrat metninin gerçek anlamı, (2) Toplumun fikir birliği, (3) Yazılı Tevrat’ta mantıksal benzetme yöntemi ile elde edilen sonuçlar, (4) İnsan zekâsına dayanan bilgi.⁵²

Kara’i mezhebi Ortaçağ’da yenilik hareketini başlatan ilk grup olmuştur. Kara’ilik mezhebinde tüm dini hükümler doğrudan Hz. Musa’ya dayandırılarak Rabbilerin yorumları olan Talmud’un otoritesi reddedilmiştir. Bu yönüyle Ortodoks mezhebe, yani Rabbinik Yahudiliğe muhalif olma yolunu takip etmiştir. Kara’iliğin taraftarlarına göre Kara’ilik sonradan teşekkül etmemiştir. Buna göre Kara’ilik, Sadukiliğin devamı niteliğinde kabul edilmiştir. Aslında Kara’ilik, geleneksel anlamda merkezde duran, asıl Yahudiliği sürdürdüğü iddiasında bulunan bir bakıma selefi harekettir.⁵³

Kara’ilik hareketinin mezhepleşmeye başlamasına öncülük eden Babil’de yaşamış olan Anan Ben David’in bu hareketi tamamen asıl olana dayandırmasından ve Rabbanî hareketine olan tepkilerden ötürü ses getirmiştir. Ancak Kara’ilik IX. bir

⁴⁸ Piotr Luczys-Krzysztof Rataj, “Karaims: The Identity Question”, **Przegląd Zachodni**, No. 2, 2014, s. 93.

⁴⁹ Durmuş Arık, “Türk Yahudiler: Kırım Karaileri”, **Dini Araştırmalar**, C. 7, S. 21, 2005, s. 28

⁵⁰ Arık, “Türk Yahudiler: Kırım Karaileri”, s. 28.

⁵¹ Mohammad Reza Kazemi, “The Role of Karaites in Jewish History”, **Journal of History Culture and Art Research**, Vol. 6, No. 1, 2017, s. 37.

⁵² Jacob Neusner, Alan J. Avery-Peck, “Karaism”, **The Routledge Dictionary of Judaism**, Routledge, New York 2004, s. 72.

⁵³ Salime Leyla Gürkan, “Yahudi Geleneğinde Reform Anlayışları”, **Milel ve Nihal Dergisi**, C. 5, S. 2, 2008, s. 151.

mezhep olarak yüzyılda anılmaya başlamıştır. Kara'ilik, Anan'ın ölümünden sonra ekonomik olarak fakirler ve özellikle kadınlar tarafından benimsenmiş ve Filistin'de cemaatleşmiştir. Ancak Kara'iler Haçlı savaşlarında Filistin'den Mısır'a, Anadolu ve Kırım'a dağılmışlardır.⁵⁴

Kara'ilikte inanç önemli bir yer tutmaktadır. Bu yüzden Yahudiliğin On Emir ilkesine büyük önem verilmektedir. Ayrıca bu mezhebin mensupları ölüm sonrası hayata inanmaktadırlar. Ayrıca Hz Muhammed ve Hz. İsa'nın peygamberliklerini tanırlar, ancak İncil ve Kur'an'ın Tevrat'a tabi olduğunu ifade ederler.⁵⁵ Kara'ilere göre Kara'ilik sonradan ortaya çıkan değil, Hz. Musa'nın öğretilerinin yorumuna dayalı oluşmuş bir mezheptir.⁵⁶ Bundan dolayı Tevrat tüm inanç ve hukuk kurallarının tek kaynağı kabul edilir. Onlara göre tüm dini kurallar, Tevrat'tan türetilmelidir.⁵⁷ Aslında Kara'iler zamanın koşullarına uygun olarak Tevrat'ın yorumlanmasının gerekli olduğunu belirtirler. Ancak Rabbani hareketin din âlimlerinin yorumlarını Tevrat mesabesinde tutmasına ve Tevrat'ın lafzi olarak değiştirilebilmesi fikrine karşı çıkmışlardır. Kara'iler herkese açık, lafzi değişiklik yapmadan akılcı yorumu savunmuşlardır.⁵⁸ Dini uygulamalarda da Rabbani ve Kara'i mezhepleri arasında farklılıklar vardır. Kara'ilikte Şabat gününde cinsel birliktelik yasaklanmışken, Rabbani Yahudilikte en uygun gün olarak kabul edilmiştir. Ayrıca Kara'ilerin kullandıkları takvim ile Rabbanilerin takvimi arasındaki farklılığı gerekçe göstererek Rabbaniler Kara'ileri gerçek Yahudi olarak kabul etmemişlerdir. Dolayısıyla kendilerini doğru inançta, ortodokside görmüşlerdir. Bu da baskıyı doğurmuştur.⁵⁹

Ortaçağ'da Kara'ilik Rabbani Yahudiliğin baskısı altında olduğundan gelişme alanı sınırlı kalmıştır. Hazar Türklerinden bu mezhebe katılanlar olmuştur. Hazar

⁵⁴ Gürkan, "Yahudi Gelleneğinde Reform Anlayışları", s. 152-153.

⁵⁵ Arık, "Türk Yahudiler: Kırım Karaileri", s. 30.

⁵⁶ Ali Erbaş, "Yahudilik II", Ed.: Ali Erbaş, **Yaşayan Dünya Dinleri**, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, Eskişehir 1999, s. 170.

⁵⁷ Joseph Elijah Heller-Leon Nemoy, "Karaites", **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 11, s. 797.

⁵⁸ Gürkan, "Yahudi Gelleneğinde Reform Anlayışları", s. 153.

⁵⁹ Bayrakdar, **Üç Dinin Tarihi**, s. 130.

Kara'ilerine Karaylar denmiştir.⁶⁰ Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra Doğu Avrupa'daki topluluklar; Litvanya, Polonya, Rusya ve Ukrayna'daki Kara'iler dil dâhil, kültürel miraslarının yeniden canlandırılması için ateşli bir ilgi göstermiştir.⁶¹ İstanbul'da bulunan Kara'ilerin Osmanlı döneminde İspanya'dan geldiği düşünülmektedir. İstanbul'da bulunan Karaköy semtinin adını bu bölgede yaşamış olan Kara'ilerden aldığı tahmin edilmektedir.⁶²

Rabbani ve Kara'i mezhepleri dışında başka Ortaçağ Yahudi mezhepleri de olmuştur. Bu ikisinin gölgesinde kalmış küçük çaplı mezhep hareketlerinden çoğunlukla İslam kaynakları bahsetmektedir. Bunlardan birisi İseviyye mezhebidir. İslam dininin M.S. 700'lü yıllarda İran ve Irak bölgesinde etkin olmasından sonra Yahudiler arasında bu bölgede ihtilaflar olmuştur. Bundan dolayı Ebu İshak Bin Yakup el İsfehani'nin Mesihî hareketi İseviyye mezhebi olarak isimlendirilmiştir.⁶³ Ebu İshak, Emevi'lerin zayıfladığı dönemde ortaya çıkarak kendisinin Mesih'in habercisi olduğunu iddia edip dikkatleri üzerine çekmiştir. Ancak daha sonra Mesih'in bizatihi kendisi olduğunu ve Yahudi halkını zulümden kurtaracağını iddia etmiştir.⁶⁴

Yahudi kaynakları İseviyye'nin kurucusu Ebu İshak'ın Emevi Halifesi Abdülmelik bin Mervan zamanında yaşadığını belirtmişlerdir. Abdülmelik İran'da gerçekleşen karışıklıklar sırasında İsevi Yahudileri korumuştur. Okuma yazma bilmeyen Ebu İshak eserlerinin kendisine ilham edildiğini iddia etmiştir.⁶⁵ Mesih ve nübüvvet anlayışı ile dikkatleri üzerine çeken Ebu İshak, Hz. Muhammed ve Hz. İsa'nın peygamberliklerini kabul etmiştir.⁶⁶

Ebu İshak'ın ibadet noktasında da bir takım emir ve yasakları olmuştur. Yahudilerin günlük üç vakit dua ibadetlerini yediye çıkarırken Kudüs'ten ayrı

⁶⁰ Baki Adam, "Yahudilik", Ed.: Baki Adam, **Dinler Tarihi El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 119.

⁶¹ Éva Á. Csató-David Nathan, "Multiliteracy, past and present, in the Karaim communities", 2007, https://www.researchgate.net/publication/237537339_Multiliteracy_past_and_present_in_the_Karaim_communities (14.02.2019), s. 2.

⁶² Yusuf Besalel, "Karaim", **Yahudilik Ansiklopedisi**, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2001, C. 2, s. 312.

⁶³ Halil İbrahim Bulut, "İseviyye", **Ekev Akademi Dergisi**, S. 18, 2004, s. 297.

⁶⁴ Daşbadem, "Geçmişten Günümüze Yahudi Mezheplerinin Mesih Anlayışı", s. 54.

⁶⁵ Kutluay, **İslam ve Yahudi Mezhepleri**, s. 252- 253.

⁶⁶ Bulut, "İseviyye", s. 318.

bulunduğu süreçte hayvan ve kuş etlerinin yenilmesini ve şarap içilmesini yasaklamıştır. Ayrıca boşanmaya karşı çıkarak boşanmalara izin vermemiştir.⁶⁷ Ebu İshak Abbasi yönetimine başkaldırmış ancak bu girişim sonucunda Rey şehri civarına kaçmış ya da öldürülmüş olabileceği düşünülmüştür. Modern dönemde İseviyye mezhebinin müntesibi ya da devamı niteliğinde bir mezhep bulunmamaktadır.⁶⁸

Ortaçağ Yahudi mezheplerinden diğeri Ebu İshak'ın öğrencisi Yudgan el-Rai tarafından kurulan Yudganiyye mezhebidir. Yudgan el-Rai'nin yaklaşık 720 ya da 756-785 yılları arasında doğduğu tahmin edilmektedir. Kendisine “çoban” anlamına gelen “*Rai*” adını vermiştir.⁶⁹

Yudgan el-Rai takipçilerine kendisinin peygamber ve Mesih olduğunu söyleyerek kendisine inanmalarını sağlamıştır. Kara’i tarihçi Yakub el-Kirkisani “*Book of Gardens and Parks*” adlı eserinde el-Rai'nin Ebu İshak'tan kalan et ve sarhoş edici içeceklerin yasaklılığını devam ettirmiştir. M.S. 938 yılında İsfahan'da küçük bir Yudgani grup yaşamıştır.⁷⁰

Yudgan el-Rai selefinin acı sonunu yaşamamak için kendisine çoban sıfatını verip İsrailoğullarını bağımsızlığa kavuşturmayı taahhüt etmek yerine, İsrail Peygamberi rolünü benimsemiştir. Tevrat'ı kinayeli bir şekilde tefsir edip insanın davranışlarında bağımsız olduğunu, dolayısıyla davranışlarından sorumlu tutulacağını iddia etmiştir. Şabat ve dini günlere ait kuralların Yerusâlim ve Filistin dışında geçerliliğini kabul etmemiştir. Yudgan Hz. Muhammed ve Hz. İsa'nın peygamberliğini kabul etmiş, ancak Yahudilere değil, kendi milletlerine gönderildiklerini ifade etmiştir. Yudgan on dokuz takipçisi ile birlikte öldürülmüştür.

⁶⁷ Kutluay, **İslam ve Yahudi Mezhepleri**, s. 253.

⁶⁸ Harman, “Mezhepler ve Dini Gruplar”, s. 214-215.

⁶⁹ Ben Abrahamson-Joseph Katz, “The Persian Conquest of Jerusalem in 614CE Compared with Islamic Conquest of 638 CE. Its Messianic nature and the role of the Jewish Exilarch”, 2007, http://www.alsadiqin.org/en/index.php/The_Persian_and_Islamic_conquests_of_Jerusalem (14. 02. 2019), s. 42.

⁷⁰ Judah M. Rosenthal, “Yudghan”, **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 21, s. 408.

Taraftarları arasında Yudgan'ın ölmediği, yeni şeriatla tekrar gönderileceği fikri hâkim olmuştur.⁷¹

Yudganiyye mezhebinden sonra Yudgani mezhebinin ilkeleri esas alınarak Muşkan isimli Yahudi bir din bilgini tarafından Hamedan'da Muşkaniyye mezhebi kurulmuştur.⁷² Muşkaniyye mezhebi müntesiplerinden bazıları Hz. Muhammed'in Araplara gönderilen peygamber olduğunu belirtmişlerdir.⁷³ Muşkan ve taraftarları Hamedan'da çıkardıkları bir isyan sonucunda öldürülmüşlerdir.⁷⁴

Ortaçağ Yahudilerinin mezhep anlayışı Eskiçağ'daki anlayışı kısmen sürdürürken kendisini doğru yolda, yani Ortodoks görme önemli bir etken olmuştur. Bu görüşü Rabbani Yahudilikte açık şekilde görmek mümkündür. Ancak, kendisini merkezde görmek Rabbanilerde daha belirgin iken Kara'ilerde selefilik, yazılı metinlere bağlılık ve asıl olma iddiası mevcuttur. Yahudi mezhep anlayışını ortaya koyan Ortaçağ mezheplerinin temel argümanlarından biri de kurucularının Mesih olduklarını iddia etmeleridir. Dolayısıyla Yahudi kurtuluş fikrinin oluşturduğu beklentilerin Ortaçağ'da da Yahudi yaşamında önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Bu mezhep anlayışının Modern dönemde de devam ettiğine ya da yeni anlayışlara sahip yeni mezhepler geliştirdiğine dair işaretler mevcuttur.

1.1.3. Modern Dönem Yahudi Mezhepleri ve Ortodoksluk

Yahudilik tarihinde ilk dönem ve Ortaçağ Yahudi mezheplerinde çok keskin olmayan ortodoksluk ve karşıtlığı Modern dönemde daha keskin ve belirgin hale gelmiştir. Bunda en önemli etki yeni, yani modern reformcu Yahudi mezheplerinin ortaya çıkmasıdır. Bir kısım Yahudiler gelenekçi duruşlarıyla dini ya da dinin kutsallarını bozacakları endişesiyle bu modern hareketlere karşı kendi gelenekselliklerini ön plana çıkararak tepki göstermişlerdir. Böylece geleneksel Rabbinik Yahudiliği ortodoksiye çekerken bir taraftan da Ortaçağ Ortodoks Mezhebini de kendilerine göre modernleşmeye, yenileşmeye itmişlerdir. Bu modern dönem Yahudi mezhepleri XVIII. yüzyılda Aydınlanma çağı ile beraber ortaya

⁷¹ Kutluay, **İslam ve Yahudi Mezhepleri**, s. 255.

⁷² Semra Doğruer, "**Karay (Karaim) Türklerinin Sözlü Edebiyatı**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007), s. 35.

⁷³ Harman, "Mezhepler ve Dini Gruplar", s. 215.

⁷⁴ Kutluay, **İslam ve Yahudi Mezhepleri**, s. 256.

çıkıştır. Bu döneme kadar yaşadıkları yerlerde, özellikle Avrupa’da hor görülen, ikinci sınıf insan muamelesi gören Yahudiler, Fransız İhtilali ile beraber eşit vatandaşlık haklarına sahip olmaya başlamışlardır. Kendilerine parlamentoda, devlet kademelerinde ve benzeri diğer iş kollarında görev verilmekle eşit haklara kavuşmuş bunun sonucunda tabii olarak gettolardan şehir merkezlerine göç başlamıştır.

Aydınlanma dönemine kadar dışlanmanın etkisiyle birbirlerine sıkı sıkıya bağlı olan Yahudiler, yeni dönemin getirdiği şartlar dolayısıyla topluma entegre olmak için başta Şabat ve Koşer kuralları olmak üzere katı kurallarını tartışmaya başlamışlardır. Kent yaşamındaki Yahudiler reform hareketlerini desteklerken kırsal kesimde yaşayanlar ise Yahudi geleneklerini devam ettirmeyi savunmuşlardır. Avrupa’da başlayan bu ayrışma, mezhepleşme hareketlerini başlatmış ve ilerleyen süreçte ABD’ye sıçrayarak belirgin hale gelmiştir. Bu mezhepler; Reformist Yahudilik, Muhafazakâr Yahudilik, Ortodoks Yahudilik, Yeniden Yapılanmacı Yahudilik ve Hümanist Yahudilik mezhepleridir.

Dini inanç ve uygulamalarda modern çağın gerisinde kaldığını iddia eden Reformist Yahudilik hareketi XIX. yüzyılda geleneksel Yahudiliğe karşı Almanya’da doğmuştur. Aslında bu hareket modernizm karşısında tıkanan ve Yahudilikten uzaklaşan Yahudilere alternatif bir yol sunmayı hedeflemiştir.⁷⁵ Reformist Yahudiliğin fikirleri, Aydınlanma döneminde değişen politik ve kültürel koşullara karşı Yahudilikte ortaya çıkan modern yorumları ifade eder. Reform hareketi XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Avrupa’daki dramatik olaylara karşı cesur ve tarihsel bir tepkidir. XVIII. yüzyılın sonları ve XIX. yüzyılın başlarında artan siyasi merkezileşme geleneksel Yahudi toplumunun altını boşaltmıştır. Aynı zamanda aydınlanma fikri, sadece küçük bir grubu değil geniş çevreleri de etkilemiştir. Sonuçta politik, ekonomik ve kültürel alanlarda derin değişiklikler meydana getirmiştir. Dini noktada birçok Yahudi, gelenek ve modernite arasında bir yerde durmaya başlamıştır. Bazı Yahudiler geleneğe daha az bağlı kalırken bazıları geleneği daha çok benimsemiştir.⁷⁶

⁷⁵ Gürkan, “Yahudi Gelleneğinde Reform Anlayışları”, s. 155.

⁷⁶ Dana Evan Kaplan, “Reform Judaism”, **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 17, s. 165.

Yahudiliği modern dünyaya uyumlu hale getirme hareketlerinin tümü ile birlikte Reformist Yahudilik hareketi de Almanya’da doğmuştur. İlk reform denemeleri 1810’da Seensen’de, 1815’de Berlin’de ortaya çıkmıştır. 1818’de ilk Reformist sinagog Hamburg’da açılmıştır.⁷⁷ Yahudilikte ilk reformcular uzun süre Alman Yahudiler şeklinde tanımlanmışlardır. Birçok Orta Avrupalı Yahudi, Hristiyanlık inancına geçmeyi istemeyip orta yolu ararken Reformist hareket sosyal geleneklere adapte olup ibadetlerini daha çekici hale getirmiştir.⁷⁸ İlk gerçek reformist cemaat Almanya’nın Hamburg kentinde 1817 yılında Yeni İsraililer Tapınağı Derneği (*New Israelite Temple Association*) adıyla kurumsallaşmıştır. Hristiyanlıktan etkilendiği açıkça belli olan reformist cemaat, haftalık cumartesi ibadetleri yerine kısaltılmış dua yapmayı vurgulamıştır. Bu reformist hareket Hamburg’da Rabbinik topluluğu tarafından kınanmıştır.⁷⁹

XVIII. Yüzyılda modern Yahudiliğin babası olarak kabul edilen Moses Mendelssohn (1729-1786) Avrupa Yahudilerinde ilk modernleşme hareketini başlatmıştır. O, Yahudi halkını gettolardan ve ikinci sınıf insan durumundan çıkarmayı hedefleyerek modern toplumun bir bireyi haline getirip Batı kültürüne adaptasyona çalışmıştır. Yahudi halkının inançta rasyonel, uygulamada Ortodoks, kültürde bir Alman gibi davranmasını sağlamayı amaçlamıştır.⁸⁰ Moses Mendelssohn dindeki gerçeklerin mantık yoluyla açıklanabileceğini belirterek Maimonides ile aynı fikirde olduğunu göstermiştir. Ancak Maimonides bu gerçeklerin vahiy temel alınarak bulunabileceğini savunurken Mendelssohn vahyi reddetmiştir.⁸¹ Modern Avrupa kültürüne belirgin biçimde katılan ilk Yahudi olan Mendelssohn Yahudi yaşamının bir reformcusuydu. Bilim ve edebiyatta Yahudi ve Yahudi olmayanlar arasında dilsel engelleri yıkmayı amaçlamıştır. O, tüm rasyonel insanlar için erişilebilir olan doğal dinin ortak zemininin olacağına inanmıştır. Öğrencilerini Yahudi eğitimini modernize etmeye ve laik çalışmaların kapsamını genişletmeye teşvik etmiştir. Çağdaş hahamların aksine felsefenin Yahudiliği

⁷⁷ Johnson, **Yahudi Yarihi**, s. 317.

⁷⁸ Kaplan, “Reform Judaism”, s. 166.

⁷⁹ Nicholas De Lange, **An Introduction to Judaism**, Cambridge University Press, New York 2002, s. 72.

⁸⁰ Steve Cohen, “Orthodox Judaism”, 2015, <http://www.appleofhiseve.org/images/aohe/docs/aohe-bfi-orthodox-judaism.pdf>, (15.05.2017), s. 3.

⁸¹ Johnson, **Yahudi Yarihi**, s. 291.

baltalayabileceğinden korkmamıştır. Yahudiliğin tamamen akıl ile uyumlu olduğunu savunarak buna karşı gelen hiçbir dogmaya sahip olmamıştır. Mendelssohn ölümünden kısa bir süre sonra Almanya’da gelişen Modern Ortodoks Yahudilik için model görevi de görmüştür.⁸² Moses Mendelssohn Yahudiliğin rasyonel bir savunucusu olmasının yanı sıra Yahudiliğin aslına uygun kalarak Avrupa’nın yaşam kültürüne katılabileceğini her platformda işlemiştir. Almanya’daki Yahudilerin İbranice öğrenmesini sağlamaya çalışmıştır. Böylece Yahudi dualarının Hristiyanlara karşı olduğu iddiasını çürütüp Yahudilere olan olumsuz bakışı değiştirmeye çalışmıştır. Yahudilerin özgür düşünmeyi kısıtlayıcı uygulamaları terk etmelerini savunmuştur. 1819 yılında kurulan Yahudi Bilim Kurumu’ndan sonra Hamburg’daki sinagog yeni dua kitabı yayınlamıştır. Bu kitapta Mesih’i beklemenin ve kutsal topraklara dönüş fikrinin afaki bir bekleyiş olduğunu savunmuştur.⁸³

Reformist Yahudilik kendini çeşitli ülkelerde farklı şekillerde ortaya koymuştur. Bununla birlikte tüm dünyadaki Reformist Yahudiler belirli özellikler taşımışlardır. Reformistler dinin inanç ve uygulamalarının çağdaş zamana uygun olarak nesilden nesile Yahudilerin ihtiyaçları ölçüsünde uyarlanması gerektiğini kabul etmiş ve yorum konusunda kendi tecrübelerini ortaya koymuşlardır.⁸⁴ Reform hareketinin Avrupa Yahudileri arasındaki gelişimindeki gerçek kurucu Abraham Geiger olmuştur. Ancak ondan önce ileri seviyedeki ilk önemli adımı İsrail Jacobson atmıştır. Jacobson farklı milletler ile Yahudilerin okuduğu yan yana okullar inşa etmiş, ilk reformist sinagogu Seesen’de kurmuştur.⁸⁵ Geiger 1838 yılında Breslau’da bulunan sinagoga ikinci Rabbi olarak atanınca radikal sayılabilecek bir çıkış yaparak geleneksel öğretilerin artık geçerli olmadığını savunmuştur. Başka milletler ile Yahudiler arasında bir fark olmadığını iddia ederek seçilmişlik kavramının ırki değil, entellektüel bir kavram olduğunu belirttiğinde Yahudilik kavramında ciddi bir değişime işaret etmiştir.⁸⁶ Geiger Orta Avrupa’da 1839 yılında Breslau Yahudi cemaatinden Reformist Yahudiliğin entellektüel bir savunucusu olmuştur. 1845-1847

⁸² Michael A. Meyer, **Response to Modernity**, Wayne State University Press, Detroit 1995, s. 13,14.

⁸³ Johnson, **Yahudi Yarihi**, s. 290-318.

⁸⁴ Kaplan, “Reform Judaism”, s. 166.

⁸⁵ Kürşat Demirci, **Yahudilik ve Dini Çoğulculuk**, ayışığıkitapları, İstanbul 2016, s. 45.

⁸⁶ Demirci, **Yahudilik ve Dini Çoğulculuk**, s. 45.

yıllarında Yahudilik inancında reform konulu birçok konferans vermiştir.⁸⁷ İncil ve Tevrat'ın ilkel devrimleri temsil ettiğini vurgulayarak kutsal kitaba yaklaşımda yeni bir öneride bulunurken birçok dinsel törenin modern yaşamla bağdaşmayacağını ileri sürmüştür.⁸⁸

Reformist Yahudilik sadece Almanya ile sınırlı kalmayarak Rabay Isaac Mayer Wise'nin fikirleri sayesinde ABD'ye yayılarak asıl gelişimini Amerikan Yahudileri arasında göstermiştir. Reformist Yahudiliğin ilk öncüleri Moses Mendelssohn, Abraham Geiger, Ludwig Philipson ve Samuel Holdheim gibi Rabbiler olmuştur.⁸⁹ Başta Samuel Holdheim olmak üzere birçok reformist radikal Rabbi konuşmalarında gelenek karşıtı güçlü ifadeler kullanmışlardır. Ancak birçok reform taraftarı, bu söylemlerin aksine geleneğe bağlı kalmaya devam etmişlerdir.⁹⁰

ABD'de Reformist Yahudiliğin kaynağının Almanya olduğu ve ABD'ye göçmenlerle taşındığı iddia edilse de yaşananlar farklıdır. Bu hareket ABD'de sosyolojik ortamın bir gereği olarak doğmuştur. ABD'de Reformist Yahudiliğin tarihi Avrupa ülkelerinden daha farklı bir derinliğe sahiptir. Avrupa'da Reformist hareket Hristiyanlığa geçiş ve antisemitizm tehdidi altında gelişirken ABD'de özgür ve çoğulcu bir ortamda ortaya çıkmıştır. İlk reformist girişim 1824 yılında Güney Carolina Çarliston'da kırk yedi Beth Elohim cemaat üyesinin bir araya gelerek liderlik enstitüsü, ritüeller ve İngilizce dua etme gibi düzenlemelerin tartışıldığı toplantıdır. Toplantıda kurul üyeleri talepleri reddetmiştir. Küçük bir grup, aydınlanmış temele dayalı yeni kurulun kurulması için karar almıştır. 21 Kasım 1824'te Reformist topluluktan bir grup ilk Amerikan reform dua kitabını yayınlamıştır. 1840'lı yıllardan sonra ABD'de Reformist hareket hızlı bir şekilde yayılmıştır. Bu arada, ABD'li Yahudi din adamları kurtuluş yolunun ahlaki tek Tanrı'cılık gerçeğini dünyaya yaymaktan geçtiğini ifade etmektedirler.⁹¹

Seküler Yahudilik olarak tanımlanan Reformist mezhep, inanç ve uygulama noktasında geleneksel Yahudilikten derin bir şekilde ayrılmıştır. Peygamberlerin

⁸⁷ Kaplan, "Reform Judaism", s. 166.

⁸⁸ Lange, **An Introduction to Judaism**, s. 73.

⁸⁹ Adam, "Yahudilik", s. 120.

⁹⁰ Kaplan, "Reform Judaism", s. 166.

⁹¹ Johnson, **Yahudi Yarihi**, s. 345.

mesajlarını dini değil de sosyal adalet için mücadele etme gereği uygulanmalı ve yorumlanmalı şeklinde kabul etmişlerdir. Yahudilerin Hristiyan komşularıyla çalışarak adalet ve barışı sağlayabileceğine inanmışlardır.⁹² Yahudiliğin, kendi ırklarına has bir inanç olmasının yanı sıra onlarla aynı ırka sahip olmayanların da Yahudiliği seçebileceklerini belirtmişlerdir.⁹³ Onlar Tevrat'ı atalarının yaşamış oldukları kültürel inançları bugüne ulaştıran metinler, yani kültürel bir kitap olarak kabul etmişlerdir. Yine Tevrat'ın içeriğinin tam olarak gerçeği yansıtmadığını ve günümüzdeki geçerliliğini kaybettiğini savunmuşlardır.⁹⁴ Reformist Yahudilik ibadetin kısaltılması, sinagog ibadetine kadınların katılması, erkek çocuklara uygulanan inisiyasyon törenleri gibi merasimlerin kız çocuklarına da düzenlenmesi ve ibadetin yerel dilde yapılabileceğini savunmuştur. Bu hareket Talmud'un otoritesini reddederek sünnet, Şabat, Mesih, kutsal toprak ve Kutsal Mabet gibi konularla ilgili inanç ve uygulamaları daha çok terk etme biçiminde dini reforma tabi tutmuşlardır.⁹⁵ II. Dünya Savaşı yıllarında, Yahudi Reformu büyük bir değişim yaşamış, Colombus Platformu Siyonist idealleri kucaklamıştır. Önceden reddedilen bazı uygulamalar kısmen desteklenmiştir.⁹⁶ 1997 yılında Hanuka mumu yakmak gibi klasik uygulamaların bazılarını kabul etmek durumunda kalmıştır.⁹⁷

Günümüzde Amerikan Yahudilerinin %40'lık kesimini oluşturan Reformist Yahudilerin, İsrail'deki nüfusları 6-7 bin civarındadır.⁹⁸ Laik bir devlet olmasına rağmen İsrail'de ana mezhep Ortodoksluk olduğu için Reformist mezhebi ABD'de olduğu gibi tamamen serbest bir alan bulamamıştır. Liberal mezhepler İsrail'de kendi kurumlarını kurabilmektedir. Ancak Ortodoks mezhebinin etkisi bu mezheplerin üzerindedir.⁹⁹ 1885 yılında "Pittsburgh Platformu" olarak bilinen İlkeler Beyannamesi'nde klasik Reformist Yahudilik minimize edilerek evrensel ahlak vurgusu üzerinde durulmuş ve Reformist Yahudilik rasyonel olarak tanımlanmıştır.

⁹² Kaplan, "Reform Judaism", s. 169.

⁹³ Mehmet Aydın, **Dinler Tarihine Giriş**, Literatürk Yayınları, Konya 2015, s. 201-202.

⁹⁴ Adam, "Yahudilik", s. 120.

⁹⁵ Gürkan, "Yahudi Gelleneğinde Reform Anlayışları", s. 156.

⁹⁶ Hatice Tiryaki, **"Reformist Yahudilik"**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006), s. 31.

⁹⁷ Adam, "Yahudilik", s. 121.

⁹⁸ Gürkan, "Yahudi Gelleneğinde Reform Anlayışları", s. 158.

⁹⁹ Asher Cohen, Bernard Susser, "Reform Judaism in Israel: The Anatomy of Weakness", **Modern Judaism**, Vol. 30, No. 1, 2010, s. 42.

1881'den 1920'ye kadar Reform hareketi yavaş yavaş büyümüştür. 1900 yılında 9.800 olan üye sayısı 1920'de 23.000'e ulaşmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kentleşmenin artmasıyla üye sayısı daha da artmıştır. 1940'ta bu sayı 59.000'e ulaşırken 1955'te 255.000 üyelik bir örgütlenme haline gelmiştir. Bugünkü nüfusları çok daha fazladır.¹⁰⁰

Modern dönem Yahudi mezhepleri, merkezde ve Ortodoks olmasına rağmen Reform hareketini takip etmiştir. Bir anlamda tüm Yahudiler ve Yahudi gruplaşmaları kendi çapında yeniliklere gitmişlerdir. Bunlardan Reformist harekette görülen aşırılığa reaksiyon gösteren bir grup din bilgini, Muhafazakâr Yahudilik adıyla yeni bir mezhebin kurulmasında rol oynamıştır. "Masorti" Yahudilik olarak da bilinen bu mezhep 1845 yılında Almanya'da geleneksel Yahudilik ile Reformist Yahudilik arasında inanç ve uygulamalarda orta bir yol takip etmeyi tercih etmiştir. Muhafazakâr Yahudi mezhebi, Reform hareketi liderliği değişikliğinin kapsamı tartışıldığı süreçte Alman Rabbi Zacharia ve Franklen ılımlı reformist olarak ortaya çıkmışlar ve bu hareketin kurucularından olmuşlardır.¹⁰¹ Kökeni Avrupa olmasına rağmen gerçekte bir Amerikan Hareketi olan Muhafazakâr Yahudilik, Yahudi modernizminin vasat grubunu teşkil etmiştir. 1887 yılında New York'ta resmi olarak kurulan hareketin asıl hedefi geleneksel uygulamaları korumak olarak açıklanmıştır.¹⁰² Muhafazakâr Yahudiliğin ABD'deki kuruluşu Almanya'dakinden farklı olmamıştır. ABD'de kurulan Muhafazakâr Yahudilik mezhebi bir cemaat birliğinden ziyade bir okul, eğitim hareketiyle başlamış ve kurulmuştur. Muhafazakâr Yahudilik Pittsburgh Platformu'nda Yahudi kutsal kitabı, Rabbinik düzenleme, Koşer kuralları ve kıyafet giyimi gibi konulardaki kararlara tepki olarak geleneksel Yahudiliğe yakın durmuştur.¹⁰³

Muhafazakâr hareketin kurucuları sürekli değişen dünya koşullarına adapte olmak için Yahudilik inanç ve uygulamalarında reformu kabul etmişlerdir. Ancak Reformist Yahudiliğin uygulamada birçok ritüeli elimine ettiğini düşünerek Reformist Yahudiliğin ortadan kaldırdığı bir takım temel Yahudi uygulamaları ve

¹⁰⁰ Kaplan, "Reform Judaism", s. 168-170.

¹⁰¹ David Golinkin-Michael Panitz, "Conservative Judaism", **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 5, s. 171.

¹⁰² Lange, **An Introduction to Judaism**, s. 75.

¹⁰³ David Golinkin-Michael Panitz, "Conservative Judaism", s. 171-172.

teolojik meselelerini korumaya çalışmışlardır. Bu nedenle Muhafazakâr Yahudiliğin sloganı “gelenek ve değişim” olmuştur. Böylece sürekli gelişen ve değişen koşulları geleneksel Yahudilikle barışık hale getirerek uygulamaya çalışmışlardır.¹⁰⁴ Almanya’da ibadetlerin İbranice olması şartına karşı çıkılarak oluşturulan Muhafazakâr Yahudilik mezhebinin din bilgini Franklen’e göre Talmud’un dini hükümlerine saygı duyulması gerekmektedir. Ancak Halaka’nın sürekli bir gelişme içinde olduğuna inanmıştır.¹⁰⁵

Geleneği yeniden yorumlama ve değiştirme noktasında esnek olan Muhafazakâr Yahudiler, Tevrat’ın insan ürünü olduğunu iddia ederek hükmünün geçmişte kaldığını ve artık geçerli olmadığını, ahlaki bir rehber kitabı olduğunu iddia etmişlerdir. Sonuç olarak Muhafazakâr ve Reformist Yahudiler daha çok modern kültürde kalırlar. Ancak bazı Reformist ve Muhafazakâr Yahudiler Şabat ibadeti ve sünnet gibi uygulamaları dini kurallara uygun şekilde yapma çabasını sürdürürler.¹⁰⁶

Muhafazakâr Yahudilik cinsiyet eşitliği, Şabat gününde araba kullanma, sinagoglarda müzik çalınması gibi uzun süre gündemi meşgul eden tartışmalarda yer almışlardır. Bugün Muhafazakârların sinagoglarının birçoğunda org ve canlı müzik çalınmamaktadır. 1980’lerin ortalarında cinsiyet eşitliği ve kadınların haham olması kabul edilmiştir. Bu kabullerine paralel olarak “geleneksel-eşitlikçi” bu hareketin sloganı olmuştur. Günümüzde Muhafazakâr Yahudilikte dinler arası evliliklerde büyük artış gözlemlenmektedir. Muhafazakâr Yahudi ve Yahudi olmayanlar arasındaki evlilik oranı % 47 civarındadır.¹⁰⁷

İsrail’deki Muhafazakâr Yahudi cemaat, diasporada yaşayan Muhafazakâr ve Reformist Yahudilerden alınan bağışa karşın, İsrail devletinin maddi desteğinden yoksundur. Çünkü İsrail’de tek geçerli kabul edilen hareket Ortodoks mezhebidir. İsrail’de uygulanan bu çifte standardın son bulması hem Muhafazakâr Yahudiliğin daha iyi şartlarda varlığını sürdürmesi yönünden, hem de İsrail’de din ve düşünce

¹⁰⁴ Rabbi Dosick Wayne, **Living Judaism**, HarperCollins e-books, San Francisco 1995. s. 62-63.

¹⁰⁵ Rela Mintz Geffen, “Judaism, Conservative”, **The Cambridge Dictionary of Judaism and Jewish Culture**, Cambridge University Press, New York 2011, s. 338.

¹⁰⁶ Bayla Berkowitz, “Cultural Aspects in the Care of the Orthodox Jewish Woman”, **Journal of Midwifery & Women’s Health**, Vol. 53, No. 1, 2008, s. 62.

¹⁰⁷ Geffen “Judaism, Conservative”, s. 339.

özgürlüğünün geleceği açısından önemli olacağı düşünülmektedir.¹⁰⁸ XX. yüzyılın başlarında kurulan Muhafazakâr Yahudilik hızlı bir gelişim göstererek ABD’de en büyük gelişim gösteren Yahudi hareketi olmuştur. Ancak XX. yüzyılın sonlarında ve XXI. yüzyılın başlarında etki hızında yavaşlama olmuş ve kademeli olarak azalmıştır.¹⁰⁹ Bugün ABD’de orta sınıf Yahudiler’in en fazla rağbet gösterdiği bu hareketin yaklaşık bir milyon takipçisi olduğu tahmin edilmektedir.¹¹⁰

Geleneksel Yahudiliği ciddi manada tehdit eden reform yanlısı mezheplere bir karşı hareket olarak Ortodoks Yahudilik mezhebi ortaya çıkmıştır. Ortodoks kavramının modernizme ve onun etkilerine tepki olarak ilk defa Moses Mendelssohn tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla Mendelssohn ve görüşlerini paylaşan kişilere aydınlanmacı kişilerce “Ortodoks” denmiştir. “Ortodoks Yahudiler” kavramı ilk kez aydınlanmanın ortaya çıktığı Almanya’da kullanılmıştır.¹¹¹ Ortodoks Yahudilik XIX. yüzyılda kuralcı Yahudiliğe ve inanca muhalefet etmeyi Yahudilik için meşru gören Yahudilere tepki olarak oluşmuştur. Bu hareketin oluşumundan önce dinden sapanlar dışlanırken bu dönemde kapalı bir topluluk fikri savunularak reformist hareketlerin etkisinden uzaklaşmaya çalışılmıştır.¹¹² Ortodoks Yahudilik, esasında XVIII. yüzyılda geleneksel Yahudiliğe modern hareketlerin hücum etmesi ve Yahudiliği her konuda saf dışı bırakmak istemelerine karşın bir grup haham tarafından tepki olarak bir süreçte oluşturulmuştur.¹¹³

Reformist hareket Yahudiliğin meşru bir şekilde değişebileceğini, zaten Yahudiliğin insan ürünü olduğunu ifade ederken bu hareketin karşıtı olan tamamen geleneği takip eden Ultra Ortodoks Yahudilik, Tevrat’ın insan ürünü olmadığını Sina’da Tanrı’nın iradesinden kaynaklandığını, ebedi ve olağanüstü olduğunu iddia

¹⁰⁸ İsmail Başaran, “Muhafazakâr Yahudilik ve Siyonizm İlişkisi”, **Mîzânül-Hak İslami İlimler Dergisi**, S. 2, 2016, s. 84-85.

¹⁰⁹ David Hollander, “Resources to Begin the Study of Jewish Law in Conservative Judaism”, **Law Library Journal**, Vol. 105:3, 2013, s. 308.

¹¹⁰ Başaran, “Muhafazakâr Yahudilik ve Siyonizm İlişkisi”, s. 76.

¹¹¹ Kurt, **Fundamentalist Yahudiler**, s. 85.

¹¹² David B. Ruderman, **Erken Dönem Yahudi Tarihi**, İnkılap Kitabevi Baskı Tesisleri, İstanbul 2013, s. 110.

¹¹³ Ruderman, **Erken Dönem Yahudi Tarihi**, s. 110.

etmiştir. İşte Ortodoks Yahudilik hareketi bu iki farklı görüş arasında pozisyon almıştır.¹¹⁴

Günümüzde Reformist ve Muhafazakâr hareketlerde erkeklere has bir ritüel yoktur. Bu hareketlerin ayinlerinde cinsiyet farklılığı görülmez. Ancak Ortodoks Yahudi kadınların hepsi sinagoglarda bir kadın hahamın olması noktasında hemfikir olsalar da kadınların bazıları sinagog ritüellerine aktif katılmayı şiddetle destekler, bazıları ise bunun için daha zamana ihtiyaç olduğu ve Ortodoks toplumunun buna hazır olmadığı düşüncesindedirler. Ancak tüm kadınlar sinagog ayinlerine katılma fırsatı yakalayan Yahudi kadınları desteklemektedirler.¹¹⁵

Yahudi kadınlar antik dünyada sinagog hizmetlerinde yer almışlardır. Hatta bir dönem sinagogta kural koyucu konumda bulunmuşlardır. Ancak sonraki periyotlarda kadınların sinagoglarda daha az yer aldıkları görülmektedir. Bunun nedeni ve nasıl olduğunu açığa kavuşturan bilgi bulunmadığı için hakkında pek yorum yapılamamaktadır. XIX. yüzyılın ilk döneminden beri statüsü tartışılan kadınlar sinagoglarda kısmen de olsa çeşitli haklar elde etmişlerdir.¹¹⁶

Rabbani literatürde kadınlar hayatın her alanında erkeğe göre daha alt konuma sahiptir. Erkekler kendilerini geniş bir aktivite yelpazesine sahip görürken kadınları anne olarak sosyobiolojik terimlerle tanımlamışlardır. Rabbani literatürde erkeklerle eşit görülmeyen kadınlar Eliezer'den Maimonides'e kadar "anlamsız, cahil varlıklar, kocalarının zamanını boşa harcayanlar" olarak görülmüştür. Dolayısıyla modern dönemde Ortodoksluğun karşı karşıya kaldığı en acil konu cinsiyet ayrımcılığı tartışmasıdır. Kadınlara atfedilen bu düşük statü modern zamanda Yahudiliğin yaşayabilirliğini ciddi biçimde tehdit etmiştir.¹¹⁷

Ortodoks Yahudilikte cinsiyet farklılığı ciddi derecede göze çarpmaktadır. Modern Ortodoks Yahudiliğe nispeten kadınlara yönelik çok belirgin bir ayrımcılık vardır. Bu ayrımcılık var olan biyolojik farklılıklar ve liderlik rollerine ilişkin

¹¹⁴ Jacob Neusner, **Judaism: the Basics**, Routledge, New York 2006, s. 156.

¹¹⁵ Yael İsrail-Cohen, **Between Feminism and Orthodox Judaism**, Brill, Boston 2012, s. 20-72.

¹¹⁶ W. D. Davies, Louis Finkelstein, "Women in The Synagogue", **The Cambridge History of Judaism**, Cambridge University Press, Cambridge 2008, Vol. 3, s. 358.

¹¹⁷ İsrail-Cohen, **Between Feminism and Orthodox Judaism**, s. 18-19.

pozisyonları, belirli ritüellere katılımda kendini göstermektedir. Bununla birlikte geleneksel uygulamalar noktasında daha katı olan mezhepler de vardır. İsminden de anlaşıldığı üzere Ultra Ortodoks Yahudiler bunlardan birisidir. Cinsiyet farklılığıyla ilişkili bir örnek verilecek olursa İsrail’de Ultra Ortodoksların ağırlıkta olduğu bölgelerde kadınların ve erkeklerin ayrı kaldırımlarda yürüdükleri ve ayrı otobüsleri kullandıkları görülmektedir.¹¹⁸

Ultra Ortodoks Yahudiler günlük hayatta Tanrı’yla yapıldığına inandıkları antlaşmalardan ödün vermemeye gayret gösterirler. Ancak kendilerini dış dünyadan da tamamen izole etmemektedirler. Son yıllarda Ultra Ortodoks merkezlerinin bir araya gelmesiyle oluşturdukları lobiler, yardım kuruluşları ve medya ajansları gibi kuruluşlar sayesinde Ultra Ortodoks Yahudilerin eğitimcileri, misyonerleri, Koşer ruhsatçıları, minber Rabbileri ve yazarları Yahudi okullarında, sinagoglarda, Yahudi topluluklarının kurumlarında görev almaktadırlar. Bu atılımlar Modern Ortodoks Yahudiliğin otoritesine ve meşruluğuna meydan okumadır. Hatta diasporadaki bazı Ultra Ortodoks Yahudiler İsrail devletine meşruiyet kazandırmamak için diasporada yaşamakta ısrar etmektedirler.¹¹⁹

Yahudilikte ortaya çıkan fikir ayrılığı Reformist, Muhafazakâr ve Ortodoks mezhepleriyle sınırlı kalmamıştır. XVIII. yüzyılda ortaya çıkan Reformist mezhep geleneksel Yahudiliğin çok dışına çıkmıştır. Uygulama ve fikirlerde aşırıya gidildiğini iddia eden bir grup Yahudi bilgini, Muhafazakâr Yahudilik mezhebini kurmuş, kısmen Ortodoks Yahudiliğin ilkelerini benimsemişlerdir. Ancak Muhafazakâr Yahudiler kendi içinde sabit fikirlerle yetinmemiş, farklı fikirler ortaya atmışlardır. Nihayetinde bu mezhebin içinden Yeniden Yapılanmacı Yahudilik mezhebi ortaya çıkmıştır.

Yeniden Yapılanmacı Yahudilik, Reformist Yahudilik ile Muhafazakâr Yahudilik arasında bir yerde duran, uzun bir gelişim döneminden sonra 1968 yılında dördüncü Yahudi hareketi olarak Amerikalı Yahudi Mordecai Menahem Kaplan

¹¹⁸ İsrail-Cohen, **Between Feminism and Orthodox Judaism**, s. 19.

¹¹⁹ Jeremy Stolow, **Orthodox by Design: Judaism, Print Politics, and the ArtScroll Revolution**, University of California Press, Ltd., London 2010, s. 45.

(1881-1983) tarafından kurulmuş bir mezheptir.¹²⁰ Mordecai Menahem Kaplan sekiz yaşındayken ABD'ye göç etmiştir. İlerleyen süreçte Kaplan ABD'de kendi kuşağının çift yönlü çok radikal bir tutum içerisinde olduğunu görmüştür. Yahudi gençleri ya tamamen Yahudi ilkelerini terk etmiş ya da Yahudilik inancını en saf haliyle koruyan yeni bir kuşak olmuştur.¹²¹

Yeniden Yapılanmacı hareketin lideri Mordecai Menahem Kaplan Yahudiliği, Yahudi insanının gelişim medeniyeti olarak tanımlamıştır. Kaplan, Yahudi medeniyeti yalnızca inanç olarak değil, aynı zamanda değerleri, dili, yasaları, edebiyatı, âdetleri, sanatı, yemekleri ve müziği ile bir yaşam tarzını oluşturduğunu ifade etmiştir.¹²² Kaplan, Tanrı'yı "kurtuluşu sağlayan güç" olarak tanımlayarak Tanrı'nın antropomorfik ve doğaüstü algısını reddetmiş; aksine Tanrı'yı hareket eden ve doğal dünyanın ötesinde değil, insana ilham veren olarak tanımlamıştır. Seçilmişlik inancını da reddeden Kaplan görüşlerinden dolayı ateist olarak olarak tanımlanmıştır.¹²³

Mordecai Menahem Kaplan'ın en büyük başarısı 1909-1963 yılları arasında Yahudi eğitimciler, sosyal hizmet uzmanları, hahamlar, özellikle de Yahudi eğitimi alan öğrenciler üzerindeki etkisidir. Çünkü bu gruptaki insanlar bu hareketi yaymaktan ziyade, insanları Yeniden Yapılanmacılık fikri üzerine düşünmeye sevk etmişlerdir.¹²⁴

XXI. yüzyılda yapılanması devam eden bu mezhep, Kaplan'ın temel anlayışına dayanan Yahudiliğin aslında tarihsel olarak insanların ürünü olduğu ya da ilham kaynağı olmadığı fikrini sürdürmektedir.¹²⁵ Bu hareket hızlıca büyüyerek 2000

¹²⁰ Richard Hirsch, "American Jewish Life since 1935: A Reconstructionist Retrospective", **The Reconstructions**, Vol. 70, No. 1, 2005, s. 11.

¹²¹ Richard Hirsch, "Reconstructionism", **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 17, s. 146-147.

¹²² Rebecca T. Alpert, "Judaism, Reconstructionist", **The Cambridge Dictionary of Judaism and Jewish Culture**, Cambridge University Press, New York 2011, s. 345.

¹²³ Alpert, "Judaism, Reconstructionist", s. 345.

¹²⁴ Richard Hirsch, "Reconstructionism", s. 148.

¹²⁵ Richard Hirsch, "Reconstructionism", s. 148.

yılına gelindiğinde para, emek ve alt yapısıyla yüze yakın şirketi bünyesinde barındıran bir harekete dönüşmüştür.¹²⁶

Modern dönem Yahudi mezhepleri arasında daha genç sayılan ve yakın dönemde ortaya çıkan Hümerist Yahudilik Yahudi halkı tarafından Yahudi tecrübesi ile şekillendirilen etnik bir kültürdür. 1963 yılında Detroit'te Rabbi Sherwin Wine tarafından kurulan Hümerist Yahudilik, teoloji ve dini terimler yerine Yahudi halkının tarihi, kültürü ve geleceği üzerinde durmuştur. Hümerist Yahudilik demokrasiye, etik değerlere, çoğulculuğa önem veren bir hareket olmuştur. Bu hareket Kuzey Amerikalı Yahudileri bir arada tutmak için Yahudi kimliğinin etkisini kaybettiği dönemde ortaya çıkmıştır. Hümerist Yahudiliğin dünya görüşü bir Tanrı figürü üzerine oturmuyup insan merkezli şekillendiği için Tanrı dili, Şema duası ve Kaddiş duası gibi inanç ve uygulamalar hümanist bir yaşam tarzına uygun olarak görülmemişlerdir.¹²⁷

Hümerist Yahudilik 1960'lı yıllardan sonra sadece ideolojik değil, organize bir yapı olarak Seküler Yahudilik adıyla da anılmıştır. 1985 yılında "Uluslararası Laik Hümerist Yahudi Federasyonu" kurulmuştur.¹²⁸ Reformist mezhep hareketinden doğan Hümerist Yahudilik evrensel etik kurallar üzerine temellendirilmiştir. Bu harekette Yahudiliğin Tanrı kaynaklı değil, bir kültür birikimi olduğu üzerinde durulmuştur. Düşüncelerine göre her şeyi gören, bilen, her yerde bulunan bir Tanrı fikri ciddi sorunlar doğurmaktadır. Bu hareketin takipçileri Yahudiliğin kurallarının tartışılmaz olmadığı ve günün şartlarına uyumlu hale getirilmesi gerektiği fikrindedirler.¹²⁹

Modern dönem Yahudi mezheplerinin ortaya çıkması ve birer dini hareket olarak biçimlenmelerinde temel rol oynayan husus modern yaşam biçimine geleneksel Yahudiliği uydurma olmuştur. Böylece gelenek ile modernlik arasında kendilerine göre farklı mesafeleri uygun bulan çeşitli mezhepler ortaya çıkmıştır. Aydınlanma çağı birçok alanda yenilik getirmiştir. Bu yenilikler sadece bilim, sanayi

¹²⁶ Rebecca T. Alpert-Jacob J. Staub, "Exploring Judaism and Finding Reconstructionism", **The Reconstructions**, Vol. 70, No. 1, 2005, s. 16.

¹²⁷ Rachel Gordan, "Judaism, Humanistic", **The Cambridge Dictionary of Judaism and Jewish Culture**, Cambridge University Press, New York 2011, s. 341.

¹²⁸ Lange, **An Introduction to Judaism**, s. 81.

¹²⁹ Harman, "Mezhepler ve Dini Gruplar", s. 218.

ya da kültür alanında sınırlı kalmamıştır. Dini alanda da büyük değişimler getirmiştir. Bu değişimin Yahudi inancında etkisini fazlasıyla görmek mümkündür. Avrupa’da merkezi yaşamdan uzakta gettolarda hayat süren Yahudiler bu dönemin avantajlarıyla kent yaşamına katılmışlardır. Tabi bu yeni yaşam alanı beraberinde değişimi zorunlu kılmıştır. Asimile olmamalarına karşın yeni yaşama entegre olmak zorunda kalmışlardır. Ancak değişime direnenler de olmuştur.

Modern yaşama hızlı geçiş yapan ilk Yahudi mezhebi adından da anlaşıldığı üzere Reformist Yahudilik olmuştur. Bu mezhep XIX. yüzyılda Almanya’da Abraham Geiger tarafından kurulmuştur. Sonraki dönemlerde diğer Avrupa ülkelerine ve ABD’ye yayılmıştır. Yahudi dininde reformu destekleyen bu mezhep geleneksel birçok dini inanç ve uygulamayı yok saymıştır. Bu mezhebin çok ciddi reform gerçekleştirdiğini iddia eden Rabbi Zacharia ve Franklen ılımlı reformu destekleyerek Muhafazakâr Yahudilik mezhebini kurmuşlardır. Bu reformist mezheplerin Yahudiliği tehdit ettiğini ileri süren geleneksel Yahudiliği devam ettiren Ortodoks Yahudilik mezhebi kurulmuştur.

Ortodoks Yahudilik kendi içinde Modern Ortodoks Yahudilik ve Ultra Ortodoks Yahudilik olarak ayrılmıştır. Modern Ortodoks Yahudilik geleneği modern döneme adapte etmeye ve özellikle Reformist Yahudiliğe alternatif olmaya çalışmıştır. Ultra Ortodoks Yahudilik ise dinde reformu tamamen reddedererek geleneği olduğu gibi yaşamaya çalışan bir mezhep olmuştur. Muhafazakâr Yahudilik içerisinde ise Yeniden Yapılanmacı Yahudilik 1968 yılında Mordecai Menahem Kaplan tarafından kurulmuştur. Modern dönemin son Yahudi mezhebi 1963 yılında Detroit’te Rabbi Sherwin Wine tarafından kurulan Hümanist Yahudilik olmuştur. Bu mezhep teoloji ve dini terimler yerine, Yahudi halkının tarihi, kültürü ve geleceği üzerinde durmuştur. Dolayısıyla modern dönemde Modern Ortodoks Yahudilik, Yahudiliğin ortodoks çizgisine yerleşmiştir.

Modern dönem Yahudiliğin inanç ve uygulamalarındaki tektipçilik Fransız Devrimi ile sona ermiş olmasına rağmen günümüzde Reformist, Muhafazakâr ve Ortodoks mezhepleri Yahudi halkının Yahudiliğe olan bağlılıklarını güçlendirmek için ortak bazı fikirler taşımaktadır. Bu mezhepler ortak bir inancın farklı ifadeleridir.

Bu mezhepler aynı etik monoteizmin doktrini ve Tanrı'nın birliğinin ve eşsizliğinin öğretilmesine ve sosyal adalet anlayışına vurgu yapmaktadırlar.¹³⁰

1.2. TARİHSEL SÜREÇTE MODERN ORTODOKS YAHUDİLİK

Yaşanılan dönem beraberinde günün koşullarına uygun değişim getirmektedir. Tarihi araştırmalarda nesnel yargılara ulaşmak için günün koşulları dikkate alınmak durumundadır. Dolayısıyla ilk insandan günümüze var olan dinler için de bu koşul aranmaktadır. Dönemin şartları bazen yeni bir inancın tezahür etmesi şeklinde olurken, bazen de mevcut inancın günün koşullarına uydurulması şeklinde olmuştur. Yahudilik inancında da daha çok bu ikinci değişim biçimi dikkat çekmektedir. Yahudilikte oluşan mezhepler bu değişim biçimine örnektir.

Birçok kez sürgüne gönderilen Yahudiler tabii olarak geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. Bu da yaşanılan çevrenin Yahudi inancı üzerinde etki etmesine neden olmuştur. Özellikle Avrupa'da Aydınlanma dönemi Yahudiler üzerinde etki ederek onları topluma ayak uydurmak, modern çağın gereklerini yerine getirmek için dinsel kurallardan taviz vermek durumunda bırakmıştır. Haskala hareketi ile başlayan Reformist hareket Avrupa ve Amerika'da yayılma alanı bulmuştur. Ancak Yahudi inancındaki reformlar beraberinde geleneksel Yahudiliğin bu reformlara ses çıkarmasına sebep olmuştur.¹³¹

Reformist mezhep hareketlerine tepki olarak Modern Ortodoks Yahudilik, geleneği savunan mezhebi oluşturmuştur. İlk dönem Yahudi mezhebi Ferisilik mezhebinden temelini alan Ortaçağ'da tüm kurum ve yapısıyla olmasa da Rabbani Yahudilik olarak geneksel Yahudiliği anlam ve genel özellikleri itibariyle devam ettiren Modern Ortodoks Yahudilik olmuştur. Bu mezhepler kendi çağında Yahudiliğin merkezinde, gücü elinde bulunduran, doğru inancın kendisinde olduğunu savunan mezhepler olmuşlardır. Bunların en büyük özellikleri gelenekçi olmaları ya da Yahudi dini geleneğini sürdürenin kendileri olduğu iddiasıdır. Modern dönemde bu iddia aynı zamanda modernizme ayak uydurmayı kapsamaktadır. Bu iddiayı Modern Ortodoksluğun doğuşuna tesir eden önemli şahsiyetlerde görmek

¹³⁰ Bernard Harrison, "Judaism", *The Annals of the American Science*, Vol. 256, 1948, s. 25.

¹³¹ Mahmut Aydın, *Anahatlarıyla Dinler Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010, s. 275-276.

mümkündür. Modern Ortodoksluğun kurucusu kabul edilen Alman Rabbi Samson Raphael Hirsch modern yaşama ayak uydurmanın mümkün olduğunu ve bunu dinsel yazıtların değişimiyle değil de Yahudilerin şahsen yapabileceklerini söylerken¹³² hem değiştirilemeyecek olgulara hem de değişimin yaşamın içinde mümkün olabileceğine işaret etmiştir.

Modern Ortodoks Yahudiliğin oluşumunun bunlar dikkate alındığında tarihsel süreç içerisinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu nedenlerle konu “Modern Ortodoks Yahudiliğin Başlangıcı”, “Modern Ortodoks Yahudiliğin Gelişimi”, “Günümüz Modern Ortodoks Yahudiliği” başlıkları altında işlenmiştir.

1.2.1. Modern Ortodoks Yahudiliğin Başlangıcı

Modern Ortodoks Yahudilik mezhebinin kökeninin geleneği esas alması nedeniyle Ferisilikle başladığı kabul edilmektedir. İlk dönem Yahudi mezhebi Ferisilik, Kutsal Mabet’in yıkılmasından sonra tarih sahnesinde Rabbani Yahudilik olarak devam etmiştir. Ferisilik, Rabbanilik ve Modern Ortodoks Yahudiliğin birçok yönden birbirlerine benzer olmalarının aynı çizgiyi takip etmeleri nedeniyle olduğu düşünülmüştür. Her üç hareket de geleneği esas alarak Tanah ve Talmud’u ana kaynak kabul etmişlerdir.¹³³

Geleneğe bağlı Tanah ve Talmud’u tamamen kabul eden Ferisilik hareketinin M.Ö. 160-165 yıllarında Haşmonay ayaklanmasından sonra ortaya çıktığı düşünülmektedir. Ferisilik mezhebi Yahudiliği en geleneksel haliyle yaşayan ilk dönem Yahudi mezhebi olmuştur. Kutsal Mabet’in M.S. 70 yılında yıkılmasından sonra Rabbani Yahudilik adıyla varlığını devam ettirmiştir.¹³⁴ Rabbani Yahudilik mezhebi İkinci Mabet’in yıkılmasından sonra Rabbiler tarafından oluşturulan hukuki konuları içeren bir hayat tarzı olmuştur. V. yüzyılda tam olarak adını duyuran bu mezhep geleneği esas almış, Tevrat’ı ibadet alanıyla sınırlandırırken, Talmud’u çeşitli meselelerin çözümünde ön planda tutmuştur. Rabbani Yahudilik modern dönemde yerini aynı çizgide yürüyen Modern Ortodoks Yahudilik mezhebine

¹³² Adam, “Yahudilik”, s. 122-123.

¹³³ Yusuf Besalel, “Ortodoks Yahudilik”, **Yahudilik Ansiklopedisi**, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2001, C. 2, s. 461.

¹³⁴ Mansoor, “Pharisees”, s. 31.

bırakmıştır.¹³⁵ Modern Ortodoks Yahudilik iki uç olan Reformist ve Ultra Ortodokslik arasında kalarak geleneği ve modernizmi uzlaştırmayı hedeflemiştir.¹³⁶

Ortodoks Yahudilik, Yahudiliğin yüzyıllar boyunca süregelen ana akımın yeni ve son ismidir. Ortodoks Yahudilikte temel inançlar doğrudan Tevrat'taki Tanrı'nın buyruklarına endekslenmiştir. Tevrat yaşam boyunca sergilenen davranışların sonsuz ve değişmez kaynağı kabul edilmiştir. Ortodoks Yahudiler Tanrı'nın emirlerini dikkatlice yerine getirmeyi ve bu kurallara sıkı sıkıya bağlı kalmayı esas edinmişlerdir.¹³⁷

Ortodoks Yahudiler ve diğer Yahudi gruplar arasında var olan iletişimsizlik Yahudilerin birçok noktada ayrıştığını göstermektedir. Ortodoks Yahudiler ile diğer Yahudi mezhepleri ya da Yahudi olmayanlar okudukları Yahudi metinlerini farklı yorumlamaktadırlar. Bunun dışında Ortodoks Yahudilik inancında Tevrat'ı ezberden okumak büyük bir fazilet olarak görülürken diğer mezhepler bu fikirde değillerdir.¹³⁸ Ortodoks Yahudiler inanç ve uygulama gibi birçok alanda diğer Yahudi hareketlerinin aksine geleneksel olanı devam ettirmektedirler. Tevrat'ın yaklaşık 4000 yıl önce Tanrı tarafından Hz. Musa aracılığıyla İsrailoğullarına gönderildiğine inanırlar. Tevrat ve Talmud dışında ayrıca kişinin yaşamını, evlilik, çocuk sahibi olma gibi alanları belirleyen Halaka'ya da uyarlar.¹³⁹

Ortodoks Yahudilik kendi içinde iki farklı gruba ayrılır. Kendilerini “Modern Ortodoks” olarak tanımlayan birinci grup (veya son zamanlarda merkezci terimini tercih ederler) sözlü ve yazılı geleneğin otoritesini kabul etmenin yanında, kozmopolit yaşam, laiklik, yurttaşlık, bilim ve ekonomik yaşama değer katmayı tercih etmektedir. Modern Ortodoksluğun aksine ikinci grup olan “Ultra

¹³⁵ Küçük, Tümer, Küçük, **Dinler Tarihi**, s. 363.

¹³⁶ Mark A. Guterman, “Observance of the Laws of Family Purity in Modern-Orthodox Judaism”, **Springer Science+Business Media**, Vol. 37, No. 2, 2008, s. 340.

¹³⁷ Dosick, **Living Judaism**, s. 61.

¹³⁸ İsrail Shahak, **Yahudi Tarihi Yahudi Dini**, Ahmet Emin Dağ, (Çev.), Düşün Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 81,82.

¹³⁹ Berkowitz, “Cultural Aspects in the Care of the Orthodox Jewish Woman”, s. 62.

Ortodoksluk” Yahudi düşünce ve uygulamalarında “liberalleştirici” eğilimlere karşı çıkması ile karakterize edilir.¹⁴⁰

Entegrasyonu ilke edinen Modern Ortodoks Yahudilik ayrıştırıcı tavır takınan hareketlerden uzak durmuştur. Nitekim Modern Ortodoks Yahudiler giyim, dil gibi yönlerden Ultra Ortodoks Yahudilerden farklılık göstermektedir. Ultra Ortodoks Yahudiler sadece Tevrat’ın edebiyatıyla temsil edilen kutsal metinleri incelerken, Modern Ortodoks Yahudiler Tevrat’ın yanında diğer bilimleri de inceleme alanlarına alırlar. Ortodoks Yahudilikte kutsal günler, dua dili, yemek kuralları gibi noktalara özen göstererek Reformist Yahudilikten ayrışırlar.¹⁴¹ XIX. yüzyılın ortalarından beri Modern Ortodoks Yahudiliğin çeşitli yönleri varolmuştur. Ortodoksluğun büyük kısmını oluşturan Modern Ortodoks Yahudilik yaygın kültüre olumlu bir tutum takınarak günlük hayata katılımda gerekli beceriler için takipçilerini eğitim almaya teşvik etmektedir.¹⁴²

Modern Ortodoks Yahudilik köklerini Samson Raphael Hirsch’ten alır. Hirsch kurtuluş ve aydınlanma döneminde Yahudi hukukunun gözetilmesi ile laik modern dünyaya entegrasyon arasında bir sentez oluşturmuştur. Sloganı “Tevrat ve Sivil Yaşam” olmuştur.¹⁴³ Modern Ortodoks Yahudiliğin önderi Samson Raphael Hirsch gelenekçi, muhafazakâr bir ailede 1808 yılında Almanya’nın Hamburg kentinde doğmuştur. Babası ve dedesinden dini eğitim alan Hirsch felsefe, tarih, klasik dil çalışmaları için bir yıllığına Bonn Üniversitesine katılmış, orada Reformist Hareketin lideri Abraham Geiger ile arkadaşlık kurmuştur. Hirsch, XIX. yüzyılın önde gelen Modern Ortodoks mezhebinin lideri ve yorumcusu olmuştur.¹⁴⁴

XIX. Yüzyılda Samson Raphael Hirsch öncülüğünde kurulan Modern Ortodoksluk hareketine Neo-Ortodoks da denir.¹⁴⁵ Hirsch, geleneği modern yaşamla uyumlu hale getirmeye çalışmıştır. Değişimi onaylayan hareket fikri üzerinde

¹⁴⁰ Stolow, **Orthodox by Design: Judaism, Print Politics, and the ArtScroll Revolution**, s. 44.

¹⁴¹ Jacob Neusner, Alan J. Avery-Peck, “Orthodox Judaism”, **The Routledge Dictionary of Judaism**, Routledge, New York 2004, s. 108.

¹⁴² Dosick, **Living Judaism**, s. 61-62.

¹⁴³ İsrail-Cohen, **Between Feminism and Orthodox Judaism**, s. 17.

¹⁴⁴ Simha Katz-Yehoyada Amir, “Samson Raphael Hirsch”, **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 9, s. 129.

¹⁴⁵ Dan-Lavinia Cohn-Sherbok, **Judaism A Beginner’s Guide**, Oneword Publications, London 2010, s. 46.

durmuştur. Bu ılımlı Ortodoksluk anlayışı, daha sonra gerek ABD’de gerekse Avrupa’da kendini Ortodoks olarak tanımlayan Yahudi kesiminin büyük bir kısmı tarafından benimsenmiştir.¹⁴⁶ Bu mezhep “Entegrasyonist Yahudilik” olarak da adlandırılmıştır. Bunun nedeni sözlü ve yazılı Tevrat’ı kabul etmenin yanı sıra Yahudiliğin modernleşmesi konusunda özel bir yaklaşım sergilemesidir. Modern Ortodoks Yahudilik ayrıştırmacı özelliği ağır basan Ultra Ortodoks Yahudilikten farklı olarak birçok konuda entegrasyonu desteklemiştir. Nitekim Modern Ortodoks Yahudilik laik çalışmaların meşru olduğunu, esasen gerekli olduğunu iddia ederek tüm bilimsel, insani ve ekonomik çalışmaların yanında olmuştur. Yine ayrıştırmacı Yahudi grupların aksine Modern Ortodoks Yahudiler çocuklarını Tevrat eğitimi veren okulların yanında seküler eğitim veren okullara da göndermişlerdir.¹⁴⁷

Ortodoks Yahudilik terimi bazı tarihçilere göre 1795 yılında kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bu terimin ilk kaydedilen tarihi 1807 yılı olmuştur. Bu terim “modern, laik ve kültür dünyasında Tevrat’ın korunmasını” garanti altına almak için Yahudilik geleneklerine sadık kalmak isteyenleri tarif için kullanılmıştır.¹⁴⁸ Ortodoksluk terimi Yahudilik inancında yapılan reform hareketlerine karşı XIX. yüzyılda yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır. Ortodoksluk kavramı XIX. yüzyılın ilk yarısında Doğu Avrupa ve Batıda “dindeki reformlara meydan okumak” anlamını da barındırmıştır.¹⁴⁹

Modern Ortodoks Yahudiliğin tarih sahnesine çıktığı yer Reformist Yahudiliğin etkili olduğu bölgelerde olan Almanya ve Macaristan’da gerçekleşmiştir. Almanya’da bir kaç Yahudi topluluğu dışında Reformist Yahudilik, Yahudi topluluklarını kendine çekmiştir. Reformist Yahudilik Ortodoksların Tevratı anladığı şekilde anlamamış ve Tevrat’a uyma noktasında onu fazla dikkate almayıp aşırı reforme etmiştir. Bu nedenle geleneksel Yahudiliğin çizgisini kaybetmesi konusunda tehdit edici olmuştur. Ortodoks Yahudiler kendilerini diğer topluluklardan ayıran

¹⁴⁶ Harman, “Mezhepler ve Dini Gruplar”, s. 217-218.

¹⁴⁷ Neusner, **Judaism: the Basics**, s. 154-155.

¹⁴⁸ Samuel C. Heilman, “The Many Faces of Orthodoxy”, **Modern Judaism**, Oxford University Press, Vol. 2, No. 1, 1982, s. 25-26.

¹⁴⁹ Nathaniel Katzburg, “Orthodoxy”, **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 15, s. 493.

adımı atarak kendi örgütlerini kurmuşlardır. Bir sonraki adımları Ortodoks olmayan diğer Yahudi gruplarına katılmayı yasaklamak olmuştur.¹⁵⁰

Modern Ortodoks Yahudilik her ne kadar merkezi gelenekçi, doğru Yahudilik çizgisini oluşturduğu iddiasındaysa da onun modern dönemin bir mezhebi olarak ortaya çıkması ve şekillenmesinde Yahudi reform hareketlerine bir tepki olarak açığa çıkması en temel özelliklerinden birisidir. Dolayısıyla Reform hareketindeki bazı aşırılıklar Modern Ortodoksların kendilerini ifade etme gereği hissetmelerine yol açmıştır. Bunlardan birisi Reformcuların Mesih inancına getirdikleri yumuşamadır. Aslında Reform hareketinin propagandacılarının hedefleri Yahudi geleneğinin hukuki kaynağı Halaka'nın Yahudilerin Yahudi olmayan dünyaya entegrasyonunu kolaylaştıracak gerekli uyarlamaları engelleyen unsurları temizlemek olmuştur. Geleneksel görüşlü Yahudiler ise bu reform düşüncelerine karşı çıkmışlardır. Zacharias Frankel (1801-1875) özellikle ibadet dilinin yerel dilde olmasına karşı çıkmıştır. Teolojik olarak köktenci olan Samson Raphael Hirsch modern dünyaya tam olarak katılmayı desteklemesine karşın dini uygulamaların önemini vurgulamıştır.¹⁵¹

Modern Ortodoks Yahudilik dini reformları kısmen reddederek örgütlenmiştir. Alman Ortodoksluğu batı topraklarında yaşayan, özellikle Hollanda ve İsviçre Yahudileri üzerinde büyük etki yaratmışsa da gelişiminin merkezi Macaristan olmuştur. Macaristan'da 1840'lardan sonra sinagoglardaki ibadet ve okullarda eğitimdeki reformlar, topluluklar arasında tansiyonu yükseltmiştir. Ortodoksluk mezhebi özellikle Ultra Ortodoksluğun kurucusu Rabbi Moses Sofer ve onun okulunda belirgin ve ayırıcı karakter kazanmıştır. Daha sonra Ortodoks Yahudilik bağımsızlığını duyurmuştur.¹⁵²

İlk olarak Almanya ve Macaristan'da gelişen Modern Ortodoksluk hareketinin dini ve siyasi ideolojisi olgunlaşmaya başlayınca, hem reformu savunanlara hem de reformcuların bakış açılarına ve yaşam tarzındaki temel

¹⁵⁰ Jacob Neusner, "Orthodox Judaism", **The Encyclopedia of Judaism**, Brill, Boston 2005, Vol. 3, s. 1891.

¹⁵¹ Alan T. Levenson, **The Wiley-Blackwell History of Jews and Judaism**, A John Wiley and Sons Ltd., Publication, West Sussex 2012, s 340.

¹⁵² Katzburg, "Orthodoxy", s. 493.

farklılıklara muhalefet etmiştir. Aynı zamanda, farklı bakış açılarını savunanlarla herhangi bir işbirliği olasılığını da reddetmiştir.¹⁵³ Macaristan’da Ortodoks topluluğu hem değişik bölgelerde gerçekleştirdiği organizasyonlar sayesinde hem de Macaristan Yahudi toplumunun yaklaşık yarısı Ortodoks olduğu için 1871 yılında Macaristan hükümeti tarafından özerklikleri tanınmıştır. Macaristan Ortodoksluğu içerisinde iki farklı Ortodoks grubu varolmuştur. Bunların bir kısmı geleneksel özellikler taşıırken bir kısmı ise Modern Ortodoks izlenimi vermiştir.¹⁵⁴ I. Dünya Savaşı’na kadar Doğu Avrupa Ortodoksları geleneksel yaşam tarzlarını ve eğitim çerçevesini korumuşlardır. Genel olarak ana akım için Yahudi yaşantısına uygulanan “*Haskala*” (Yahudi Aydınlanması) ve sekülerleşme hareketlerini dinden sapma olarak kabul etmiştir.¹⁵⁵

ABD’ye göç eden Ortodoks Yahudilerin çoğu Doğu Avrupa’dan gitmişlerdir. Göç edenler zamanla kendilerini Ortodoks olarak nitelemiş olsalar da dini uygulamalara kayıtsız kalmışlardır. Genel görüş Avrupa’dan ABD’ye göç eden Ortodoks Yahudilerin genelinin eğitilmiş olmayan ve fikirlerinde özgür olanlardan olduğu belirtilmiştir. Bu görüşe rağmen az sayıda dini uygulamaları tamamen yerine getirenlerden de göç edenlerin olduğu belirtilmiştir. Bu azınlık Ortodoks grup yaşam tarzlarını sürdürmek için mücadele etmişlerdir. Yahudi hukukunun ihlalini gerektiren Amerikanlaşma biçimlerine direnmişlerdir. Zamanla geleneksel Yahudi yaşam biçimini uygulayan Ortodoks kurumlar oluşturmuşlardır. Bu göçmen Ortodokslardan biri de Moses Weinberger olmuştur. 1888 yılında Ortodoks Yahudi yaşamını anlamak için İbranice “New York’ta Yahudi ve Yahudilik” adlı eserini yayınlamıştır.¹⁵⁶

XIX. yüzyılın başında birleştirici Ortodoksluk hareketleri Almanya, İngiltere ve ABD’de olmuştur. Orta Avrupa’da reddedilenler XIX. yüzyılın ortalarına kadar Ortodoks hareketine hükmetmiştir. Doğu’da Vilna Gaon ve en yakın öğrencilerinden

¹⁵³ Walter S. Wurzburger, “Orthodoxy”, **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 15, s. 493.

¹⁵⁴ Katzburg, “Orthodoxy”, s. 494-495.

¹⁵⁵ Neusner, “Orthodox Judaism”, s. 1902.

¹⁵⁶ Jonathan D. Sarna, “American Jewish History”, **Modern Judaism**, Oxford University Press, Vol. 10, No. 3, 1990, s. 352.

bazıları laik bilginin bazı yönlerine olumlu bakmış olsa da modern ve laik dünya çoğu Yahudi için geçerli olmaktan uzak olmuştur.¹⁵⁷

ABD'ye Doğu Avrupa'dan göç eden Yahudilerin çoğu, dini uygulamalara katılmasalar bile geleneksel Yahudiliği benimsemiştir. Nitekim 1881 yılında ABD'de bulunan 200 sinagogun sadece küçük bir kısmı kendini Ortodoks olarak nitelerken, 1910 yılında 2000 sinagogun % 90'ı kendini Ortodoks olarak tanımlamıştır.¹⁵⁸

Modern Ortodoks Yahudiler ABD'de 1898 yılında “*Union of Orthodox Jewish Congregations of America*” adında bir organizasyon kurmuştur. Bu organizasyonun etkisi 1950 yılına kadar fazla olmamıştır. Ancak 2005 yılına gelindiğinde bünyesinde 1000'den fazla sinagogu barındırmaya devam etmiştir. Ayrıca bu organizasyon günümüzde 73 ülkede 400.000 sanayi ürününü Koşer kurallarına uygun belgelendirmektedir. Bünyesinde 300 denetçi bulundurmaktadır.¹⁵⁹

1.2.2. Modern Ortodoks Yahudiliğin Gelişimi

Aydınlanma çağının Yahudi insanını topluma ayak uydurmaya mecbur bırakması sonucunda asimile olmayı kabul eden Yahudi gruplarına karşı Samson Raphael Hirsch, geleneksel ve modern yaşamın bir arada olabileceğini ve asimile değil entegre olunabileceğini göstererek Ortodoks Yahudiliğin modern yaşamla barışık hale gelmesini sağlamıştır.¹⁶⁰

Reform hareketleriyle rasyonel düşüncenin ön plana çıkması dini otoritenin yetkinliğini sarsmıştır. Ancak Ortodoks Yahudiler her fırsatta tek esas kabul edilen Tevrat'a vurgu yapmış, sinagoglarda org çalınması, kadın-erkek karma ibadet etmek gibi reformları reddetmişlerdir. Karşılaşılan reform hareketlerine karşılık nasıl tavır takınılacağı hususunda hemfikirlik söz konusu olmamıştır. Bazı Ortodoks Yahudiler reform yanlılarının aforoz edilmesi gerektiğini vurgularken kimisi de arayış bulmaya çalışmıştır. Samson Raphael Hirsch modern yaşamı geleneksel yaşama bağlamayı

¹⁵⁷ Heilman, “The Many Faces of Orthodoxy”, s. 34.

¹⁵⁸ Levenson, **The Wiley-Blackwell History of Jews and Judaism**, s. 388.

¹⁵⁹ Asher Oser, “Union of Orthodox Jewish Congregations of America”, **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 20, s. 253.

¹⁶⁰ Mahmut Salihoğlu, “Avrupa'ya Bir "Giriş" Hikayesi Samson Raphael Hirsch (1808-1881) ve Modern Ortodoks Yahudilik”, **Türkiye'nin Avrupa Birliğine Girişinin Din Boyutu**, Çanakkale, DİB. Yayınları, 17-19 Eylül 2001, s. 176.

başararak fikirlerinin Avrupa ve Amerika’da benimsenmesini sağlamıştır. Ancak Rabbi Moses Sofer’in lideri olduğu Ultra Ortodoks Yahudilik her türlü reforma karşı durmuştur. Ultra Ortodoksluğun genel felsefesi; “her türlü değişime karşı durmak, tek geçerli kaynak olarak Tevrat’ı esas almak” şeklinde olmuştur. Ultra Ortodoksluk bazı Avrupa ülkelerinin yanı sıra ABD ve İsrail’de varlığını devam ettirmektedir.¹⁶¹

Almanya’da liberal Yahudiliğin büyümesi ve hızla yayılması, dinde ve toplumsal yaşamdaki reform talepleriyle -özellikle Yahudi eğitimi noktasında- Samson Raphael Hirsch’i açıklama yapmak durumunda bırakmıştır. Hirsch 1854 yılında yayınladığı “*Die Religion im Bunde mit dem Fortschritt*” isimli kitapçıkta laik eğitimin ve klasik Yahudi eğitiminin bir arada işlenebileceğinin imkânsız olduğunu savunan liberalistlerin fikirlerini çürütmeye çalışmıştır.¹⁶²

Alman Ortodoksluğu Batı Avrupa’da özellikle Hollanda ve İsviçre’deki Yahudiler üzerinde uygulanmıştır. Macaristan ise Ortodoks gelişiminin spesifik türünün merkezi haline gelmiştir. Haskala hareketinin özellikle 1840 yılından itibaren okullarda ve sinagoglarda yayılması topluluklar arasında gerginliğe neden olmuştur. 1860’lı yıllarda Ortodoksluk daha örgütsel bir nitelik kazanarak Doğu Avrupa’da geleneksel Ortodoksluk yaşam biçimini ve eğitim çerçevesini bozmadan muhafaza etmiştir. Avrupa Ortodoksluğu XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın başlarında küçük yerleşim yerlerindeki, büyük yerleşim yerlerine göç edenler ve mülteciler arasında büyük etki yaratmıştır. Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Doğu Avrupa’dan bilim adamları Almanya ve batı ülkelerine göç ederek algılanabilir biçimde batı Ortodoksluğunu etkilemişlerdir.¹⁶³

ABD’de ise Yahudi tarihinin ilk dönemlerinde dini liderler ve cemaatler arasında entellektüel bir boşluk varolmuştur. O zamanlarda dini liderler cemaati kendi seviyesine çıkarmak durumunda kalmıştır. Haham Abraham Rice’in hikayesi buna örnek verilebilir. Abraham Rice Tevrat’ın Amerikan topraklarına yabancı olmadığını kanıtlamak için Almanya’dan ABD’ye göç etmiştir. Amerika’daki Ortodoks Yahudilerin diğer Yahudi guruplarından farklı olmasının Abraham Rice

¹⁶¹ Harman, “Mezhepler ve Dini Gruplar, s. 216-217.

¹⁶² Katz-Amir, “Samson Raphael Hirsch”, s. 130.

¹⁶³ Katzburg, “Orthodoxy”, s. 495.

sayesinde olduğu söylenebilir. Abraham Rice Almanya'nın Gangheim şehrinde tahminen 1800 yılında Würzburg yakınlarındaki bir ilçede doğmuştur. Ailesi onu akranlarından daha erken yaşta Tevrat ve Talmud eğitimi almasını sağlayarak erken yaşta Tevrat'a gerçek bir Yahudi olma yolunda sadakat duygusu ile doldurmuştur. 1840'ta ABD'ye geldiğinde kendisini göçmen ama Ortodoks Yahudi mezhebine adanmış topluluk ile özdeşleştirmiştir. Kısa zamanda geleneksel Yahudi mezhebine liderlik etmeye başlamıştır.¹⁶⁴

Abraham Rice ABD'de geleneksel Yahudiliğin korunmasına hayatını adanmış Isaac Leeser ile ilişki kurarak “*The Occident*” kurumunu kurmuştur. Bu kurum Yahudi kültürünün en önemli araçlarından bir haline gelmiştir. Aynı zamanda ABD'de Yahudi yaşamının ruhsal ve entelektüel yükselişinde bir faktör olmuştur. “*The Occident*” sadece kültürel bir ortam olarak önemli olmamıştır. Aynı zamanda geleneksel Yahudiliğin korunması için hayati bir görev üstlenerek Yahudi mirasına koruyucu olmuştur.¹⁶⁵

Modern Ortodoksluk XX. yüzyılda Amerika'da dinamik, canlı, zorlu ve Yahudilik hakkında yeni dini görüşlerle dolu bir gelişim sağlamıştır. Bu modernitenin tüm değerlerini alarak değil, bu değerlere karşı olumlu bir tutum sürdürerek ve sadece yabancı oldukları için onlara karşı çıkmamakla mümkün olmuştur.¹⁶⁶

Doğu Avrupa'da I. Dünya Savaşı'na kadar Ortodoks topluluğu geleneksel yaşam biçimlerini muhafaza etmeye çalışmıştır. Ancak siyasi alanda Modern Ortodoksluk faaliyeti Avrupa'da ilk olarak XX. yüzyılın başlarında görülmüştür. 1898 yılında ABD'de “Ortodoks Yahudi Cemaatleri Birliği” kurulmuştur. Bu birlik Talmud'un hahamlarca yorumlanmasını kabul edeceğini beyan etmiştir. 1926 yılında ise R. Victor Schonfeld Batının geleneksel Ortodoksluğun çeşitliliğini birleştirmeyi amaçlayan “Ortodoks İbrani Cemaatleri Birliği”ni kurmuştur.¹⁶⁷

¹⁶⁴ İsrail Tabak, “Rabbi Abraham Rice of Baltimore; Pioneer of Orthodox In America”, **Tradition**, Vol. 7, No. 2, 1965, s. 100-101.

¹⁶⁵ Tabak, “Rabbi Abraham Rice of Baltimore; Pioneer of Orthodox In America”, s. 103.

¹⁶⁶ Zev Eleff, **Modern Orthodox Judaism: A Documentary History**, University of Nebraska Press, Philadelphia 2016, s. 420.

¹⁶⁷ Katzburg, “Orthodoxy”, s. 495.

XX. yüzyılın ikinci yarısında Modern Ortodoks Yahudiler eğitim tercihleri konusunda kendilerini büyük ölçüde ifade etmeye başlamışlardır. Diğer modern Yahudi mezhepleri gibi çocuklarına laik eğitim aldırarak ve benzer kökenden gelen çocuklarla sosyalleşebildikleri okullarda eğitim almalarını sağlayarak çağdaş toplumda geçimlerini sağlamak ve mesleklere girebilmek için bu laik eğitim veren okullara araçsal görev yüklemişlerdir.¹⁶⁸

Ortodoks Yahudiliğin modern yaşamı benimsemesine karşın Yahudi geleneğine sıkı sıkıya bağlı kalmayı tercih eden Ultra Ortodoks Yahudilik son derece ritüelistik bir tutum barındıran, geçmişi son iki yüzyıla dayanan diğer modern dönem Yahudi mezhebidir. Ultra Ortodoksluk XVIII. yüzyılın sonlarına dayanan Doğu Avrupa'nın seküler toplumunda asimile çalışmalarına karşı duran bir topluluk olmuştur. Günümüzde pratikte geleneksel tutum sergileyen Ultra Ortodokslar XIX. yüzyılda Doğu Avrupa'nın köylerinde yaşam stilleriyle geleneği korumuşlardır. Grubun erkekleri siyah, uzun palto giyer, geniş süslü şapka takar ve sakal bırakırlar. Kadınlar ise oldukça sade giyimli olup el ve yüzleri dışında her yerini örterler. Evli kadınların kimisinin saçları peruk ile örtülüdür. Günümüzde Doğu Avrupa'nın geleneksel Yahudi yaşam biçimi ABD ve İsrail'de aynen korunmaktadır. Hatta bu ülkelerde yaşayan Ultra Ortodokslar Avrupa Yahudilerine göre daha katı ve sapmalara karşı daha az hoşgörülüdürler. Bu mezhebin üyeleri diğer Yahudi gruplara karşı mesafeli durarak akrabaları bile olsa yemek dahi yemeyi tercih etmemektedirler. Kendileri dışındaki diğer Yahudi cemaatleri ile aralarındaki sosyal temayı bilinçli olarak azaltmaktadırlar.¹⁶⁹

Ultra Ortodoks terimi, Halaka'nın en katı yorumlarına uyan, özellikle modern kültür ve seküler çalışmalarla uzlaşmayı yasaklayan hararetli dindar Yahudileri tarif eder. Bu hareketin mensupları ekonomik zorunluluk dışında sosyal etkileşimi ve kendileri dışındaki entellektüel katılıma uzak kalmayı tercih ederler. Kendilerine İbranice "titreyenler" (Tanrı'nın önünde titremeyi ifade eder) anlamına gelen

¹⁶⁸ Ira Robinson, "Judaism, Orthodox: Modern Orthodox", **The Cambridge Dictionary of Judaism and Jewish Culture**, Cambridge University Press, New York 2011, s. 343.

¹⁶⁹ Eli Berman, **Sect, Subsidy, And Sacrifice: An Economist's View Of Ultra Orthodox Jews**, Working Paper 6715, Cambridge 1998, s. 4-5.

“*Haredi*” kavramını uygun görmüşlerdir.¹⁷⁰ Bu izolasyonist ve anti-modernist ideoloji XVIII. yüzyıl sonlarında Yahudi aydınlanması “*Haskala*”nın modernizasyon gündemine cevaben ortaya çıkarak Orta Avrupa’da gelişmiştir. Bu hareket gentile (Yahudi olmayan) kültürü ile teması az olan ve laik çalışmaları yasaklayanlar olarak tanınır hale gelmiştir.¹⁷¹

Reforma karşı Modern Ortodoks Yahudilikten daha katı olan, geleneği olduğu gibi kabul eden Ultra Ortodoks hareketi, aydınlanmanın beraberinde getirdiği reformist hareketlere tepki olarak geleneksel Yahudiliği devam ettirerek Tevrat’ı modern yaşama uydurmanın mümkün olamayacağını ifade etmiştir. XIX. yüzyılın ilk yarısında Avrupa Ortodoks Yahudiliğinin lideri Rabbi Moses Sofer, Ultra Ortodoksluğun lideri kabul edilmektedir.¹⁷² Ultra Ortodokslar çoğunlukla Doğu Avrupalı olup Rusya, Polonya ve Litvanya kökenli atalarının geleneğini yaşatmaktadırlar.¹⁷³

Ultra Ortodoks Yahudiler Mesih inancına sıkı sıkıya bağlı kalarak Mesih’in geleceğine inanırlar. Tanrı’nın adını boş yere ağza alıp günaha girmemeleri için Yahve yerine Rabbimiz, Efendimiz anlamına gelen “*Adonay*” adını kullanırlar.¹⁷⁴ Ayrıca dini uygulamada da katı tutumlarını sürdürürler. İbadet uygulamalarına titizlik gösterir ve yaşamlarını Yahudi metinlerinin incelenmesine adanır. Aynı zamanda akrabalık ilişkileri ile birbirlerine sıkı sıkıya bağlı olarak büyük şehirlerin merkezinde (Kudüs, New York, Londra, Toronto gibi) yaşamaktadırlar. Kendilerini asıl seçilmiş kişilerin hayatta kalan soyu ve Yahudi özgünlüğünün eşsiz taşıyıcıları olarak lanse ederler.¹⁷⁵ Bu mezhep geleneksel anlamda ortodoksiyi oluştursa da siyasal güç ve modernleşme açısından Modern Ortodoks Yahudiliğin gerisinde kalmıştır.

¹⁷⁰ Allan Nadler, “Judaism, Orthodox: Ultra-Orthodox”, **The Cambridge Dictionary of Judaism and Jewish Culture**, Cambridge University Press, New York 2011, s. 344.

¹⁷¹ Nadler, “Judaism, Orthodox: Ultra-Orthodox”, s. 344.

¹⁷² Harman, “Mezhepler ve Dini Gruplar”, s. 217.

¹⁷³ Dan-Sherbok, **Judaism A Beginner’s Guide**, s. 46.

¹⁷⁴ Aydın, **Dinler Tarihine Giriş**, s. 201.

¹⁷⁵ Stolow, **Orthodox by Design: Judaism, Print Politics, and the ArtScroll Revolution**, s. 44,

1.2.3. Günümüz Modern Ortodoks Yahudiliği

Yaklaşık 2000 yıl önce Kutsal Mabet'in yıkılmasından sonra ve dönem dönem yaşadıkları sürgün ve soykırımlar Yahudilerin sayıca azalmasına ve dünyanın farklı bölgelerine dağılmalarına neden olmuştur. Günümüzde dünyanın çeşitli yerlerinde tahminen on dört milyon Yahudi yaşamaktadır. Bu sayının yaklaşık 3-4 milyonu İsrail'de, yakın sayıda ABD ve eski Sovyetler Birliği'nde bulunmaktadır. Geri kalan Yahudi nüfusu ise dünyanın farklı bölgelerine dağılmış durumdadır.¹⁷⁶

Modern Ortodoks Yahudiler yaşadıkları yerlerde farklı isimlerle tanınmaktadır. İsrail'de "*Daatim*" olarak isimlendirilirler. Ancak bu terim bazen Ultra Ortodokslar için de kullanılır. Modern Ortodoks Yahudilerin giyimleri kendilerinden daha katı fikirli Ultra Ortodokslardan farklıdır. Erkekler Ultra Ortodokslardan daha rahat giyinir ayrıca kipları daha basit ve siyah değildir. Kadınları ise sade giyinerek Ultra Ortodoks kadınların kıyafetlerini tam takip etmezler.¹⁷⁷ ABD'de Ortodoks Yahudilik mezhebi en azından yakın zamana kadar modern tarafta konumlandırılmıştır. Doğu Avrupa'daki köklerinden kopup ayrılan ve yoğun bir entegrasyon dinamiğine sahip bir topluma yerleşen Ortodoksluk için bu şaşırtıcı bir şey değildir. Modern Ortodoksluk mezhebinin amiral gemisi olan Yeshiva Üniversitesi "Tevrat ve laik bilgi" sloganına sahip olup Modern Ortodoksluğu ilerici sosyo-kültürel bir bakış açısını benimsemeye yönlendirmiştir.¹⁷⁸ ABD'de yetişen birçok Modern Ortodoks Yahudi ritüel ve geleneğinde gözle görülür şekilde Amerikalılara benzeme yolunu seçmiştir. Amerikalılar gibi giyinip, Amerikalılar gibi İngilizce konuşmaya başlamışlardır. Ayrıca günümüzde çocuklarını seküler eğitim veren okul ve üniversitelere göndermektedirler. ABD'liler gibi çoğulculuk anlayışını kabul etmişlerdir. Ultra Ortodoks mezhebi ise Yahudi kültür değişikliğini, çoğulculuğu ve Amerikan toplumunu belli eden özellikleri

¹⁷⁶ Kate Miriam Loewenthal, "Orthodox Judaism: Features and Issues for Psychotherapy", 2015, https://www.researchgate.net/publication/41816608_Orthodox_Judaism_Features_and_Issues_for_Psychotherapy, (23.04.2017), s. 3.

¹⁷⁷ Loewenthal, "Orthodox Judaism: Features and Issues for Psychotherapy", s.3.

¹⁷⁸ David Singer, "The New Orthodox Theology", **Modern Judaism**, Vol. 9, No. 1, 1989, s. 36.

taşımayı reddetmiştir. Tahminlere göre ABD'deki Ortodoks Yahudilerin esasını Modern Ortodoks topluluğu oluşturmaktadır.¹⁷⁹

Günümüzde Modern Ortodoks Yahudiler modern yaşamın gerektirdiklerini dini inançlarına ters düşmeyecek şekilde yaşamlarına uygularlar. Bu nedenle çocuklarına seküler eğitim aldırmaktadırlar. Baba evin problemini çözmek için çalışırken, anne evin ihtiyaçlarını gidermeye çalışır. Baba bir sinagoga üye olup düzenli bir görev üstlenirken, anne bir ya da iki ailenin ihtiyaç duydukları hizmetleri yapmak ile ilgilenir.¹⁸⁰ Bu hareketin mensupları Tevrat'ın ilahi doktrinini kesinlikle kabul ederken, laik üniversite eğitimi ve batı tarzı giyim noktasında tereddüt etmemektedirler. İngiltere ve ABD'deki sinagoglarda kadın-erkek birlikte oturmaktadırlar. Çocuklarını Yahudi okullarına gönderip kız-erkek karma eğitim almalarını sağlar ve aynı müfredatı işlemelerini takip ederler.¹⁸¹

Modern Ortodoks Yahudiler Şabat günü ve Yahudi kutsal günlerini ihmal etmemek şartıyla sanatta, bilimde, teknoloji dallarında aktif rol alırlar. Bireysel inanç ve düşüncelerini muhafaza ederler. Günümüzde akademinin yüksek mevkilerinde, dünya teknolojilerinde, diplomatik alanda İsrail'in yanı sıra diasporada oldukları yerlerde aktif görevde bulunmaktadır.¹⁸² Bu mezhep mensupları arasında yemek kuralları, Şabat günü, evliliğin kutsallığı ve dini çalışmalar dini yaşamın merkezindedir. Günlük yaşamda cinsellik tutumları, tek Tanrı inançları, İsrail sevgisi, yemek kuralları önemlidir. Ayrıca bunlar için aile yaşamı, eğitim ve iyilik yapma en yüksek değerlerdir.¹⁸³

Modern Ortodoks topluluklarında cinsiyet ayrılığı az olmasına karşın tamamen bittiği söylenemez. Buna gerekçe olarak cinsel dürtüleri en aza indirmenin kadın ve erkekleri toplum içindeki rolleri için hazırlayacağı fikri gösterilmiştir.¹⁸⁴ Modern Ortodoks Yahudilikte kadın ve erkeğin farklı görevleri

¹⁷⁹ Samuel C. Heilman, "The Ninth Siyum Ha-Shas: A Case Study in Orthodox Contra-Acculturation", Ed.: Robert M. Seltzer, Norman J. Cohen, **The Americanization of the Jews**, NYU Press., New York 1995, s. 312.

¹⁸⁰ Eleff, **Modern Orthodox Judaism: A Documentary History**, s. 101.

¹⁸¹ Dan-Sherbok, **Judaism A Beginner's Guide**, s. 46-47.

¹⁸² Aryei Fishman, "Modern Orthodox Judaism: A Study in Ambivalence", **Social Campass**, Vol. 42, No. 1, 1995, s. 93.

¹⁸³ Loewenthal, "Orthodox Judaism: Features and Issues for Psychotherapy", s.4.

¹⁸⁴ İsrail-Cohen, **Between Feminism and Orthodox Judaism**, s. 20.

vardır. Kadın daha çok ev işlerinden sorumlu iken, erkek ev dışındaki işlerden sorumludur. Kadın günlük ibadetlere gitmez, evde çocuklarının eğitimini temin eder ve eşini işinde teşvik eder. Erkeğin görevi ise ailesinin geçimini sağlamak, eşine saygı duymaktır. Ancak son dönemlerde Ortodoks Yahudi kadınlar ev dışı alanlarda da rol almak istemektedirler.¹⁸⁵ Bu mezhepte domuz eti ve domuz ürünleri, etçil hayvanlar, kabuklu deniz hayvanları yemek yasaktır. Ayrıca et ve süt tüketiminin beraber tüketilmesi de yasaktır. Bu yüzden marketlerden koşer sertifikalı ürünler almaya dikkat etmektedirler. Öyle ki doğum yapan kadınlar hastane yemeklerinin koşer kurallarına uygun olmaması ihtimaline karşı yiyeceklerini beraberlerinde hastaneye götürdükleri bilinmektedir.¹⁸⁶

Modern Ortodoks Yahudilikten daha katı olan Ultra Ortodoks Yahudiler aralarında modern edebiyat, spor, müzik, film ve televizyonun da olduğu yozlaşmış ve yozlaşmakta olan kültürü tamamen reddetmişlerdir.¹⁸⁷ Yahudiliğin hayatta kalmasının garanti altına alınmasını sadece ve tamamen laik toplumdan ayrılmak olduğunu ifade etmişlerdir. Bu sağcı Ortodokslardan en iyi bilinenler, uzun siyah cüppe giyen, yuvarlak şapka takan Hasidik Yahudilerdir. Orta Avrupa’da Yahudilerin soykırıma uğramasından sonra İsrail ve ABD Hasidik yaşamın merkezleri olmuştur.¹⁸⁸ Günümüzde Ultra Ortodoksların sayısı erken evlilik ve hızlı nüfus artışı ile çoğalmaktadır. Yahudi nüfusu içerisinde tahmini oranları onda birdir.¹⁸⁹

Modern Ortodoks Yahudilik dinamik bir şekilde sürekli gelişme sağlamaktadır. Bu yüzden inanç ve uygulamalar her yerde benzerlik gösteremeyebilmektedir. Bu hareketin nihai ve hiyerarşi otoriteleri yoktur. Kendilerine has haham listeleri de bulunmamaktadır. En iyi ihtimalle kendilerini temsil eden bir grup haham vardır. Modern Ortodoksluk birçok konuya pozitif yönden bakmaktadır. Örneğin; dini davranışlarda ahlakiliğin merkezileşmesi ve

¹⁸⁵ Daşbadem, “Geçmişten Günümüze Yahudi Mezheplerinin Mesih Anlayışı”, s. 64-65.

¹⁸⁶ Berkowitz, “Cultural Aspects in the Care of the Orthodox Jewish Woman”, s. 66.

¹⁸⁷ Berman, *Sect, Subsidy, And Sacrifice: An Economist’s View Of Ultra Orthodox Jews*, s. 6.

¹⁸⁸ Dosick, *Living Judaism*, s. 61-62.

¹⁸⁹ *The Economist*, “Special Report Judaism and The Jews”, July 28th 2012, s. 3.

Halaka'daki kadının statüsünün gelişimine olumlu yönde yaklaşır.¹⁹⁰ Dolayısıyla Modern Ortodoksluğun örgütlü bir hareket olarak görülüp görülemeyeceği tartışmalıdır. Ancak tüm Ortodoks Yahudiler Tevrat'ın doğrudan Hz. Musa'ya Tanrı tarafından gönderildiği noktasında birleşmektedirler.¹⁹¹

Kimi analistlere göre İsrail'de bulunan Ultra Ortodoks Yahudiler arasında dini bir yenilenme vardır. Tabi bu küçük Ultra Ortodoks grupların İsrail'e göç ederek yerleşenler olduğu tespit edilmiştir. Bu gruplar geleneksel kurum ve sembollerde değişiklik yapılabileceğini ifade ederler. İsrail'de bulunan Ultra Ortodoks Yahudi grupları ana grupları oluşturmazlar. Seküler Yahudiler Yahudi inancının gerçek temsilcileri olarak Modern Ortodoks Yahudileri görürler. Geleneksel Yahudiliği sürdüren Modern Ortodoks Yahudiler ciddi bir sorunla karşılaşmamaktadırlar. Hatta Ultra Ortodoks Yahudiler bile sorun yaşamamaktadırlar.¹⁹²

Modern Ortodoks Yahudilerin bazıları Ortodoks olmayan Yahudilerden örgütsel ayrılmayı savunurken bazıları ise Ortodoks olmayan örgütlerle Ortodoks ilişkilerinde olumlu sonuçlar görmektedir. Modern Ortodoks Yahudilikte XX. yüzyılın son yirmi yılı ve XXI. yüzyılda sağa doğru kayma gözlemlenmektedir. Modern Ortodoks okullarında Ultra Ortodoks öğretmenlerin görev almalarının yanı sıra genellikle İsrail'deki çalışma deneyiminin bir parçası olan sağcı Ortodoksların görüşüne maruz kalınmaktadır.¹⁹³

Modern Ortodoks Yahudiler Ultra Ortodoksların aksine çoğu zaman kesin ve net ideolojik duruşlarla nitelenmezler. Bu yüzden Modern Ortodoks Yahudilerin işleyen bir merkezi otoritesi yoktur. Modern Ortodoks Yahudiler mezhebin ideolojik savunucularından Rabbi Saul Berman'ın önderlik ettiği "Modern ve Ortodoks Olma Cesareti" sloganı ile "*Edah*" adında bir grupta örgütlendiler. Ancak 2005 yılında

¹⁹⁰ Emanuel Rackman, "Orthodoxy", **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 15, s. 497.

¹⁹¹ Dan-Sherbok, **Judaism A Beginner's Guide**, s. 47.

¹⁹² Margit Warburg, "Religious Renewal in Orthodox Judaism in Israel-An Interpretation", **Social Compass**, Vol. 38, No. 1, 1991, s. 64.

¹⁹³ Robinson, "Judaism, Orthodox: Modern Orthodox", s. 343-344

Edah'ın işlerliğini kaybetmesi Modern Ortodoksluğun örgütsel zayıflığını göstermektedir.¹⁹⁴

Modern Ortodoks Yahudilik Nazi soykırımından sonra taraftarlarını titizlikle muhafaza ederek Tevrat'a uyumlu ve düzenli Tevrat çalışmalarına katılımlarını sağlamıştır. Ancak sonraki dönemlerde Ortodoks Yahudilik yeni jenerasyon karşısında bir dönüm noktası yaşamıştır. Modern Ortodoks Yahudiliğin sınındığı ve yüz yüze kaldığı sorun, kendi komisyonlarına ya da büyük Yahudi topluluğuna karşı anti-dogmatik, işbirlikçi ve sorunları çözümleyici olup olmadığı ile ilgili olmuştur. Pratikte entelektüel, genelleyici ve kapsayıcı bir Modern Ortodoksluğa ihtiyaç duyulmuştur. Bu amaçla Edah'ın bıraktığı boşluğun bir kısmını yeni kurulan “*Yeshivot Chovevei Torah Rabbinical School*” almıştır. Bu okulun hedefi eleştirel düşüncenin entelektüel, dini yaşam süren, modern ve post-modern dünyayı ilişkilendiren Rabbiler yetiştirmek olmuştur. Burada sorunlar açıkça ele alınarak ve okulun kadrosu tartışmayı teşvik edip öğrencilere dini büyümenin dogmatizmle değil, sorgulama ve mücadele yoluyla geldiği öğretilmeye çalışılmıştır.¹⁹⁵

“*Yeshivot Chovevei Torah Rabbinical School*” okulunda düşüncede açıklığın, uygulamada kapsayıcılığa yol açacağı öğretilmiştir. Aynı zamanda öğrencilere dini liderlik ve ritüellerde kadınların rolünü genişletmek ve geliştirmek için çalışacak olan Rabbiler ve liderler olmaları için eğitim verilmiştir. Burada eğitim gören öğrenciler Yahudileri Ortodoks yapmak niyetinden ziyade eğitmeye yönelik çalışmalar almışlardır. Bu okulda profesyonel ve misyon sahibi Rabbiler yetiştirmek arzu edilmiştir. Böylece Modern Ortodoks hareketin daha açık ve kapsayıcı olacağı hedeflenmiştir. Bu türden dönüştürülmüş bir Ortodoksluğun tüm Yahudilerle saygılı ve anlamlı ilişki kurabileceğine inanılmıştır.¹⁹⁶

Modern Ortodoks Yahudiliğin temsilcisi konumunda “*Orthodox Union*” isimli kuruluş yer almıştır. Modern Ortodoks Yahudiliğin liderliği ve görüş belirticisi konumundaki Rabbiler New York'taki Yeshiva Üniversitesi ve onun yan kuruluşu olan Rabbi Isaac Elchanan Theological Seminary'de eğitim görmektedir. Ayrıca

¹⁹⁴ Robinson, “Judaism, Orthodox: Modern Orthodox”, s. 344.

¹⁹⁵ Eleff, **Modern Orthodox Judaism: A Documentary History**, s. 409-410.

¹⁹⁶ Eleff, **Modern Orthodox Judaism: A Documentary History**, s. 410-411.

İsrail’de bu kuruma benzer hem seküler hem dini eğitim veren Bar-Ilan Üniversitesi kurulmuştur.¹⁹⁷

ABD’de Modern Ortodoks Yahudi kurumlarının liderleri ve üyelerinden oluşan elliden fazla erkek ve kadın ile yapılan bir araştırmadan elde edilen veride, Modern Ortodoks Yahudilik ile ilgili fikir birliğinin olmadığı görülmüştür. Aksine mezhebin ne olduğu, içinde neyi barındırdığı hakkında birçok farklı cevap alınmıştır. Birçok kişi bu mezhebi yorumlarken kendi kişisel bakış açısını ve Modern Ortodoksluğun nasıl olması gerektiğini tanımlamıştır. Dolayısıyla bu mezhebi çok desenli ve çok boyutlu bir hareket olarak ifade etmişlerdir.¹⁹⁸ Yahudi halkının kendini nasıl tanımladığı ile ilgili yapılan araştırmalardan da farklı sonuçlar elde edilmiştir. Günümüzde Kuzey Amerika’da altı milyondan fazla Yahudi yaşamaktadır. Bu rakamın yaklaşık üçte biri kendini Reformist Yahudi olarak tanımlarken, dörtte biri kendini Muhafazakâr Yahudi olarak belirtmiştir. Beşte birinden daha az Yahudi ise kendini Modern Ortodoks olarak tanımlar. Ancak günümüzde birçok Yahudi hayatın anlam ve amacı arayışında olduğu için Modern Ortodoksluk hareketi yükselme göstermektedir.¹⁹⁹ Tahminlere göre dünya Yahudiliğinin % 10’unu Ultra Ortodokslar oluşturur. Modern Ortodoksların oranını tahmin etmek oldukça güç olsa da, dünya Yahudiliğinin 1/3 ya da 1.5/3 oranında olduğu tahmin edilmektedir.²⁰⁰

¹⁹⁷ Salime Leyla Gürkan, **Yahudilik**, İSAM Yayınları, İstanbul 2017, s. 100.

¹⁹⁸ Yehuda Turetsky, Chaim I. Waxman, “Sliding to the Left? Contemporary American Modern Orthodoxy”, **American Modern Judaism**, Vol. 31, No. 2, 2011, ss 124-125.

¹⁹⁹ Cohen, “Orthodox Judaism”, s. 2.

²⁰⁰ Loewenthal, “Orthodox Judaism: Features and Issues for Psychotherapy”, s.4.

İKİNCİ BÖLÜM

MODERN ORTODOKS YAHUDİLİKTE İNANÇLAR

Monoteist dinlerin bazılarının (İslam, Hristiyanlık) kutsal kitaplarında var olan belirli inanç esasları Yahudi kutsal kitabında yer almamıştır. Tevrat'ta Tanrı'ya iman edilmesi dışında açık şekilde bir inanç esası yoktur. Var olan bu eksiklik tarihte Yahudiler tarafından hissedilmiştir. Bu nedenle Yahudilik tarihinde sık sık belirli iman akideleri oluşturulmaya çalışılmıştır. Yahudi inanç esaslarını tam olarak kabul eden ve bu doğrultuda hareket etmeye çalışan asıl mezhep Modern Ortodoks Yahudi mezhebi olmuştur.

Yahudilerde iki farklı inançtan bahsetmek mümkündür. Birincisi dinlerin kendisine özgü geliştirdiği ve dinlerde temel inançları oluşturan tanrı, peygamber, kutsal kitap, ahiret gibi inançlar olup genelde de dinlerin inanç ilkelerinde yer verilen inançlardır. İkincisi ise Yahudilerin tarihsel süreçte kazanmış oldukları ve kutsal kitapla bağlantısının kurulduğu özellikleri olup modern dönemde inanç haline gelmiş Yahudilere özgü inançlardır. Bu nedenle konu “Ortodoks Yahudilikte Temel İnançlar” ve “Ortodokslarda Yahudilere Özgü İnançlar” başlıklarıyla işlenmiştir.

2.1. MODERN ORTODOKS YAHUDİLİKTE TEMEL İNANÇLAR

Yahudilikte inanç esasları geç dönemlerde belirlenmiştir. Eski Ahit'te var olmayan inanç esaslarını sistematik hale getirmeye ilk girişen M.Ö. 20-M.S. 50 yılları arasında yaşayan Yahudi düşünür Philo'dur. O, Hz. Musa'nın Tanrı'nın varlığı, birliği, evrenin yaratıldığı, evreni yaratanın tekliğinden hareketle evrenin

tekliği ve Tanrı'nın yarattıklarını idare ettiğini belirtmiştir.²⁰¹ Yahudi inanç esasları Philo'dan sonraki dönemlerde de sistematik hale getirilmeye çalışılmıştır. VIII. yüzyılda İslamiyet'in etkisiyle 882-942 yılları arasında yaşayan Saadya Gaon sekiz maddelik Yahudi inanç esası belirlemiştir. Buna göre; Âlem sonradan yaratılmaktadır, Tanrı tek olup cismi yoktur, vahye iman şarttır, insan ruhen ve beden bütünü günahları işlemekten sakınmaya davet olunmuştur, mükâfat ve ceza hakkı, ruh ölüm anında cesedi terk eder ve yeniden dirilmek hakkı, Mesih'i beklemek, hesap ve nihai hüküm hakkı.²⁰²

Yahudi İman esaslarının genel kabul görmesini ve günümüze kadar geçerli olmasını sağlayan asıl adı Moses Ben Maimon olan Maimonides (1138-1204)'tir.²⁰³

XII. yüzyılda Maimonides tarafından belirlenen on üç maddelik iman esasları İslamiyet ve Hristiyanlık inancından etkilenilerek oluturulmuştur. Bu on üç madde şunlardır:

- 1- Tanrı, var olan herşeyi yarattı ve onlara O hükmeder.
- 2- Tanrı birdir ve O'ndan başka Tanrı yoktur.
- 3- Tanrı'nın bedeni yoktur ve hiçbir şekilde tasvir edilemez.
- 4- Tanrı'nın başlangıcı yoktur ve nihayeti olmayacaktır.
- 5- Yalnız Tanrı'ya dua etmeliyiz.
- 6- Peygamberlerin bütün sözleri doğrudur.
- 7- Peygamberimiz Musa bütün peygamberlerin en büyüğüdür.
- 8- Elimizde olan Tevrat, Tanrı tarafından Musa'ya verildiğinin aynıdır ve değiştirilmemiştir.

²⁰¹ Philo of Alexandria, **On the Creation of the Cosmos according to Moses**, David T. Runia, (Trans.), Brill, Netherlands 2001, s. 92-93.

²⁰² Erbaş, "Yahudilik II", s. 156-157.

²⁰³ Maimonides hakkında detaylı bilgi için bkz. Benjamin Gesundheit-Eli Hadad, "Maimonides (1138-1204): Rabbi, Physician and Philosopher", **İmaj**, Vol. 7, 2005, s. 547-553., Paul Johnson, **Yahudi Yarihi**, Filiz Orman, (Çev.), Pozitif Yayınları, İstanbul 2000, s. 121. Maimonides İspanya'nın Cordoba şehrinde doğmuştur. Ünlü bir haham ailesinde doğan Maimonides'in annesi doğum anında ölmüştür. Yahudi eğitimi ve genel eğitim dâhil matematik, astronomi ve felsefe eğitimi almıştır. Maimonides bir süre İspanya'da kaldıktan sonra 1160'ta Fez'e yerleşmiştir. Daha sonra kendisine din değiştirme baskısı yapıldığı için Acra'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Bir süre sonra Mısır'a göç eden Maimonides Fustat'a yerleşerek orada doktor ve filozof unvanı alarak tanınan bir kişi haline gelmiştir. 13 Aralık 1204'de vefat etmiş ve Tiberias'ta defnedilmiştir. Bugün onun mezarı dindar Yahudiler tarafından kutsal ziyaret yeri olarak kabul edilmektedir.

- 9- Dinimiz ilahi bir dindir ve deęiřtirilemez.
- 10- Tanrı insanların bütün hareket ve düşüncelerini bilir.
- 11- Tanrı emirlerini ifa edenleri mükâfatlandırır, ifa etmeyenleri cezalandırır.
- 12- Tanrı Mesih'i gönderecektir. Geç kalsa dahi beklerim.
- 13- Ruhum ölümsüzdür ve Tanrı dilediğı zaman ölüleri hayata kavuşturacaktır.²⁰⁴

Belirtilen on üç maddelik iman esasları Ortodoks Yahudiler dışında diğerk Yahudi mezheplerince kabul görmemektedir. Yapılan inanç esasları belirleme çalışmalarını doğru bulmayanlar da olmuştur. Aslında Yahudilik inançtan ziyade ibadeti önceleyen bir dindir. Maimonides'in belirlediğı inanç esasları arasında yer alan "Tanrı İnancı", "Peygamber İnancı", "Kutsal Kitap İnancı", "Ölüm Sonrası Hayat İnancı" ve "Mesih İnancı" ile burada yer almayan, ama Modern Ortodoks Yahudilikte kabul edilen "Melek İnancı" bu çalışmada sırasıyla işlenmiştir.

2.1.1. Tanrı İnancı

Yahudilik tek Tanrı'lı bir dindir. Bunun kanıtı, Tevrat'ta birkaç yerde kesin olarak Tanrı'nın kendi tekliğine vurgusu gösterilmektedir. Örneğın; "*Dinle, ey İsrail! Tanrı'mız RAB, bir RAB'dir*".²⁰⁵ "*RAB benim, başkası yok, Benden başka Tanrı yok. Beni tanımadığın halde seni güçlü kılacağım*".²⁰⁶ ifadelerinde Tanrı'nın tekliğine işaret edilmektedir.

Monoteist Tanrı anlayışına dayanan Modern Ortodoks Yahudilikte, var olduğuna inanılan Tanrı'nın her şeyin yaratıcısı ve hâkimi olduğu kabul edilir. Tanrı'nın İsrailoğullarıyla yaptığı özel antlaşmanın yanı sıra, Tanrı'nın sadece kendi Tanrı'ları olmadığı, tüm insanlığın Tanrı'sı olduğu vurgulanır. Tanrı'nın

²⁰⁴ Yusuf Besalel, "İman Prensipleri", **Yahudilik Ansiklopedisi**, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2001, C. 1, s. 232-233.

²⁰⁵ **Tevrat**, Yasa'nın Tekrarı, 6/4.

²⁰⁶ **Tevrat**, Yeşaya, 45/5.

başlangıcının ve sonunun olmadığı, her şeyin yaratıcısı olduğu, zati olarak var olduğu ve sevmeye en layık olduğu anlayışı geçerlidir.²⁰⁷

Modern Ortodoks Yahudi inancında Tanrı Yahudilerin ilahı olmasının yanı sıra tüm evrenin mutlak hâkimidir. Tanah'ta başka şeyleri ilah olarak görmenin Tanrı Yahve'nin kıskanmasına neden olacağı, bunun sonucunda Yahudilerin Tanrı tarafından cezalandırılacağı belirtilir.²⁰⁸

Modern Ortodoks Yahudiliğin Tanrı görüşü, cennetin ve yeryüzünün yaratıcısı tek Tanrı'ya, sadece merhametli olana inanmadır. Tanrı dünyadaki insanlar tarafından birçok şekilde bilinir ama herkesin Tanrı'sı bir ve aynı Tanrı'dır. Bu Tanrı dünyayı rasyonel kurallara tutarlı yönetir. Bu teolojiye "ahlaki monoteizm" denir. Bu Teoloji Tanrı'nın tümüyle ahlaklı ve güçlü olduğu, bu nedenle insanlığa aynı adaleti uygulayacağı inancını ifade eder.²⁰⁹

Modern dönem Yahudilikte Tanrı hakkında söylem, Hz. İbrahim, Hz. İshak ve Hz. Yakub'un Tanrı'sı ile filozofların Tanrı'sı arasında kalındığını göstermektedir. Yahudi düşüncesinde Tanrı her şeyden önce metafizik, ontolojik, epistemolojik ve etik dengesizlikleri çözmek için kullanılan bir kavramdır. Felsefe ve metafizik tarihinde ilk olarak geç Antikçağ'da Yunanistan'da ve daha sonra Greko-Romen dünyasında İslam ve Hristiyan inançlarında Tanrı soyut bir ilke olarak görülür. Yahudilik tarihinde Tanrı Tevrat'ı ve İsrailoğullarının varoluşu olan İsrail'in varlığını kuran belirli bir kişi olduğu belirtilir. Modern Yahudi düşüncesinde Tanrı resmi bir düşünce figürü olarak kalsa bile Ona derin ve bağlı bir samimiyet Tanrı imajını tanımlar.²¹⁰

Yahudilik yüce ve basit bir Tanrı anlayışı üzerine yoğunlaşır. Yahudilerin Tanrı'sı birçok dini inanç tarafından farklı, tüm karşılaştırmaların ötesinde bir ve kutsal bir Tanrı'dır. O tüm güç ve her şeyin özünde yoğunlaşmıştır. O insanın

²⁰⁷ John Hick, "Yahudilik ve Hristiyanlıkta Tanrı Kavramı", Aydın Topaloğlu, (Çev.), **MARUİFD**, S. 28, 2005, s. 208-216.

²⁰⁸ Mustafa Alıcı, "Yahudilikte Otorite Kurumları Üzerine", **Uluslararası Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi**, C. 3, S. 7, 2015, s. 10.

²⁰⁹ Neusner, **Judaism: the Basics**, s. 92.

²¹⁰ Zachary Braiterman, "God", **The Cambridge Dictionary of Judaism and Jewish Culture**, Cambridge University Press, New York 2011, s. 204.

yaşayacağı yasaları ortaya koyan yaşamın hâkimidir. Modern Ortodoks Yahudilik anlayışında Tanrı insana tamamen özgür iradeyi bahsetmiş ve insana nasıl davranması gerektiğini göstermiştir.²¹¹

Gerçek Modern Ortodoks Yahudi olmak, Tanrı'ya bağlı bir şekilde diğer insanlarla barış içerisinde yaşamayı gerektirir. Modern Ortodoks Yahudiler her ortamda titiz olmanın yanı sıra, Tanrı'ya karşı mükemmeli yakalamak için uğraşmaktadırlar. Yaptıkları her eylemde Tanrı'yı kutsallaştıran birer canlı örneği sergilerler. Tanrı'ya iman gereği olarak, eş seçiminde, aile ve çocuk ilişkilerinde, işçi statüsünde ya da profesyonel kişiler kendi aralarında, kısacası her durumda Tanrı'ya iman etkilerinin görülmesi gerektiğini vurgulamaktadırlar. Toplumsal ilişkilerde, boş zamanların değerlendirilmesinde yapılacak işlerde ve alınacak her kararda Tanrı'nın varlığının hesaba katılarak yapılmasının gerektiği üzerinde dururlar.²¹²

Modern Ortodoks Yahudi Tanrı görüşü Hristiyanlık inancındakinden farklıdır. Hristiyanlıkta var olan teslis inancının (Baba, Oğul, Kutsal Ruh) aksine, Yahudilikte teslis inancı yoktur.²¹³ Modern Ortodoks Yahudiler tek Tanrı'nın varlığına, onun dışında hiçbir Tanrı'nın var olmadığına inanırlar. Tanrı'nın varlığının başlangıcı ve sonunun olmadığına, Tanrı'nın her şeye gücü yettiğine ve bu gücünün sınırının olmadığına inanırlar. Tanrı'nın merhametli ve affedici olduğunu ancak aynı zamanda günahları cezalandırdığını ifade ederler. Tanrı'nın fiziksel bir bedene sahip olmadığını söylerler.²¹⁴

Modern Ortodoks Yahudilikte Tanrı kelimesi kullanılmaz. Çünkü Tanrı genel bir isimdir. Tanrı ifadesi genel olarak dinlerde tapınılan yaratıcıyı ifade etmek için kullanılır. Ancak Yahudilikte Hz. İbrahim'in bulduğu Tanrı'nın özel adı olarak İbranice “olmak” kökünden gelen “YHWH” ismi kullanılır. Dolayısıyla bu kelime “var olan” anlamına gelir. Buna göre Yahve “*O vardır, O orada hazır ve nazırdır*”

²¹¹ Kaufmann Kohler, **Jewish Theology Systematically and Historically Considered**, The Macmillian Company, New York 1918, s. 58-79.

²¹² Eli W. Schlossberg, **The World of Orthodox Judaism**, Rowman and Littlefield Publishers, New York 2004, s. 2-3.

²¹³ Mary Pandeo, **A Complete Introduction To Judaism**, Shaharm Publications, New York 2016, s. 12-13.

²¹⁴ Pandeo, **A Complete Introduction To Judaism**, s. 12-13.

demektir.²¹⁵ Günümüzde, bunun karşılığı olarak “Efendimiz” anlamında “*Adonay*” ismi de kullanılır.²¹⁶

“*YHWH*” ismi Tanrı’nın varlığını ve zamansızlığı ifade eder. Tanrı’nın önceden var olduğunu, mevcutta var olduğunu ve gelecekte de var olacağını ifade eder. “*YHWH*” aynı zamanda benzersiz, tekil, bölünemez ve her zaman var olacağı anlamlarına gelir.²¹⁷

Tanrı’nın Yehova adının kullanılmasının yasaklanması ikinci Babil sürgününe kadar söz konusu olmamıştır. Bu yasaklanma İkinci Mabet döneminin sonlarında olmuştur. Yehova adını kullanmanın ahireti kaybetmeye neden olabileceği, sadece ibadet sırasında kullanılması gerektiği vurgulanmıştır.²¹⁸

Tanrı’nın Yehova adının yasaklanmasının asıl nedeni bilinmemekle birlikte, Yahudi kutsal kitabında Tanrı ismini lanetlememe, ona hakaret etmeme, onun adına yalan yemin etmemeye yönelik emirler, Tanrı’nın adının gereksiz yere kullanılmaması şeklinde yorumlanmıştır. Bu yasaklanma, Helenistik kültürün etkisi ile kutsal şeylere saygı duyulması nedeniyle kullanılmaması anlayışına dayandırılabilir. Dolayısıyla Modern Ortodoks Yahudiler Yehova ismi yerine “Efendimiz” manasına gelen “*Adonay*” ya da “Özel isim” anlamına gelen “*Haşem*” adını kullanırlar.²¹⁹

Yahudilikte Tanrı’ya onun özelliklerini belirten isimler verilmiştir. Bu isimler gelişmekte olan Yahudiliğin, Tanrı ve onun nitelikleri hakkında fikirleri yansıtmaktadır. Tevrat’ta Tanrı’nın, “Yaratıcı, Kurtarıcı, Kural koyucu ve Yönetici” olduğu belirtilir. Tanrı için “*YHWH*” isminin yanı sıra “*Elohim*”, “*Eyl*” ve “*Shaddai*” isimleri de kullanılır. Yahudi kutsal kitabında, Rabbinik literatürde, Ortaçağ felsefesinde ve mistik edebiyatta Tanrı’nın özelliklerini ve halkının hayatındaki rolünü yansıtan isimlerle anılmıştır. Bunlar; “*Tzur*” (Kaya), “*Melek*” (Kral), “*Dayan*” (Hâkim) ve “*Adon*” (Usta), “*Av*” (Babamız) ve “*Roeh*” (Çoban) ya da tamalama

²¹⁵ Jean Bottero, “Kitabı Mukkaddes’deki Tanrı”, **İnancın En Güzel Tarihi**, İsmet Birkan (Çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 16.

²¹⁶ Dosick, **Living Judaism**, s. 7.

²¹⁷ Dosick, **Living Judaism**, s. 7-8.

²¹⁸ Salime Leyla Gürkan, “Yehova”, **İA**, TDV Yayınları, Ankara 2013, C. 43, s. 391.

²¹⁹ Salime Leyla Gürkan, “Yehova”, s. 391.

şeklinde kullanılan “*Avenu Shebashamayim*” (Cennetteki Babamız), “*Ribono Shel Olam*” (Evrenin Ustası) ve “*HaMakom*” (Yer), “*HaRachaman*” (Merhametli), “*HaKadosh Baruch Hu*” (Kutsanmış), “*Ein Sof*” (Sonsuz) isimleridir.²²⁰

Yahudiliğin doğduğu ve geliştiği bölge genelde erkeğin egemen olduğu yerler olmuştur. Bu yüzden Tanrı’nın gücünü ve yapısını yansıtan isimler eril isimler olmuştur. Ancak Tanrı’nın dişilik karakterini yansıtan tek bir isim de vardır. Bu, zararlardan koruyan besleyen manasına gelen “*Shechinah*” adıdır.²²¹

2.1.2. Peygamber İnancı

Peygamberlik, Tanrı ile insan arasında irtibatı sağlama görevidir. Bu görevi yerine getirene peygamber denir. Peygamberlik inancı olmayan inançlar söz konusu olsa da dinlerin çoğunda peygamberlik makamı vardır. Yahudi kutsal metinlerinde peygamberi ifade eden birçok kavram bulunmaktadır. “*Hoze*”, “*Roe*”, “*İş ha-Elohim*” kavramları bunlardan bazılarıdır. Yahudi kutsal metinlerinde Hz. Musa’nın müstesna yeri olmasına karşın Hz. İbrahim ve Hz. Musa dışında başka peygamberlerden söz edilmektedir.²²²

Modern Ortodoks Yahudilik anlayışında peygamber olmak için akli ve fiziki yeterliliğe sahip olmak gerekir. Yani peygamber seçilecek kişinin sağlıklı, ilim ve maneviyat bakımından yüksek düzeyde olması gereklidir. Aynı zamanda güçlü ve zengin olma da gerekli olan şartlardandır. Ancak peygamberlik vazifesinin kime verileceği Tanrı’nın tasarrufundadır. Yani çalışarak elde edilebilecek bir makam değildir.²²³ Ayrıca İnsan doğasını tamamen dikkate alan peygamberler, insanın bekarlığa, doğal dürtülerini gidermeye ya da uygarlığın ilerleyişine karşı direncini savunmamışlardır.²²⁴

²²⁰ Dosick, **Living Judaism**, s. 8-40.

²²¹ Dosick, **Living Judaism**, s. 39-40.

²²² Eldar Hasanoglu, “Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler”, **İTOBIAD**, C. 3, S. 4. 2014, s. 678.

²²³ Eldar Hasanoglu, “Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler”, s. 679-680.

²²⁴ Jacob. B. Agus, “The Prophet in Modern Hebrew Literature”, **Hebrew Union College Annual**, Vol. 28, 1957, s. 294.

Yahudilik kutsal kitabında peygamber olarak tanımlanan ilk kişi Hz. İbrahim iken en önemli peygamberin Hz. Musa olduğu belirtilmiştir. Peygamberleri önemli kılan özelliğin Tanrı'dan aldıkları vahiyler olduğu belirtilmiştir. Peygamberlik görevinin erkeklerin yanı sıra kadın ya da çocuklar tarafından da yerine getirilebileceği ifade edilmiştir.²²⁵

Yahudilikte peygamberlik görevi Hz. Musa'dan önce atalar döneminde başlamıştır. Hz. İbrahim, Hz. İshak ve Hz. Yakup atalar döneminin peygamberleridir. Ancak Tevrat'ta açık olarak peygamber olduğu ifade edilen Hz. İbrahim'dir. Yahudilik geleneğinde peygamberlik görevinin kadınlara da verildiğinden bahsedilir. Kadın peygamberlerin olduğu, bazılarının adlarının Yahudi kutsal kitabında yer aldığı görülmektedir. Kadın peygamber terimi kutsal kitapta “*nevio*” kavramı ile karşılık bulmuştur.²²⁶

Yahudi kaynaklarında peygamberlerin Tanrı'nın sözcüsü konumunda oldukları belirtilerek Tanrı adına insanlara Tanrı'nın mesajlarını iletmekle görevli kişiler oldukları kâhin, falcı veya geleceğin tahminçileri olmadıkları ifade edilmektedir. Peygamberlerin görevleri; insanları, hayatlarını ve davranışlarını incelemeye çağırmak, sosyal adalet, dürüstlük ve nazik ilişkiler tesis etmek üzere insanları davet etmek, ihtiyaç sahibi, yetim, dul kadınlar ve yoksullara yardımda bulunmak, uygun ahlaki yaşama olan talebi görmezden gelenlerin Tanrı'nın cezalandırması ile karşı karşıya kalacakları noktasında uyarılarda bulunmaktır. Tövbe kapısının sürekli açık olduğundan Tanrı'nın İsrailoğullarını affedebileceği müjdesini vererek geç olmadan tövbeye çağırmasıdır.²²⁷

Yahudi kaynaklarında kesin sayı belirtilmemekle birlikte yaklaşık elli beş peygamberden bahsedilmektedir. İlk peygamber Hz. İbrahim, son peygamber ise Malaki'dir. Bu Peygamber dönemlerinin en mükemmelinin Hz. Musa zamanında olduğu ifade edilmiştir.²²⁸

²²⁵ Alıcı, “Yahudilikte Otorite Kurumları Üzerine”, s. 12.

²²⁶ Eldar Hasanoğlu, “Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler”, s. 683-688.

²²⁷ Dosick, **Living Judaism**, s. 75.

²²⁸ Adam, “Yahudilik”, s. 92-93.

Yahudi kutsal metinleri arasında on dokuz peygamber ismiyle anılan kitap bulunmaktadır. Bu peygamberlerin dördü öncekiler, üçü sonrakiler ve on ikisi küçük peygamber olarak sınıflandırılmaktadır. Önceki peygamberler; Yeşu, Hâkimler, Samuel ve Krallar'dır. Sonraki peygamberler; İşaya, Yeremya ve Hezekiel olarak adlandırılmaktadır. On iki küçük peygamber ise; Hoşea, Yole, Amos, Obadya, Yunus, Mika, Nahum, Habakkuk, Haggay, Tsefanya, Zekeriya ve Malaki adındaki peygamberlerdir. Maimonides tarafından oluşturulan inanç ilkelerinde Hz. Musa'nın peygamberlerin en büyüğü olduğu belirtilmektedir.²²⁹

“*Nevi'im*”, yani peygamberler adı verilen kutsal kitap bölümlemesi kendi içinde “*Nevi'im Rishonim*” ve “*Nevi'im Acharonim*” olmak üzere iki bölümden oluşur. *Nevi'im Rishonim* bölümünde ilk peygamberler ve İsrail topraklarında yaşayan Yahudi halkının tarihi anlatılmaktadır. Kenan topraklarının fethinden, Kutsal Mabet'in yıkılmasına kadar olan zaman aralığı işlenmektedir. “*Nevi'im Acharonim*” ana peygamberler ve küçük peygamber olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Bu peygamberler M.Ö. VIII. ve M.Ö. V. yüzyılda yaşamışlardır. Ana peygamberler üç tanedir. Onları ana peygamber yapan söyledikleri değil kitaplarının uzunluğudur.²³⁰

Yahudilik kutsal kitabında peygamberler bölümünde peygamberlerin yaşamı yaşadıkları dönem, karşılaşılan durumlar, önemli olaylar anlatılmaktadır. Bu yüzden temel sayılan peygamberlik inancı özellikle Modern Ortodoks Yahudilik için önem taşımaktadır.

2.1.3. Kutsal Kitap İnancı

Dinsel geleneklerin çoğunda bireylerin hayat pusulası mahiyetinde kabul edilen kutsal kitapları vardır. Bu kutsal kitapların bazıları insan kaynaklı olmasına karşın, çoğunun Tanrısal kaynaklı olduğu o din peygamberi tarafından belirtilmiştir. Dini inançların tarihine bakıldığında varlıklarını devam ettiren inançların bir kutsal kitaba sahip olduğu görülmektedir. Yahudilik inancının kutsal kitabı da Tevrat'tır.

²²⁹ Mehmet Alparslan Küçük, **Kutsal Kitap Anlayışı (Yahudilik, Hristiyanlık, İslam Örneği)**, Berikan Yayınevi, Ankara 2016, s. 85.

²³⁰ Dosick, **Living Judaism**, s. 75-78; Ayrıca bkz. Matt Stefon, **Judaism History, Belief, and Practice**, Britannica Educational Publishing, New York 2012, s. 300-305.

Yahudilerin çoğu, Modern Ortodoks Yahudilerin hepsi var olan Tevrat'ın kaynağını Tanrı'ya atfetmektedirler. Tevrat ismi genel olarak Yazılı Tevrat yani “*Tanah*” için kullanılan bir isimdir. Sözlü Tevrat için de “*Talmud*” kavramı kullanılmaktadır.

“*Tevrat*” kelime olarak “öğreti, yasa, hüküm” gibi anlamlara gelmektedir. Yahudi geleneğine göre Tanrı Tevrat'ı Sina Dağı'nda Hz. Musa'ya sözlü olarak vahyetmiştir. Modern Ortodoks Yahudilere göre Tanrı Tevrat'ı bizzat Musa'ya yazdırmış ve bu şekilde günümüze gelmiştir. Ancak Reformist, Muhafazakâr, Liberal ve Yeniden Yapılanmacı Yahudiler Tevrat'ın değişikliğe maruz kaldığını iddia etmektedirler.²³¹

Modern Ortodoks Yahudiler *Tanah*'ın yanı sıra diğer Modern Yahudi mezheplerinin aksine *Talmud*'un da Tanrı tarafından Hz. Musa'ya Sina Dağı'nda verildiğine inanırlar. *Talmud*'un Musa'ya verilmesine dair çok fazla olağanüstülük içeren hikaye anlatılır. Bu sözlü metnin gerçekten Musa'ya verilmiş bir kutsal metin olduğuna inanırlar.²³² Bu nedenle Sözlü Tevrat'ın ilkelerinin de geçerli olduğunu kabul ederler. Sözlü Tevrat'ın Hz. Musa tarafından Yeşu peygambere verildiğini ifade ederek Yeşu tarafından da İsrailoğullarının ileri gelenleriyle paylaşıldığını, böylece Sözlü Tevrat'ın nesilden nesile aktarıldığını belirtirler. Sözlü Tevrat'ın gizli kodlarla kodlandığını, böylece değişmesinin mümkün olmadığını kabul ederler. Ayrıca Tevrat'ın bilimle uyumlu olduğunu iddia ederek olmuş ve olacak her şeyin Tevrat'ta belirtildiğine inanırlar. Yahudilik inancının devamlılığını sürdürmenin Tevrat öğrenmekle mümkün olduğunu belirten Modern Ortodoks Yahudiler özellikle erkek çocuklarının Tevrat eğitimi almasını sağlarlar. Ayrıca Tevrat'taki 613 emrin bağlayıcılığının bulunduğunu kabul ederek Yahudi kutsal kitabına bağlı olmanın kurtuluş getireceğine inanırlar.²³³

Modern Ortodoks Yahudiler için Tevrat'ı ve dini yasaları bilmek hayatın temel ilkelerinden biri olarak algılanır. Modern Ortodoks Yahudi erkekleri gün içerisinde bireysel ya da gruplar halinde çok uzun süre *Talmud*'a çalışırlar. Onlara göre Yahudilik yasalarını tüm ayrıntılarıyla bilmek dini bir yükümlülüktür. Modern

²³¹ Erbaş, “Yahudilik II”, s. 146-147.

²³² Marc-Alain Ouaknin, “Yahudilerin Tanrısı”, **İnancın En Güzel Tarihi**, İsmet Birkan (Çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 76-77.

²³³ Küçük, **Kutsal Kitap Anlayışı (Yahudilik, Hristiyanlık, İslam Örneği)**, s. 156-158.

Ortodoks yaşam tarzı Tevrat'ı temel aldığı için, Yazılı Tevrat'ta bulunan 613 Mitzvos yapılması ve yapılmaması istenen emirleri içerir. Tabi bu emirlerin birçoğunu Yahudi kutsal kitabını okuyarak anlamak mümkün değildir. Bunun için Sözlü Tevrat'ı da okumak gerekir.²³⁴

Tevrat'ın Yahudi hayatındaki önemi, özellikle Kutsal Mabet'in M.S. 70 yılında yıkılmasından sonra kurban ritüelinin terk edilmek zorunda kalınması ile önem kazanmıştır. Tevrat Yahudilerin doğumundan ölümüne kadar yaşamlarını birçok alanda şekillendiren bir kitaptır. İbadetler alanından gündelik işlere kadar her noktada bu şekillenmeyi görmek mümkündür. Modern Ortodoks Yahudiler günlük ibadetlerinde, özellikle pazartesi, perşembe ve Şabat günü ibadetinde Tevrat'tan pasajlar okurlar. Babil sürgününden sonra sinagog, Tevrat'ın okunup anlatıldığı “dini ev” olarak anılmaya başlamıştır. İbadetin en önemli kısmı Tevrat'ın okunduğu kısımdır. Sonbahar mevsiminden başlanarak her hafta cumartesi günü Tevrat'tan bir bölüm okunur. Elli iki hafta boyunca bu şekilde Tevrat tamamen okunarak hatmedilmiş olur. Sinagogta sabah ve akşam yapılan ibadetlerde Tevrat'tan Şema Yisrael duası okunur. Tevrat okunacağı zaman erkekler abdest benzeri bir temizlik uygulaması yapmakta ve saygı babında kipa takmaktadırlar. Cumartesi ibadetinde Tevrat'ın rulolar halinde muhafaza edildiği kutsal ahit sandığını sembolize eden “*Aron ha Kodeş*”ten çıkarılması ve cemaate okunması yine Tevrat'a verilen önemi göstermektedir.²³⁵

Modern Ortodoks Yahudiler için Tevrat mahkemelerde, okullarda, okuma kitaplarında esas alınması gerekli bir unsurdur. Okullarda her sınıfta Tevrat bulunmakta ve başlar örtülü bir şekilde okunmaktadır. Yine ergenliğe geçişte Tevrat okunarak kişinin ergenliğe girişi tescillenmektedir. Modern Ortodoks Yahudiler çocuklarına Tevrat eğitimi vererek beş yaşının kutsal kitabı çalışma yaşı olarak belirlemektedir. Ayrıca sünnet olan çocuğun başına da Tevrat konulmaktadır. Yahudilerde Şabat günü, bayram günleri ve diğer bazı önemli günlerde Tevrat'tan “*Peraşa*” denilen pasajlar okunmaktadır.²³⁶

²³⁴ Schlossberg, **The World of Orthodox Judaism**, s. 6-8.

²³⁵ Küçük, **Kutsal Kitap Anlayışı (Yahudilik, Hristiyanlık, İslam Örneği)**, s. 92-97.

²³⁶ Küçük, **Kutsal Kitap Anlayışı (Yahudilik, Hristiyanlık, İslam Örneği)**, s. 107-114.

Modern Ortodoks Yahudilikte kutsal kitap yazılı Tanah, ve sözlü Talmud olarak sınıflandırılır.

2.1.3.1. Tanah (Tanakh)

Yahudilikte yazılı kutsal metinler Tanah (Tanakh) diye isimlendirilmiştir. Tanah; Tora (Şeriat, Kanun), Nevi'im (Peygamberler) ve Ketuvim (yazılar) bölümlerinden oluşmaktadır. Tanah ismi de bu üç bölümün isimlerinin baş harflerinin bir araya getirilmesiyle şekillendirilmiştir.²³⁷ Tanah'ın Yahudiler tarafından benimsenen Türkçe karşılığı Ahdi Atik'tir. Ahdi Atik kavramı ilk defa II. yüzyılın sonlarında İzmir civarında yaşamış olan Sard Piskoposu Melito tarafından kullanılmıştır. Dolayısıyla Hristiyanların verdiği bir isimdir. Yahudiler aslında bu ismi kullanmazlar. İbranicede Tanah için "Berit" ismi de kullanılmaktadır. Bu kavram "ittifak, birlik, antlaşma, sözleşme" gibi manalara gelmektedir. Bu anlamı taşımanın nedeni İsrail kavminin Tanrı Yehova ile yaptıkları antlaşmadır.²³⁸

Genel çerçevede Yahudi kutsal kitabı Tanrı'nın Yahudileri seçilmiş halk olarak belirlemesinden sonra onları topluca İsrail olarak adlandırmasının genel ifadesidir. Tora'nın ilk altı kitabında Tanrı'nın dünyayı yaratmasından sonra insan medeniyetinin ortaya çıkması, vaat edilen topraklara yerleşilmesi ve Tanrı'nın Hz. İbrahim'le yaptığı antlaşma anlatılır. Bu sözleşmenin Hz. İbrahim'in çocuğu Hz. İshak ve torunu Hz. Yakup ile yeniden yapıldığı anlatılır. Sonraki yedi kitapta Yahudilere vaadedilen topraklardaki yaşamın anlatılmasına devam edilerek, halkın sürekli devam eden ahlaksızlığını ve Tanrı'yla yapılan ahdi bozması açıklanır; buna karşı koyabilmek için monarşinin kurulması ve gelişimi işlenir. Son on bir kitapta ise şiir, teoloji ve bazı tarihi olaylar yer alır. Tanah'ın ikinci bölümü Nevi'im'de peygamberlere atfedilen kitaplar yer alır. Bu kitaplar önceki peygamberler (Yeşu, Hakimler, Samuel ve Krallar) ve sonraki peygamberlere (Yeşaya, Yeremya, Ezekeil ve on iki küçük peygamberler) ayrılmıştır. Son bölüm Ketuvim'de ise şiir, bilgelik edebiyatı, tarih ve kıssalar gibi konular işlenir.²³⁹

²³⁷ Erbaş, "Yahudilik II", s. 145.

²³⁸ Hikmet Tanyu, "Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve Esasları, İlmi İnceleme ve Tenkidi", **AÜİFD**, C. 14, S. 1, 1966, s. 96-97.

²³⁹ Stefan, **Judaism History, Belief, and Practice**, s. 94-96.

Tanah'ın yazılması, yaklaşık olarak M.Ö. 1200-100 yılları arasında geniş bir tarih aralığında gerçekleşmiş ve nihayete ermiştir. Tanah genel olarak İbranice'dir. Ancak birkaç pasaj Aramice dilinde yazılmıştır. Özellikle Yereimiya kitabında Aramice ifadeler çok yer almıştır.²⁴⁰

Geleneksel Yahudilik inancında Tora'nın Tanrı tarafından ilham edildiği ve yasal kaynak olarak kullanılabileceği belirtilir. Ancak Nevi'im ve Ketuvim kitaplarının Tanrı'nın vahiylerini içermesine karşın bunların Tora'nın seviyesinde olmadıkları kabul edilir. Tarihi anlatan, ısrarla Tanrı'nın emirlerinin takipçisi olunması tavsiyesinde bulunan, insan koşullarının anlaşılması için fikir veren kaynaklar oldukları için yasa kaynağı olarak kabul edilmezler. Bu bilgiler Süleyman'ın Özdeyişleri ve Eyüp kitaplarında görülür. Modern Ortodoks Yahudiler arasında Nevi'im ve Ketuvim kaynakları arasında farklılıklar olduğu tartışması sürmektedir. Bazı Ortodokslar Nevi'im'in Ketuvim'den daha yüksek bir değere sahip olduğunu söyler. Nevi'im'in insanlara sözlü olarak ulaştırılmak üzere peygamberlere verildiğine inanılır. Karşıt fikirdeki Ortodokslara göre ise Ketuvim'in özel bir yapıda incelenmek üzere yazılması talimatıyla gönderildiğine inanılır.²⁴¹

Modern Ortodoks Yahudilere göre Tanah'ın tamamı Tanrı tarafından ilham edilmiştir. Onlara göre Yahudi kuralları sadece on emirden ibaret değildir. Her bir kuralın 613 emre eşit olduğu vurgulanmaktadır. Bu kuralların bazıları sinagoglardaki ritüellerle ilgili iken bazıları kutlanan festivallerle alakalıdır. Bu kurallar aile ilişkileri, sosyal iletişim ve iyi bir ticaretin nasıl olacağı ile ilgilidir. Çünkü onlara göre metinler ilahi kaynaklıdır. Modern Ortodoks Yahudiler için Tanah daima insanoğlunun nihai kılavuzu hükmündedir.²⁴²

²⁴⁰ Tanyu, "Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve Esasları, İlmi İnceleme ve Tenkidi", s. 100.

²⁴¹ Barry Freundel, **Contemporary Orthodox Judaism's Response to Modernity**, KTAV Publishing House, New Jersey 2003, s. 10-11.

²⁴² Lavinia Cohn-Sherbok, **Judaism**, Subject Center For Philosophical and Religious Studies, London 2006, s. 46.

2.1.3.1.1. Tevrat (Torah)

Tevrat kutsal bir kitap olmasının yanı sıra Yahudi kimliğini belirlemiş ve muhafaza etmiştir.²⁴³ Tevrat kelimesinin İbranicedeki karşılığı “*Torah*” biçimindedir ve bu terimin kökü “öğreti” anlamına gelmektedir. Çoğu zaman Torah “kanunlar” olarak çevrilmiştir. Ancak Tora kavramını “eğitim ve öğreti” şeklinde çevirmek daha doğrudur. Bu kelime, Türkçe yazı diline Tora biçiminde geçmiştir. Ancak Türkçede geleneksel biçim olan Arapçadan geçme Tevrat ismi kullanılmaktadır. Tora’nın beş kitabı yaratılıştan başlayarak sürekli öyküler sunar. Hz. Musa’nın vefatından, Yahudilerin Kenan yurduna girmesine kadar birçok anlatı vardır.²⁴⁴

Yahudi yaşam şeklini belirleyen Tevrat’ın her bir bölümü cemaat halinde sinagoglarda okunur. Bu kitaplar yıllar geçtikçe tartışılmaya başlanmış, geliştirilmiş ve yorumlanmıştır. Yorumlanan metinler kutsal sayıldığından tam anlamıyla anlaşılamamıştır. Bu çalışmaları yapmak Yahudilerce bitmeyen bir görevdir.²⁴⁵

Yahudiliğin üzerine inşa edildiği Tevrat beş kitaptan oluşmaktadır. Bunlar:²⁴⁶

Yaratılış (Bereşit): Tevrat’ın ilk bölümü olan Yaratılış kitabı 50 bap ve 1534 ayetten oluşmaktadır. Bu kitapta Tanrı’nın dünyayı yaratması, karanın denizden ayrılması, gecenin ve gündüzün yaratılması anlatıldıktan sonra dünyanın canlılarla doldurulması ve sonunda Hz. Âdem ve Hz. Havva’nın yaratılması anlatılmaktadır. Hz. Havva’nın yılanın cazibesine kapılıp Hz. Âdem ile yasak ağaçtan yemesi ve bu süreçte cennetten kovulmaları kitapta işlenmektedir. Aynı zamanda Hz. Nuh ile ilgili bilgiler de bu kitapta Hz. Musa’ya kadar anlatılmaktadır.

Çıkış (Şemot): Tevrat’ın ikinci kitabı Çıkış kitabıdır. İbranice “*Şemot*” kavramı ile karşılık bulmaktadır. Kitap 40 bap ve 1209 ayetten oluşmaktadır. Kitapta İsrailoğullarının Hz. Musa’nın önderliğinde Firavun’un esaretinden kurtulması, uzun yıllar çölde dolaşmaları, Musa’nın Kenan bölgesine girmeden ölmesi belirtilir.

²⁴³ Yaacov Shavit, Mordechai Eran, **The Hebrew Bible Reborn: From Holy Scripture To The Book Of Books**, Chaya Naor (Trans.), Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, Berlin 2007, s. 46.

²⁴⁴ George Robinson, **Essential Judaism**, Atria Paperback, New York April 2012, s. 502.

²⁴⁵ Cohn-Sherbok, **Judaism**, s. 1-2.

²⁴⁶ Robinson, **Essential Judaism**, s. 501-524.

İsrailoğullarının çölde dolaşmaları sırasında göğün gürlemesi ve şimşegın çakması sırasında yıldırımın ortasından Hz. Musa'ya On Emrin verilmesi anlatılmaktadır.

Levililer (Vayikra): Levililer Tevrat' ın üçüncü kitabının adıdır. İbranicede “*Vayikra*” kavramıyla isimlenlenmektedir. Kitap 27 bap ve 859 ayetten ibarettir. Kitapta odak nokta ritüeller ve ahlaki konulardır.

Sayılar (Bamidbar): Sayılar kitabının İbranice karşılığı “*Bamidbar*”dır. Kitap açlık ve vahşi doğayı anlatmaktadır. 36 bap ve 1288 ayetten oluşan bu kitapta meşhur bildircin eti ve kudret helvası olayı geçmektedir. Kitapta bazı sayımlardan ayrıca Hz. Musa'nın taştan su çıkarmasından bahsedilmektedir.

Tesniye (Devarim): Tesniye Tevrat'ın beşinci ve son kitabıdır. İbranice karşılığı “*Devarim*”dir. Kitap 34 bap ve 955 ayetten oluşmaktadır. Hz. Musa'nın Tanrı'nın emirlerini tekrar etmesinden dolayı Tesniye adını almıştır. Yunanca adı ise “*Deuteronomion*”dur. Kitabın sonunda yasalar detaylı anlatıldıktan sonra Hz. Musa'nın doğumu, vefatı ve İsrailoğullarının on iki kabileye ayrılması anlatılmaktadır.

2.1.3.1.2. Peygamberler (Nevi'im)

Tanah'ın ikinci Kısmı olan Nevi'im, Tora'da işlenen tarihin özeti durumundadır. Hz. Musa'nın ölümünden halefi Yeşu tarafından vadedilen Kenan topraklarının fethedilmesine kadar anlatım bu bölümde yer bulmaktadır. Bu peygamber adlarını taşıyan kitaplar şunlardır:²⁴⁷

Yeşu (Yehoşu'a): Kitapta Hz. Musa'nın vefatından sonra İsrailoğullarının Yeşu'nun önderliği altına girdikleri anlatılarak Hz. Yakup'un on iki oğlunun Kenan bölgesine silah zoru ve Tanrı'nın yardımıyla girip evlerini kurdukları işlenmektedir. Ayrıca kitapta Yeşu'nun vefatından bahsedilmektedir.

Hâkimler (Şoftim): Nevi'im'in ikinci cildi olan Hâkimler kitabında İsrail'in eski tarihi anlatılmaya devam edilmektedir. Kitapta Yeşu ile beraber askeri zaferler

²⁴⁷ Robinson, **Essential Judaism**, s. 530-542; Ayrıca bkz. Rabbi Dosick Wayne, **Living Judaism**, HarperCollins e-books, San Francisco 1995. s. 144-146.

ve Kenan topraklarının alınmasından bahsedilmektedir. Kenan topraklarının on iki kabilenin egemenliğine girmesiyle güç kazandığı anlatılır. Ayrıca kitapta “Shoftim” olarak isimlendirilen erkek ve kadın hâkimlerden bahsedilmektedir.

I. Samuel (Şimuel): Kitapta Birinci Samuel’in Hâkimlerin sonuncusu ve İsrail’i monarşiye yönlendiren bir peygamber olduğundan bahsedilir. Ayrıca Saul’un İsrail’in ilk kralı olduğu ve İsraillileri bir araya getirmekte başarılı olduğu anlatılmaktadır.

II. Samuel (Şimuel): İkinci Samuel kitabında Hz. Davut’un saltanatına ve birçok zaferine odaklanılmıştır. Kitapta Hz. Davut’un bir savaşçı, devlet adamı, şair ve müzisyen olduğundan bahsedilir. Hz. Davut’un Kudüs’ü başkent yaptığı ve İsrailoğullarını bir araya getirdiğinden de bahsedilir.

I. ve II. Krallar (Melahim): Krallar kitabı ilk zamanlarda tek kitap halindeyken sonraki dönemlerde iki kitap haline dönüştürülmüştür. Kitapta Hz. Davut’un son günlerine ilişkin bir tekrarlı yapıdır. Hz. Davut’un oğlu Hz. Süleyman’ın tahta çıkışı ve Kutsal Mabet’in inşası anlatılır. Kısacası Hz. Süleyman dönemindeki olaylar yansıtılır. II. Samuel kitabında Hz. Süleyman’ın ölümünden sonra İsrail Krallığının ikiye bölünmesi ve devamı konu edilir.

İşaya (Yeş’ayahu): İşaya sonraki dönem peygamberler kitaplarının ilkidir. Kitap Aramlar ve İsrailoğulları arasında M.Ö. 735 yılındaki savaş döneminde İşaya’nın kehanetleri ile başlar. Kitapta Kutsal Mabet’in inşası ve putların yok edilmesi anlatılmaya devam edilir. İşaya’nın kehanetleri arasında Mesih’in geleceği de anlatılır.

Yeremya (Yirmiyahu): Yeremya sonraki dönem peygamberler kitaplarının ikincisinin adıdır. Kitap Yeremya’nın biyografisini ve kehanetlerini içerir. Yeremya Kudüs’ün kuzeydoğusunda doğmuş, hayatının çoğunu Kudüs’te geçirmiş ve yaklaşık kırk yıl kâhinlik yapmıştır. Yeremya bizzat Babil sürgününü yaşamış Babil’e sürgün edilmiştir. Ancak daha sonra fırsat bularak sürgün hayatından kurtulmuştur. Böylece yaşamının geri kalan kısmını Mısır’da geçirmiştir.

Ezekiel (Yehezkel): Ezekiel sürgün döneminde Tanrı tarafından peygamber seçildiğini ilan etmiştir. Ezekiel kitabı onun adını ve kehanetlerini içerir. Ayrıca Kutsal Mabet'in restorasyonu ile ilgili kehanetleri içermektedir.

Hoşea (Hoşe'a): Hoşea kitabında ahlaki yaşam tarzının benimsenmediği sürece ibadetlerin anlamsız olacağı ifade edilmektedir. Kitapta yine Yahudi halkının geleceğiyle ilgili fikirler sunulmaktadır.

Yoel (Joel): Kitapta yanlış yolda olanlar tövbe etmeye çağrılmaktadır. İsrailoğulları düşmanlarının bir gün cezalandırılacakları hatırlatılarak, İsrailoğullarına karşı olanların yenilecekleri ve Yahudi halkının huzur içinde yaşayacağı belirtilmektedir.

Amos (Amos): Peygamber Amos kitabında insanlar arasında şefkat ve merhamet ihtiyacı olduğundan bahsedilir. Ayrıca sürgün dönüşü beklenir.

Obadya (Obadya): Kitapta Edom halkının çöküşü ve çöküş nedenleri anlatılır.

Yunus (Yona): Nineveh şehri sakinlerinin yanlışlarının anlatıldığı kitaptır. Kitapta Hz. Yunus'un tövbe ederek ancak kurtulabilecekleri uyarısında bulunduğu ifade edilmektedir.

Mika (Mijah): Mika kitabında liderlerin yanlışlarından ve adaletsizliklerinden dolayı Kudüs'ün tahrip edilmesi anlatılarak, Tanrı'nın adalet, merhamet etme ve alçak gönüllü olma hususundaki uyarıları hatırlatılır.

Nahum (Nachum): Kitapta Asuriye'nin çöküşü ile beraber İsrail'e gelecek adaletin zaferi anlatılır.

Habakkuk (Havakkuk): Habakkuk kitabında bir diyalog söz konusudur. Tanrı'ya masumların acı çekmesi ve kötülüğün yayılması sorulur. Tanrı'nın cevabı kötülüğün başarısız olacağı şeklinde olur.

Tsefenya (Tsefanya): Kitap, kötünün yıkımı ve kentin yok edilmesi ile ilgili kehanetleri içermektedir. Tövbe edilerek bu yıkımın önüne geçebileceği anlatılır. Kutsal Mabet'in inşası ilgili bilgiler verilmektedir.

Zekeriya (Zekarya): Kitapta düşmanlara karşı zafer kehanetleri, gelecekteki kurtuluş, restorasyon ve Kutsal Mabet'in yeniden inşası anlatılmaktadır.

Malaki: (Malachi): Kitapta halk tarafından, özellikle de rahiplerce yanlış yapılan ritüeller ve ahlak kurallarının yok edilmesinden bahsedilmektedir. Ayrıca kitap Mesih döneminin gelişi, yargılama günleri ve nihai barış ile alakalı kehanetleri içermektedir.

2.1.3.1.3. Kitaplar (Ketuvim)

Ketuvim Yahudiliğin kutsal kitabı Tanah'ın üçüncü bölümüdür. Ketuvim bölümünün içeriği öyküler, edebiyat, şarkılar, anlatı, tarih, dini felsefe gibi alanları içerir. On iki kitaptan oluşmaktadır. Bu kitaplar şunlardır:²⁴⁸

Mezmurlar (Tehillim): Çoğu Hz. Davut'a atfedilen Mezmurlar kitabı 150 baptan oluşmaktadır. Kitap ağıt, şarkı, dua ve şiirler içerir. Tanrı'ya şükretmek için birçok Yahudi ibadet sırasında ayrıca sünnet, düğün, cenaze gibi ayinlerde Mezmurlardan pasajlar okumaktadır.

Meseller (Mişle): Meseller kitabı Hz. Süleyman'a atfedilir. Yaşama dair tavsiyeler ya da değerleri öğretmek amacıyla atasözleri ve kasideler içerir.

Eyüp (İyov): Eyüp kitabında Hz. Eyüp kastedilerek Eyüp adındaki bir kişinin acılar karşısındaki hikâyesi anlatılır. Ayrıca Hz. Eyüp'ün bu acılara karşı cevabı işlenir.

Neşideler Neşidesi (Şir ha-şirim): Neşideler Neşidesi kitabında bir kadın ve bir erkeğin ruhi ve fiziksel birlikteliği, tutkulu bir aşk şiiri işlenmektedir. Buradaki aşk İsrailoğulları ve Tanrı arasındaki sevgiyi sembolize eder. Kitap Yahudilerin Mısır'dan çıkışı anısına kutlanan Pesah bayramında sinagogta okunur. Geleneksel

²⁴⁸ Dosick, *Living Judaism*, s. 78-81.

öğretilerde Tanrı'nın Yahudilere karşı sevgisinin bir karşılığı olarak Tevrat'ı gönderdiği belirtilir.

Rut (Ruth): Rut kitabında iman, Tevrat ve Tanrı'ya bağlılık anlatılır. Bu kitap Rut Şavuot bayramında sinagogta okunur. Çünkü hikâyenin ana olayları Şavuot hasat mevsimi boyunca gerçekleşir. Kitapta Yahudi olmayan bir kadının Tevrat'ın kurallarına uyması anlatılır.

Ağıtlar (Eyhe): Ağıtlar kitabı M.Ö. 586 yılında Kudüs'ün ve Kutsal Mabet'in Babillilerce yıkılması ve Yahudi halkının sürgüne gönderilmesi üzerine yazılmış bir ağıttır. Bu ağıt Tisha B'Av denen bölgede okunur.

Vaiz (Kohelet): Bu kitapta varoluşun anlamı oldukça kötü bir şekilde tasvir edilmektedir. Metin sinagogta Sukkot bayramında okunur.

Ester (Ester): Ester kitabında Yahudi halkının maruz kaldığı zulüm karşısında Tanrı'ya sadakati işlenmektedir. Bu kitap Purim bayramında sinagogta Pers Kralı Haman'ın elinden kurtulma anısına okunur. Ester Haman'ın elinden Yahudileri kurtarır. Kitapta sürgünden kurtulmayı, yeniden bağımsızlığın kazanılması ve Kutsal Mabet'in yeniden inşası anlatılır.

Daniel (Daniel): Daniel kitabında Tanrı'nın hükümlerinin ve gücünün egemen olacağı anlatılır. Kitapta Yahudilerin liyakatinden, cesaret, sâdakat ve Mesih'i vizyonlarından bahsedilir.

Ezra (Ezra): Ezra isimli kitapta, Yahudilerin Babil sürgünü dönüşünün, Kutsal Mabet'in restorasyonu anlatılır. Tanrı ve İsrailoğulları arasındaki ahitten bahsedilip Tanrı'nın hükümlerine uyulması ve Tevrat'ın incelenmesinin öncelikli görev olduğundan bahsedilir.

Nehemya (Nehemya): Bu kitapta dini uygulamaların yeniden kurulması ve Kutsal Mabet'in yeniden inşasından bahsedilmektedir. Kitapta Şabat kurallarının güçlendirilmesi ve dini reformlar işlenir.

Tarihler (Divre ha-yamim): Tarihler kitabında insanlığın yaratılışı, Babil sürgününden İsrail topraklarına dönüşü kadar ve Kutsal Mabet'in yeniden inşası anlatılır. Tevrat'ın bölümlerinin tarihi, Samuel'in kitabı, özellikle de Krallar kitabı yeniden gözden geçirilir.

2.1.3.2. Talmud

Talmud Yazılı Tevrat'a ek olarak sözlü Tevrat statüsü kazanmış, nesiller boyunca sözlü gelenek içinde yapılan yazılı olmayan yasalar, gelenek ve yorumlardır. Talmud değişen siyasi ve sosyal kurallara karşı yazılı Tevrat'ı yorumlayarak yeni yasalarla desteklemiştir.²⁴⁹ Talmud kelime olarak “öğrenme”, ve “çalışma” anlamlarına gelmektedir. “*Mişna*” ve “*Gemara*” bölümlerinden oluşan Talmud'un ana kısmını Gemara oluşturmaktadır.²⁵⁰ Mişna Tanah'ın Gemara ise Mişna'nın yorumu durumundadır. Gemara Mişna'ya göre nispeten daha uzun bir metindir. Bu yüzden birçok Yahudinin evinde Talmud bulmak zordur. İki çeşit Gemara vardır. Kudüs ve çevresinde oluşan sözlü geleneğin yazılı haline Kudüs Gемarası, Babil'de oluşana ise Babil Gемarası denmiştir. Aslında, yazılı Gemara metni içinde Mişna metinleri de bulunduğu için Kudüs Talmudu ve Babil Talmudu isimleri de verilmiştir. Çünkü Talmud, Mişna ve Gemara'dan oluşan sözlü metne denir. Zor bir stile sahip olan Talmud'u okuyabilmek için ileri düzeyde İbraniceye hâkim olmak gereklidir.²⁵¹

Modern Ortodoks Yahudiler sözlü Tevrat olarak ifade edilen Talmud'u Yazılı Tevrat'ın tamamlayıcısı kabul ederler.²⁵² Talmud özellikle Modern Ortodoks Yahudiler arasında kutsallığını korumaktayken diğer modern Yahudi mezhepleri arasında vahiy kaynaklı kabul edilmeyip ancak dini ve tarihi bir kaynak olarak görülmektedir. Talmud öğretimi tüm mezheplerde din adamı yetiştirme programına dâhil edilmiştir.²⁵³

2.1.3.2.1. Mişna

²⁴⁹ Stefon, **Judaism History, Belief, and Practice**, s. 97.

²⁵⁰ Baki Adam, **Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat**, Pınar Yayınları, İstanbul 2015, s. 22.

²⁵¹ Lange, **An Introduction to Judaism**, s. 56-57.

²⁵² Ouaknin, “Yahudilerin Tanrısı”, s. 49.

²⁵³ Salime Leyla Gürkan, “Talmud”, **İA**, TDV Yayınları, Ankara 2010, C. 39, s. 552.

Sözlü Tevrat terimi için kullanılan Talmudik edebiyatın eş anlamlısı olan Mişna'nın ifadelerinin çoğunun insan yapımı mı, yoksa ilahi kökenli mi olduğunu iddia etmek için hiçbir formül anahtarı sağlamaz.²⁵⁴ Mişna İbranice “bilgi” ya da “ikinci kanun” anlamlarına gelmektedir. Modern Ortodoks Yahudiler Mişna'nın Hz. Musa'ya Sina dağında verildiğine inanır. Dolayısıyla kaynak kabul ederler.²⁵⁵ Mişna “Tekrar etmek” anlamına gelmektedir. Tevrat'ın diline benzemeyen yeni İbranice formatında yazılmış ve Tevrat'ı takip etmeyen bir kaynaktır. Kitap nadiren Tevrat'tan alıntı yapar. Filistin'deki Yahudi cemaati patriği Rabbi Judah önderliğinde II. yüzyılın sonlarından III. yüzyılın başlarına kadar Rabbilerin görüşlerinden oluşmuş bir kaynaktır.²⁵⁶

Mişna'da günlük ibadet ve Tanrı'ya şükür sözleri yanı sıra Filistin'deki tarım ile ilgili kurallar ele alınır. Altı bölümden oluşur. Bunlar: ²⁵⁷

Zeraim (Tarım): Zeraim bölümü zirai bilgiler içeren on bir kısımdan oluşmaktadır. Bu bölümlerin adlandırılmaları şöyledir: Berakhot, Peah, Demai Kilaim, Sheviit, Terumot, Maaserot, Maaser Sheni, Hallah, Orlah, Bikkurim.

Mo'ed (Kutsal Günler ve Bayramlar): Moed daha çok bayramlar ve belirli günlerle ilgili bilgiler içeren on iki kısımdan oluşmaktadır. Bu bölümler şunlardır: Shabbat, Erubin, Pesahim, Shekalim, Yoma, Sukkah, Tom Tov or Betsah, Rosh ha-Shanah, Taanit, Megillah, Moed Katan, Hagigah.

Naşim (Kadınlar): Nashim bölümünde evlilik, kadın-erkek ilişkisi, adak ile ilgili bilgilerin yanı sıra Yahudiler ve putperestler arası ilişkiler konu edilmektedir. Bölüm yedi kısımdan oluşmaktadır. Bu bölümler şunlardır: Yevamot, Ketubot, Nedarim, Nazir, Sotah, Gittin, Kiddushin.

²⁵⁴ Mayer I. Gruber, “The Mishnah as Oral Torah: A Reconsideration”, **Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic and Roman Period**, Vol. 15, 1984, s. 121.

²⁵⁵ Zafer İslam Han, “Talmud'un Doğuşu ve Yahudiler Üzerindeki Tesiri”, Mehmet Aydın, (Çev.), **AÜİFD**, C. 25, S.1, 1982, s. 139-140.

²⁵⁶ David Kraemer, “The Mishnah”, **The Cambridge History of Judaism**, Cambridge University Press, Cambridge 2008, Vol. 4, s. 299.

²⁵⁷ Stefon, **Judaism History, Belief, and Practice**, s. 105; Ayrıca bkz. Zafer İslam Han, “Talmud'un Doğuşu ve Yahudiler Üzerindeki Tesiri”, Mehmet Aydın, (Çev.), **AÜİFD**, C. 25, S.1 1982, s. 140-142., Nicholas De Lange, **An Introduction to Judaism**, Cambridge University Press, New York 2002, s. 57-59.

Nezikin (Medeni ve Ceza Kanunları): Neziqin kısmı Yahudilerin hukuk ve ceza kanunları ile ilgilidir. On kısımdan oluşmaktadır. Bu kısımların adları şöyledir: Bava Kamma, Bava Metzia, Bava Betra, Sanhedrin, Makkot, Shevuot, Eduyot, Avodah Zarah, Avot, Horayot.

Kodaşim (Kurban ve Mabet İşleri): Kodashim bölümü daha çok ibadetlerle ilgili hükümler içeren bölümdür. On bir kısımdan oluşmaktadır. Bu kısımlar şunlardır: Zevahim, Menahot, Hullin, Bekhorot, Arakhin, Temurah, Keritot, Meilah, Tamd, Middot, Kinnim.

Tohorot (Temizlik): Toharot bölümünde temizlikle ilgili hükümler yer almaktadır. Bölüm on bir kısımdan oluşmaktadır. Bu kısımlar şunlardır: Kelim, Oholot, Negaim, Parah, Tohorot, Mikvaot, Niddah, Makhshirin, Tevul Yom, Yadaim, Uktsin.

2.1.3.2.2. Gemara

Gemara, Amorim denilen Rabbilerin Mişna üzerinde yaptıkları “tamamlanma” manasına gelen yorumlarına denir. Gemara birkaç kuşağın Mişna üzerinde yaptıkları araştırma ve analizlerin derlenmesinden oluşmuştur. Gemara ve Talmud sık sık birbirlerinin yerine kullanılmalarına rağmen Gemara Talmud’un bir bölümüdür.²⁵⁸ Gemara konu itibarıyla “Halakhah” ve “Haggadah” kısımlarına ayrılmaktadır. Halakhah dini kuralları içerirken, Haggadah tarihi olayları barındırmaktadır. Ancak bunlar ayrı ayrı tasnif edilmemiştir.²⁵⁹

Babil Talmud’u ve Kudüs Talmud’u olmak üzere iki çeşit Talmud vardır. Bunlara Babil Gemarası ve Kudüs Gemarası da denir.²⁶⁰ Talmud Bavli olarak bilinen Babil Talmud’u büyük Babilli akademisyenlerin çalışmalarının sonucudur. Kudüs Talmudu’ndan daha geniş ve daha kapsamlıdır.²⁶¹ Mezopotamya’da V. ve VII.

²⁵⁸ Sara E. Karesh-Mitchell M. Hurvitz, “Gemara”, *Encyclopaedia of Judaism*, Fact on File, New York 2006, s. 169.

²⁵⁹ Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, s. 23.

²⁶⁰ David Derovan, “Gemara”, *Encyclopaedia Judaica*, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 7, s. 423.

²⁶¹ Sara E. Karesh-Mitchell M. Hurvitz, “Talmud”, *Encyclopaedia of Judaism*, Fact on File, New York 2006, s. 510.

yüzyıllar arasında düzenlenen Rabbinik geleneğin büyük bir derlemesi olan Babil Talmudu önemli bir Yahudi metnidir. Ortaçağ ve Modern Rabbinik akademileri müfredatlarını Babil Talmudu ve tercümeleri olan yorum, hukuk kuralları ve cevapları üzerine oluşturmuşlardır. Nesiller boyunca Yahudi hahamlar Babil Talmudu'nun yasaları, gelenekleri, ahlakı, kutsal yorumları ve idealleri üzerine eğitilmişlerdir.²⁶²

Babil Talmud'u Judah Anasi'nin ve Haham Abba Areka'nın yazdığı şerhlerdir. Babil Talmud'u yaklaşık iki buçuk milyon kelimeden oluşur. Bunun yaklaşık üçte birini kıssalar oluşturur.²⁶³

Babil Talmudu'nun Kudüs Talmudu'ndan daha makbul olmasının nedeni Babilli Yahudi bilginlerin baskıdan uzak, konuları özgürce tartışmaları ve fikirlerini bu özgür ortamda temellendirmeleridir. Babil Talmud'u müstakil bölümler halinde ilk defa 1520-1523 tarihlerinde Venedik'te basılmıştır.²⁶⁴

Kudüs Talmud'unun İbranicesi “Talmud Yerusalmi” olarak da bilinir. Filistin'in çeşitli şehirlerindeki akademisyenlerin çalışmalarının sonucudur.²⁶⁵ Kudüs Talmudu'na “İsrail Yurdu Talmudu” ya da “Ma'rib (Batı) Oğulları Talmudu” da denir.²⁶⁶ Babil Talmudu'ndan daha kısa, anlaşılması zor ve daha az bağılayıcı özelliğe sahiptir.²⁶⁷

Kudüs Tamudunu kaleme alanlar aslında Kayseriyye (Caesarea) bilginleridir. Bu bilginlerin başında Haham Jochannan gelmektedir. Bazı kaynaklar bugünkü Kudüs Talmudu'nun cümle ve bölümler yönünden eksiklik taşıdığını söylemiştir. Bu bilerek değiştirme ya da yazarın ihmali olarak yorumlanmıştır. Kudüs Talmudu İbranice ya da Batı Aramicesi ile kaleme alınmıştır. Yaklaşık 750.000 kelimeden oluşmaktadır.²⁶⁸

²⁶² Jeffrey L. Rubenstein, **The Culture, of the Babylonian Talmud**, The Johns Hopkins University Press, Maryland 2003, s. 1.

²⁶³ Han, “Talmud'un Doğuşu ve Yahudiler Üzerindeki Tesiri”, s. 148.

²⁶⁴ Gürkan, “Talmud”, s. 551.

²⁶⁵ Karesh-Hurvitz, “Talmud”, s. 510.

²⁶⁶ Han, “Talmud'un Doğuşu ve Yahudiler Üzerindeki Tesiri”, s. 145.

²⁶⁷ Adam, “Yahudilik”, s. 87.

²⁶⁸ Han, “Talmud'un Doğuşu ve Yahudiler Üzerindeki Tesiri”, s. 145-147.

Tahmini M.S. IV. yüzyılın başlarında oluşturulan Kudüs Talmudu Filistin’de yaşayan İsrail toplumunun tarımla uğraşmalarından ötürü daha çok tarımsal bilgiler içermektedir. Dili Aramice ve İbranice olan Kudüs Talmudu ilk defa 1523-1524 tarihinde Venedik’te basılmıştır.²⁶⁹

2.1.4. Ölüm Sonrası Hayat İnancı

Bazı dinlerin inanç esaslarında ölümden sonra yeni bir yaşamın olduğu görülmektedir. Ölümden sonraki yaşamın nasıl olacağı sorusunun cevabı bu dünyada yapılan davranışların bir sonucu mahiyetindedir. Yani ahirette ödül ya da cezalandırılma genel görüştür. Modern Ortodoks Yahudiliğin diğer modern Yahudi mezheplerinden bir başka farkı ölüm sonrası yaşamı kabul etmesidir.

Yahudi geleneği ölüm sonrası hayat ile ilgili sorulara kolay cevap verememektedir. Tevrat’ta ölüm sonrası yaşamdan bahsedilmemesine karşın sadece birkaç pasajda öteki dünya anlamına gelecek “*Olam ha-ba*” kavramı kullanılmıştır.²⁷⁰ Ölüm sonrası yaşam Tevrat’ta taslak olarak çizilmiş, çok derine inilmemiştir. Ruhların karanlık bir dünyada gölgeledikleri yer olarak tanımlanan ölüm sonrası yaşam için ayrıca “*Şoel*” kavramı da geçmektedir. Tevrat’ta bahsedilen yaşamın fiziksel mi manevi mi olduğu belirsizdir.²⁷¹ Tanah sonrası dönemde bu konu çok tartışılmış ama neticede ayrıntılı, sistemli bir ahiret anlayışı bina edilmemiştir.²⁷² Yahudilikte ölüm sonrası hayat anlayışı M.Ö. VI. yüzyılda diasporada karşılaştıkları Pers kültürünün etkisi altında şekillenmiştir. Ayrıca M.Ö. IV. yüzyılda Büyük İskender’in Doğu seferi ile Yunan kültürü ile yaşanan etki bu inancın biçimlenmesinde rol oynamıştır. Bu yaşanan etkileşim ile geleneksel ölüm sonrası yaşam inancında birlikte anılan beden-ruh ilişkisi bu süreçten sonra bağımsızlaşmış ve ruhun asıl mükafat ve cezayı çekeceğine inanılmıştır. Ancak sonraki süreçte ruh ve beden arasında uzlaşma sağlanmaya çalışılmıştır.²⁷³ İlk dönem Yahudi mezheplerinden Sadukiler yazılı Tevrat’a bağlı olduklarını ancak Tevrat’ta ölüm

²⁶⁹ Gürkan, “Talmud”, s. 551.

²⁷⁰ Rabbi Mark A. Popovsky, **Jewish Ritual, Reality and Response at the End of Life**, Duke Institute on Care at the End of Life, North Carolina 2007, s. 27.

²⁷¹ Mark T. Finney, **Resurrection, Hell and the Afterlife**, Routledge, New York 2016, s. 26; Ayrıca Bkz. **Tevrat**, Yeşaya, 38/18

²⁷² Gürkan, **Yahudilik**, s. 195.

²⁷³ Yusuf Altıntaş, “Yahudilikte Ahiret Anlayışı”, **Din ve Hayat Dergisi**, S. 16, 2012, s. 37.

sonrası bir yaşamdan kesin olarak bahsedilmediği için ölüm sonrası yaşamı reddetmişlerdir. Ancak Sadukiler'in karşısındaki olan Ferisiler bunun aksini belirterek ölüm sonrası yaşamın varlığını kabul etmişlerdir.²⁷⁴

Tevrat'ta; *“Senin ölümlerin dirilecekler, benimkilerin cesetleri kalkacaktır. Ama senin ölümlerin yaşayacak, bedenleri dirilecek. Ey sizler, toprak altında yatanlar, uyanın ezgiler söyleyin. Çünkü senin çiyin sabah çiyine benzer, toprak ölümlerini yaşama kavuşturacak”*²⁷⁵ ve *“Yeryüzü toprağında uyuyanlardan birçoğu uyanacak: Kimisi sonsuz yaşama, kimisi utanca ve sonsuz iğrençliğe gönderilecek. Bilgeler gökkube gibi, birçoklarını doğruluğa döndürenler yıldızlar gibi sonsuza dek parlayacaklar”*²⁷⁶ anlamındaki sözler ölüm sonrası yaşamın varlığına işaret etmektedir.

Modern Ortodoks Yahudilikte ölüm sonrası yaşam için “ölülerin dirilişi” kavramı kullanılır. Tanrı'nın tümüyle ahlaki ve güçlü olduğundan mezarlarından kalkacak olan kişilerden iyi olanların ebedi yaşam ile ödüllendirileceğine, kötülerin ise yok edilerek adaletin tecelli edeceğine inanılır.²⁷⁷ Talmud ve Rabbinik kaynaklarda ahiret ile ilgili verilen bilgilerde ölen kişinin ruhunun on iki ay boyunca ceset çürüyene kadar bedene gidip geldiği ve bu zaman sürecinde ruhun arındığı ifade edilir. Daha sonra iyi olanların cennete kötülerin cehenneme gideceği belirtilir. İlerlenen süreçte Şoel kavramı cehennemi, Aden ise cenneti belirtmek için kullanılmıştır.²⁷⁸ Aden bahçesinin İsrail, Arabistan ya da Babil'de, olabileceği belirtilirken, Aden bölgesinin ise gökyüzünde ya da dünyanın en doğusunda olduğu iddia edilmiştir.²⁷⁹

Geleneksel Yahudi anlayışında, Hz. Davut soyundan gelecek bir kurtarıcının tüm İsrailoğullarını İsrail topraklarında toplayıp bir hanedanlık kuracağı ve bu saltanatın bireysel olarak ölüm sonrası hayatta da devam edeceği inancı vardır. Rabbani Yahudilik, öteki dünya ve yeniden dirilmeyi iman ve kurtuluş prensibi

²⁷⁴ Muhsin Akbaş, “Yahudi ve Hristiyan Düşüncesinde Ölüm Sonrası Hayat ve Diriliş İnancının Dini ve Teolojik Temelleri”, **DEÜİFD**, S. 15, 2002, s. 42.

²⁷⁵ **Tevrat**, Yeşaya, 26/19.

²⁷⁶ **Tevrat**, Daniel, 12/2-3.

²⁷⁷ Neusner, **Judaism: the Basics**, s. 92-93.

²⁷⁸ Ömer Faruk Harman, “İnanç Esasları”, **İA**, TDV Yayınları, Ankara 2013, C. 43, s. 205.

²⁷⁹ Gürkan, **Yahudilik**, s. 207-208.

olarak görmüştür. Bu görüşe göre; Tevrat ve Rabbani düşünceyi reddedenler ve birkaç Yahudi grubu dışında tüm Yahudiler için öteki dünyada yer vardır. Rabbani literatürde öteki dünyada iyilerin cennete, kötülerin cehenneme gideceği ifade edilirken, iyi ve kötülerin kim olduğu açıklanmamıştır. İsrailoğullarının her biri için hem cennette hem de cehennemde ayrı ayrı yer olduğu söylenmektedir. Ayrıca diğer milletlere mensup olanların öteki dünyada cennet veya cehenneme gideceği konusunda hem olumlu hem de olumsuz beyanların yanı sıra, onların dirilmeyeceğini belirten görüşler de vardır.²⁸⁰ Rabbani literatürde kurtuluş, dünya ve ahiret kurtuluşu olmak üzere iki yönlüdür. Dünyevi kurtuluş Davut soyundan gelecek Mesih'in İsrailoğullarının düşmanlarını yenmesi ve İsrailoğullarını kutsal topraklarda toplayıp Kutsal Mabet'i inşa etmesiyle gerçekleşecek kurtuluştur. Ahiret kurtuluşu ise bu dünyada Tanrı'nın emirlerine uyarak cenneti kazanmak olduğu belirtilmiştir.²⁸¹

Modern Ortodoks görüşe göre cennet ve cehennemin nerede ve nasıl oldukları hakkında farklı görüşler vardır. Genel görüşe göre cehennem, dünya yaratılmadan önce yerin altında ya da semanın üzerinde ya da karanlık dağların arkasında yaratılmıştır. Cehennemin ceza ve arınma yeri olduğu ifade edilmektedir. Yaygın görüşe göre Yahudilerin ve diğer milletlerin kötü olanları sadece on iki ay cehennemde kalacakları, ardından cennete girecekleri belirtilmektedir. Ancak temel Yahudi öğretilerine ve Yahudi ahdine bağlılığı reddedenlerin ebedi azaba uğrayacakları ifade edilmektedir.²⁸² Kurtuluşa ermek için Yahudi olmak şart görülmemektedir. Ayrıca Yahudi dinine dâhil olmak için Yahudi bir ebeveynden doğmak şart değildir. Sonradan seçime bağlı olarak Yahudi dinine girmek mümkündür. Yahudiler köken olarak Hristiyanları kendilerine yakın görürken, inanç noktasında Müslümanları kendilerine daha yakın hissetmektedir.²⁸³

Birçok modern Yahudi teolojisi, ölüm sonrası hayata vurgu yapmayıp bunu taraftarlarına hatırlatmamaktadır. İçerisinde bulunan ana odaklanılması, nasıl daha iyi bir dünya oluşturulur fikri üzerinde düşünce harcanması istenmektedir. Ancak ölüm yaklaştığı zaman en seküler Yahudi bile “Ölüm, yaşamın sonu mu?” sorusunu

²⁸⁰ Gürkan, **Yahudilik**, s. 202-206.

²⁸¹ Fuat Aydın, “Dinlerde Kurtuluş Anlayışı (Teorik Bir Giriş Denemesi)”, **PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 1, S. 1, 2015, s. 82.

²⁸² Gürkan, **Yahudilik**, s. 206-207.

²⁸³ Baki Adam, “Yahudiliğin Hristiyanlığa ve İslama Bakışı”, **AÜİFD**, C. 37, S. 1, 1997, s. 356.

kendisine sormaktadır.²⁸⁴ Liberal Yahudiler Tanrı'nın merhametine ters düşeceği gerekçesiyle cehennemi reddetmenin yanı sıra cennetin ve cehennemin varlığını fiziki anlamda da reddetmektedir. Modern Ortodoks Yahudiler ise ruhun ölümsüzlüğünü kabul etmektedir.²⁸⁵

Ölüm sonrası yaşam ile ilgili belirli, kesin ifadeler olmadığı için Yahudiler arasında ölüm sonrası inanç zayıf kalmıştır. 1965 yılında yapılan bir anket araştırmasında Yahudilerin sadece % 17'sinin ölüm sonrası yaşama inandığını ortaya koymuştur.²⁸⁶

2.1.5. Mesih İnancı

Mesih kavramı İbranice “*Ha-Mashi'ah*” Aramice “*Meshiha*” kavramlarından diğer dillere geçmiştir.²⁸⁷ İbranice’de Mesih kelimesi “yağla meshedilmiş” anlamındadır. Bu terim başlangıçta peygamber veya kohen tarafından yağlanmak (kutsanmak) suretiyle ya da doğrudan Tanrı tarafından görevlendirilen kral, kohen veya baş kohen gibi kişiler için kullanılmıştır. Kelime daha sonra eskatolojik manada “Kurtarıcı Mesih” biçimine dönüşmüştür.”²⁸⁸

Yahudilikte Mesih terimi Tanah’ta peygamberler tarafından açıkça geliştirilen bir kavramdır. Mesih bilgelik, güç ve ruh bakımından güçlü ve Yahudilerin lideri olarak tarif edilmiştir. Yahudi halkını hem ruhsal hem de fiziksel olarak tamamen kurtaracağına inanılır. Bununla birlikte tüm dünyaya sonsuz barış, sevgi, refah ve ahlaki mükemmellik getirecektir. Mesih’in gerçek anlamda insan olduğu ifade edilmiş, sıradan insan anne-babadan doğup tüm insanlar gibi bir etten ve kandandır.²⁸⁹ Mesih inancı, Roma İmparatorluğu’nun Kudüs’ü ve İkinci Mabet’i

²⁸⁴ Popovsky, **Jewish Ritual, Reality and Response at the End of Life**, s. 27.

²⁸⁵ Gürkan, **Yahudilik**, s. 211-212.

²⁸⁶ Simcha Paull Raphael Summary, Rabbi Dr. Barry Leff, “Summary of Jewish Views of the Afterlife” 2010, <http://neshamah.net/images/jewish-views-of-the-afterlife.pdf>, (18.03.2019), s. 1-3.

²⁸⁷ Harold Louis Ginsberg, “Messiah ”, **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 14, s.115.

²⁸⁸ Erbaş, “Yahudilik II”, s. 164.

²⁸⁹ Aryeh Kaplan, **The Real Messiah? A Jewish Response to Missionaries**, Jews for Judaism, Toronto 2004, s. 14.

yıkmasıyla güç kazanmıştır. Haşmonay hanedanının ve Roma İmparatorluğu'nun baskıcı tutumu Yahudiler arasında kurtuluş ümidi doğurmuştur.²⁹⁰

Modern Yahudi yazarların itirazlarına rağmen Modern Ortodoks Yahudilik ve Hristiyanlık benzer bir Mesih inancı içindedir. Maimonides'e göre Mesih dönemi olağanüstü hiçbir şey içermeyecek ve Mesih'in gelişi ile Gelecek Çağ arasında bir dönem oluşturacaktır. Burada Gelecek Çağdan kasıt kıyamettir. Bunun sonucunda doğaüstü yeni bir yaşam başlayacaktır.²⁹¹ Gelecek Mesih'in Hz. Davut soyundan, insan suretinde, tarihin sonlarında yeryüzüne geleceği ve Tanrı'nın hükümlerini başlatacağı görüşü hâkimdir. Mesih, bir öğretmen, savaşçı veya peygamber şeklinde tasvir edilmektedir.²⁹² Modern Ortodoks Yahudiliğin Mesihçi beklentisinin ne olduğuna dair net bir açıklama elde etmek zor olsa da, Mesih'in geleceği dönemde sürgündeki İsrail halkını vaat edilen topraklarda bir araya getireceği, Kutsal Mabet'i yeniden inşa edip mabet ibadetini tekrar başlatacağı ve Tevrat'ın hükmünü geçerli kılacağı inancı vardır.²⁹³

Mesih inancı Modern Ortodoks Yahudilikte hali hazırda devam etmektedir. Bundan dolayı Modern Ortodoks Yahudiler günlük ibadetlerine, Şabat ayinine ve yemekten sonraki dualarına Mesih beklentisini dâhil etmektedir. Mesih inancı Ortaçağ ünlü Yahudi din adamı Maimonides tarafından oluşturulan iman esaslarının on ikinci maddesidir. Bu iman esasında Mesih'in gecikmiş olsa da geleceğini ifade eden Maimonides, Yahudilerin Mesih'in ne zaman geleceğinin hesaplanmasının beyhude olduğunu ifade ederek sahte Mesihlere karşı uyarılarda bulunmuştur.²⁹⁴

Günümüzde Mesih inancının Modern Ortodoks Yahudiler tarafından korunmasına karşın diğer modern Yahudi mezhepleri bu inancı reddetmektedirler. XIX. yüzyılın büyük bölümünde Mesih anlayışını inkâr eden Reformist Yahudi

²⁹⁰ Gürkan, **Yahudilik**, s. 216.

²⁹¹ Shirley Lucass, **The Concept of the Messiah in the Scriptures of Judaism and Christianity**, T and T Clark International, London 2011, s. 202-206.

²⁹² Erbaş, "Yahudilik II", s. 164.

²⁹³ Gürkan, **Yahudilik**, s. 218.

²⁹⁴ Ramazan Adıbelli, "İsa'nın "Maşiah"a Dönüşümü: Mesihî Yahudilikte Mesihlik Fenomeni", **İTOBİAD**, C. 5, S. 2, 2016, s. 245-246.

mezhebi Pittsburgh platformunda Mesih'in büyük İsrail'i kuracağını umduklarını beyan etmişlerdir.²⁹⁵

XXI. yüzyılda Yahudiler arasında Mesih inancına dair farklı fikirler vardır. Ortodoks Yahudiler Mesih'in geleceğine dair inanç taşıırken, Muhafazakâr Yahudilerin Mesih'i anlayışında daha farklı fikirleri söz konusudur. Laik, kendini yöneten ve güvenli bir Yahudi devletinin kurulmasında İsrail'in yeniden doğuşunu mesihî fikrin yerine getirilmesi olarak gören milliyetçi Yahudiler de vardır. Ayrıca bu gruplar dışında konuyu fazla düşünmeyen az sayılmayacak Yahudi nüfusu da vardır.²⁹⁶

2.1.6. Melek İnancı

Melek kavramıyla Tanrı ile peygamber arasında aracılık yaptığına inanılan ruhani bir varlık tanımlanmaktadır. Melek İbranice “*mal'ackh*” Yunanca “*angelos*” kavramlarıyla karşılık bulan “haberci” anlamına gelir. Melek kavramı Ortodoks ayinlerinde belirgin bir şekilde öne çıkmaktadır.²⁹⁷

Tevrat'ta meleklerin kastetildiği düşünülen “Tanrı'nın oğulları”²⁹⁸, “Parlayan Yıldızlar”²⁹⁹, “Tekerlek”³⁰⁰ gibi isimler geçmektedir. Meleklerin varlığına işaret eden bir ayette Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İshak'ı kurban etmeye hazırlanırken Tanrı'nın onun yerine bir koçu bir melek aracılığıyla Hz. İbrahim'e gönderdiği ifade edilmektedir.³⁰¹ Meleklerin insan şeklinde tasvir edildiği yine Tevrat'ta geçmektedir.³⁰²

Melek inancı temel Yahudilik iman esaslarından biri olmamasına rağmen Modern Ortodoks Yahudilikte meleklerin varlıkları ile ilgili fikir birliği vardır. Ancak meleklerin rolleri ve önemleri ile ilgili çok az anlaşma vardır. Melekler

²⁹⁵ Lange, **An Introduction to Judaism**, s. 204.

²⁹⁶ Ellis Rivkin, “The Meaning of Messiah in Jewish Thought” **Union Seminary Quartely Review**, Vol. 25, No. 4, 1971, s. 405.

²⁹⁷ Norman Solomon, “Angels”, **Historical Dictionary of Judaism**, Rowman and Littlefield, London 2015, s. 71.

²⁹⁸ **Tevrat**, Yaratılış, 6/2.

²⁹⁹ **Tevrat**, Hezekiel, 1/4.

³⁰⁰ **Tevrat**, Hezekiel, 1/15-21.

³⁰¹ **Tevrat**, Yaratılış, 22/10-15.

³⁰² **Tevrat**, Hezekiel, 1/10.

Yahudi deneyiminin çeşitli katmanlarında ve evrenin yorumlanmasında kökleşmiş bir kalıntı varlığına sahiptir.³⁰³ Yahudi geleneğinde melek inancı belirgin olarak Babil sürgününden sonra görülmektedir. Babil sürgününden sonra Yahudi literatüründe melek isimleri yer almaya başlamıştır. Nedeni sürgün sırasında Yahudiliğin başka inançlarla etkileşimine bağlanmıştır. Melek kavramının somutlaşması İranlılar, Babilliler ve Zerdüştilik ile etkileşim sonrasında olmuştur. Örneğin; Yahudilikteki “İyi Melek” ve “Kötü Melek” kavramının karşılığı Zerdüştilikteki “İyi Ruh” ve “Kötü Ruh” kavramlarıyla aynı anlamdadır. Melek adlarında da aynı etki görülmektedir. Mesela; Gabriel, Zinkhiel, Malusiel, Cerviel, Raphael, adındaki meleklerin Pers etkisi ile oluştuğu düşünülmektedir.³⁰⁴ Azınlık bir grup Yahudi bir dönem melekleri Tanrı’nın kızları olarak nitelendirilmişlerdir. Hatta cinler ile Tanrı’nın evliliğinden doğan varlıklar olduğunu ifade etmişlerdir. Bu düşüncenin Arap toplumunun etkisiyle oluştuğu düşünülmüştür.³⁰⁵

Yahudilikte meleklerin iyi varlıklar olarak görülmesinin yanı sıra cinler ve şeytanlar da melek olarak kabul edilir. Ancak cinlerin ve şeytanların Tanrı’nın gazabına uğradıkları belirtilir. Buna rağmen şeytanların yeryüzü ve gökyüzünde dolaşabildiği ve Tanrı’yla konuşabildiği ifade edilir.³⁰⁶

2.2. ORTODOKSLARDA YAHUDİLİĞE ÖZGÜ İNANÇLAR

Yahudi tarihinde ve dininde inanç olarak belirlenmemiş, ancak özellikle sürgünler, vaadedilmiş topraklardan uzakta diaspora yaşamı ve vaadedilmiş topraklara özlemin doğurduğu, modern dönemdeki siyonizm gibi siyasallaşma hareketinin inanç olarak belirginleştirdiği bazı dini ve sosyal inançlar vardır. Bunlar Yahudiliğe özgü inançlardır ve bugünün Yahudilerini anlamının yolu bu inançların kavranmasından geçmektedir. Bu inançlar Maimonides gibi Yahudi bilginlerinin inanç ilkelerinde açık şekilde yer almaz, ancak Mesih inancıyla doğrudan bağlantısı olan inançlardır. Bunlar modern dönemde siyonizmle eşgüdümlü olarak gelişmiş ve

³⁰³ Stefon, **Judaism History, Belief, and Practice**, s. 146.

³⁰⁴ Ali Erbaş, “Melek İnancının Farklı Dinlerdeki Tezahürleri”, **SAÜİFD**, S. 1. 1996, s. 116.

³⁰⁵ Nuh Arslantaş, “Hz. Peygamber’in Çağdaşı Yahudilerin İnanç-İbadet ve Dini Hayatları İle İlgili Bazı Tespitler”, **MARUİFD**, S. 34, 2008 s. 60.

³⁰⁶ Bayrakdar, **Üç Dinin Tarihi**, s. 88-89.

inanç haline gelmiş kabullerdir ve “Seçilmişlik İnancı”, “Ahit ve Ahitleşme İnancı”, “Vaadedilmiş Toprak İnancı”, “Kutsal Mabet İnancı” şeklinde ifade edilebilir.

2.2.1. Seçilmişlik İnancı

Seçilmişlik inancı İbranice “seçim, seçmek” manasına gelen “*bhr*” kökünden türemiştir. Bu inanç Yahudi düşünce tarihi boyunca merkezi bir konum işgal etmiştir. Seçilmişlik inancı Yahudi kutsal kitabı boyunca bahsedilen Tanrı’yla sözleşmenin özüdür. Bu özel statü İsrailoğullarına bir imtiyaz vermediği, aksine sorumluluk ve görev yüklediği belirtilmektedir.³⁰⁷

Yahudilikte var olan seçilmişlik inancının aslen Hz. Adem’den sonra Hz. Nuh ile devam ettiğine inanılır. Hz. Nuh’a verilen üstünlüğün ise sırasıyla Hz. Nuh’un oğlu Sam’a, Hz. İbrahim’in büyükbabası Eber’e, Hz. İbrahim’e, Hz. İshak’a ve ondan da oğlu Hz. Yakup’a geçtiği kabul edilir. İsrailoğullarına göre Tanrı onları böylece üstün ırk yapmıştır. Üstün ırk olan İsrailoğullarıyla Tanrı ahitleşmiştir. Bu ahit inancına göre; Tanrı İsrailoğullarını bereketli kılacağını, onlara kutsal toprakları bahşedeceğini vaadetmiştir.³⁰⁸ Seçilmiş insan kavramı Yahudi halkını birbirine bağlayan inançtır. Dolayısıyla bu inanç Tanrı’nın evrensel bir Tanrı olmasının yanı sıra esasında İsrailoğullarının Tanrı’sı olduğu inancını güçlendirmektedir.³⁰⁹

I. yüzyılda yaşamış olan Rabbi Yohanan seçilmişlik görevini aslında Tanrı tarafından verilmediği bu görevi İsrailoğullarının üstlendiğini savunmuştur. Ancak IV. yüzyılda yaşamış olan Rabbi Dimi ise bu görevin Tanrı tarafından verildiğini söylemiştir.³¹⁰

Temelde Tanrı ile İsrail halkı arasındaki özel ilişkiyi belirten seçilmişlik fikri Yahudi halkının yanı sıra Yahudi dininin de bir sonucudur. Dolayısıyla bu inanç Yahudiliği sadece şekillendirmekle kalmaz aynı zamanda taraftarlarını yani Yahudi

³⁰⁷ Lou H. Silberman, “Chosen People”, **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 4, s. 669.

³⁰⁸ Salih Çinpolat, “Yahudilikte Çocuk Sahibi olma ve Çoğalmanın Yeri ve Önemi”, **Dini Araştırmalar**, C. 20, S. 51, 2017, s. 139-140.

³⁰⁹ Laurent Guyenot, **From Yahweh to Zion**, Kevin Barrett, (Trans.), Sifting and Winnowing Books, Lone Rock 2018, s. 60.

³¹⁰ Yusuf Besalel, “Seçilmiş Halk”, **Yahudilik Ansiklopedisi**, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2001, C. 3, s. 571.

halkını diğer dinlerden daha fazla biçimlendirir. Modern dönemde Yahudi olan ya da olmayan akademisyenler tarafından Yahudi halkını tanımlamak için kullanılan “Seçilmiş İnsanlar” Tevrat’ta neredeyse hiçbir yerde kullanılmamıştır. Bunun yerine Tevrat’ta “kutsal insanlar” veya “kutsal ulus” tamlamaları İsrail halkı ile birlikte kullanılmıştır.³¹¹

Modern Ortodoks Yahudiliğe göre İsrailoğullarının seçilmiş olmalarının nedeni güçlü ya da sayıca fazla olmalarından değil, Tanrı’nın onları sevmesinden dolayı olduğu belirtilir. Rabbinik düşünceye göre Tanrı, Tevrat’ı başka milletlere teklif ettiği halde bu teklifi İsrailoğullarının kabul ettiği ve Sina Dağı’nda onlara verdiği ifade edilir. Yahudiler bu seçicilik fikriyle her türlü sıkıntıya katlanmışlardır. Çünkü bu seçilmişliğin gereği olarak Tanrı’nın emirlerine bağlı kalarak Tanrı’nın emirlerini başka milletlere iletip onların da kurtulmalarına vesile olacakları inancını taşımaktadırlar.³¹²

Birçok Talmudik pasajda İsrailoğullarının seçilmişliğine dair İsrailoğullarını teselli eden ifadeler geçmektedir. Tanrı Yahudilere yönelik olan aşağılanmalara rağmen Yahudilere kendi dinlerine bağlı kalmalarını emretmiştir. Çünkü Tanrı, Yahudilerin kendisine olan bağlılıkları sayesinde dünyanın varlığını sürdürdüğünü, ayrıca Yahudileri hor gören ve parçalamaya çalışanların varlıklarını sürdürebilmelerini ironik bir şekilde Yahudilere bağlı olduğunu belirtmektedir.³¹³ Geleneksel Yahudilik, İsrailoğullarının Tanrı için milletler arasında en değerli ve en mükemmel ırk olduklarını ifade etmektedir. Hatta tek bir Yahudinin tüm diğer milletlerin toplamına karşı ağır bastığını belirtilerek Tanah’ın Yahudilerin hürmeti için gönderildiğini ve Yahudilerin milletlerin en cesur milleti olduğu ifade edilir. Rabbanilik ve Modern Ortodoksluk inancında bir Yahudinin günah işlemesi ya da gerekli ibadetleri yerine getirmemesi durumunda bile bu seçilmişliğe dâhil olduğu ifade edilmektedir. Modern Ortodokslukta kişi dini inancını değiştirse bile pratikte

³¹¹ Salime Leyla Gürkan, **The Jews as a Chosen People Tradition and transformation**, Routledge, New York 2009, s. 1-9.

³¹² Aydın, **Anahatlarıyla Dinler Tarihi**, s. 11-12.

³¹³ Reuven Firestone, **Who Are the People Chosen People? The Meaning of Chosenness in Judaism, Christianity and Islam**, Skylight Paths Publishing, Woodstock 2008, s. 87-88.

Yahudi cemaati dışına çıksa da teoride seçilmişlik özelliğinin ebedi kalacağı düşüncesi hâkimdir.³¹⁴

Modern Ortodoks Yahudiler seçilmişlik fikrini sürdürerek bu makam dolayısıyla dualarında Tanrı'ya şükretmektedirler. Yeniden Yapılanmacılar seçilmişlik fikrini dini kitaplarından, Reformist Yahudiler ise bu inançla ilgili bilgilerin çoğunu dua kitaplarından çıkarmışlardır.³¹⁵

Reformist Yahudilik seçilmişlik inancının diasporada yaşanan durumların sonucu olduğunu iddia etmektedir. Bu inanç Kabala geleneğinde ırki bir üstünlük olarak görülmesine karşın, Rabbani literatürde takva yönünden üstünlüğün belirtildiği ifade edilmektedir. Batılı bilim adamlarının çalışmalarına göre seçilmişlik inancı aslında I. Diasporada keşfedilerek Tevrat'a yansıtılmıştır. Buna II. Diaspora sağlamlık kazandırmıştır. Modern Ortodoks Yahudiler bahsedilen bu tezi kabul etmemektedir. Reformist ve Yeniden Yapılanmacı Yahudiler için ise bu inanç zaten bir anlam ifade etmemektedir.³¹⁶

Seçilmişlik inancı zamanla etki kaybetmiştir. Aydınlanma hareketiyle ortaya çıkan Reformist, Muhafazakâr ve Yeniden Yapılanmacı Yahudi hareketleri diğer milletlere karşı yumuşak tavır takınırken, Modern Ortodoks Yahudilik sadece İsrailoğullarının Seçilmiş olduğu fikrini sürdürmektedir.³¹⁷ Modern dönemde batıda evrensel insan haklarına olan inancın ortaya çıkması ve sonucunda Yahudiler'e eşitlik sağlandıktan sonra seçilmişlik fikri liberal Yahudiler için utanç verici bir inanç olmuştur. Çünkü bir milletin diğerlerine karşı üstünlüğünü ifade eden bu doktrinin “politik olarak yanlış” olduğu belirtilmiştir.³¹⁸

2.2.2. Ahit ve Ahitleşme İnancı

Yahudi kutsal kitabı Tevrat'ta insan ve Tanrı arasındaki ahitleşme inancına matuf olarak ilahi emirlere riayet ve Tanrı'ya itaat karşılığında Tanrı tarafından

³¹⁴ Tuğba Taşdemir, “Yahudilikte Seçilmişlik Psikolojisi”, **JoSReSS**, Vol. 3, No. 2, 2017, s. 106.

³¹⁵ Besalel, “Seçilmiş Halk”, s. 571.

³¹⁶ Demirci, **Yahudilik ve Dini Çoğulculuk**, s. 26-29.

³¹⁷ Demirci, **Yahudilik ve Dini Çoğulculuk**, s. 60.

³¹⁸ Norman Solomon, “Chosen People”, **Historical Dictionary of Judaism**, Rowman and Littlefield, London 2015, s. 107.

refah, bereket ve askeri zaferler vaat edilmektedir. Bu antlaşma bazen hayvan kurban etme gibi ritüelleri de içermiştir.³¹⁹

Yahudi kültürüne göre Ahit inancı, Tanrı'yla ilişkinin temelini oluşturur. Ahit Tanrı'nın varlığını insanlara bildirmek ve insanların ondan haberdar olmasını sağlamak için Tanrı ile insan arasında bir irtibat şeklidir. Modern Ortodoks Yahudi inancına göre Hz. Adem yaratıldıktan kısa bir süre sonra Tanrı'nın hitabına mazhar kaldığında Tanrı ile ilk ahitleşme gerçekleşmiştir.³²⁰ Ahitleşme doktrini Tanrı ile İsrailoğulları arasında Tevrat'ın öğretilerine, emir ve yasaklarına uymak üzere yapılmıştır. Ahitleşmenin somut göstergesi İsrailoğullarının dindarlığı ve antlaşmanın yerine getirilmesi gösterilmiştir.³²¹

Yahudi geleneğine göre Tanrı Hz. Adem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim ve Hz. Musa ile ahitleşmiş arada da ahdini diğer peygamberlerle yinelemiştir. Tanrı'nın Hz. İbrahim ile yaptığı ahit İsrailoğullarına özeldir. Sonraki dönemlerde Hz. İshak ve Hz. Yakup ile ahit yinelenmiştir. Hz. İbrahim ile yapılan ahitte Tanrı Kenan topraklarını İsrailoğullarına vereceğini müjdelemiştir. Sonraki zamanlarda Tanrı Sina Dağı'nda Hz. Musa aracılığıyla İsrailoğullarıyla yeniden ahit yapmıştır.³²² Tevrat'ta Tanrı ile ahdin tarihte birçok kez gerçekleştiği bildirilmektedir. Ancak Yahudilikte asıl ahit, Sina Dağı'nda yapılan Hz. Musa'ya Tanrı'nın İsrailoğullarına bir krallık vaadetmesiyle yapılmıştır. Tanrı ve İsrailoğulları ile yapılan ahitleşme manevi yenilenme ve canlanma yaratmıştır.³²³ Tevrat'ta Hz. Musa ile ahdin "*Seni Mısır'dan, köle olduğun ülkeden çıkaran Tanrı'n Rab benim. Benden başka Tanrı'n olmayacak*"³²⁴ sözleriyle yapıldığı belirtilmektedir.

Ortodoks olmayan Yahudi düşüncesinde ahit inancı utanç verici olarak görülmüştür. Liberal Yahudilikte Tanrı ile İsrailoğulları arasında yapılan

³¹⁹ Elizabeth Shulman, "Covenant" **The Cambridge Dictionary of Judaism and Jewish Culture**, Cambridge University Press, New York 2011, s. 120.

³²⁰ Eldar Hasanoğlu, "Eski Yakındoğu Kanunname Kültürü Işığında Yahudilikte Ahit Anlayışı", **SKAD**, C.1, S. 1, 2015, s. 83-84.

³²¹ Jacob Neusner, Alan J. Avery-Peck, "Covenantal Nomism", **The Routledge Dictionary of Judaism**, Routledge, New York 2004, s. 25.

³²² Hasanov, "Eski Yakındoğu Kanunname Kültürü Işığında Yahudilikte Ahit Anlayışı", s. 85-87

³²³ Shulman, "Covenant", s. 120.

³²⁴ **Tevrat**, Mısırdan Çıkış, 20/1-2.

ahitleşmenin evrenselcilikle uyuşmayan bir inanç olduğu belirtilmiştir.³²⁵ Modern Ortodoks Yahudilerde ise ahit varlığını ve anlamını sürdürmektedir.

2.2.3. Vaadedilmiş Topraklar İnancı

Tanrı'yla yapılan ahitte seçilmişlik işareti bulunmakla beraber ahdin Tanrı'nın vaadini içeren boyutu asıl anlamını vaadedilmiş topraklar inancıyla ortaya koyar. Bu nedenle Yahudilik inancı diğer evrensel dinlerden farklı olarak belirli bir toprak parçası ile özdeşleşmiştir. Evrensel dinlerin çoğu dünyanın her bölgesinde dini inançlarının gerekliliklerini yerine getirebileceklerini bildirirken, Modern Ortodoks Yahudiler ancak vaadedilmiş topraklarda dini inançlarının gerektirdiklerini tam anlamıyla icra edebileceklerine inanmaktadırlar. Modern Ortodoks Yahudi düşüncesine göre Tanrı Hz. İbrahim ile yaptığı ahit sonucunda İsrailoğullarına Kenan topraklarını vaadetmiştir.³²⁶ Nitekim Tevrat'ta Hz. İbrahim'e hitaben *“Bir yabancı olarak yaşadığın toprakları, bütün Kenan ülkesini sonsuza dek mülkünüz olmak üzere sana ve soyuna vereceğim, onların Tanrı'sı olacağım”*³²⁷ sözlerinden Kenan topraklarının vaadedildiği anlaşılmaktadır.

Tevrat'ta Hz. İbrahim'e vadedilen toprakların sınırları ifade edilmemekle beraber Kenan topraklarının bugünkü Filistin bölgesi olduğu belirtilmektedir. Bu bölgeye Filistinlilerin yerleşmesi kavimler göçü sırasında olmuştur.³²⁸ Kutsal kabul edilen bu topraklar Tanrı'nın kutsallığının ve hükmünün tecelli ettiği yere denk gelmekte, bu toprakların merkezinde Kudüs, Siyon Dağı ve Kutsal Mabet bölgesi asıl alanı oluşturmaktadır.³²⁹

Kutsal sayılan Kenan topraklarına İsrailoğullarının yerleşebilmesi uzun zaman almıştır. Vaadedilen topraklar İsrailoğullarına Hz. İbrahim, Hz. İshak ve Hz. Yakup'a vaadedilmiş ancak bu toprakların İsrailoğullarının eline geçmesi Hz.

³²⁵ Norman Solomon, “Covenant Theology”, **Historical Dictionary of Judaism**, Rowman and Littlefield, London 2015, s. 122.

³²⁶ Baki Adam, “Kutsal Toprak, Mesih ve Terör”, **Dini Araştırmalar**, C. 7, S. 20, 2004, s. 63

³²⁷ **Tevrat**, Yaratılış, 17/8.

³²⁸ Adam, “Kutsal Toprak, Mesih ve Terör”, s. 63.

³²⁹ Gürkan, **Yahudilik**, s. 179.

Musa'nın halefi Yeşu ile olmuştur.³³⁰ Bu topraklara tam olarak Hz. Davut döneminde yerleşim sağlanmıştır. Ancak Hz. Davut ve Hz. Süleyman döneminde vadedilen topraklarda Tanrı'yla yapılan antlaşmaya uygun yaşam süren İsrailoğulları Hz. Süleyman'ın ölümü ile iki farklı krallığa ayrılmıştır. Sonraki dönemlerde Asurlular ve Babilliler tarafından bu krallıklar yıkılmış, İsrailoğulları sürgüne gönderilerek vaat edilen topraklardan uzaklaştırılmışlardır.³³¹

Vaadedilmiş toprakların merkezi, kalbi Kudüs'dür. Kudüs'ün merkezi ve kalbi ise Kutsal Mabet'tir. Kutsal Mabet'in en kutsal yeri ise kurban sunulan yerdir. Bu kabul ve inanç vaadedilmiş toprakların, özellikle diaspora yaşamı ve diasporada yaşayan Yahudiler için anlam bütünlüğünü sağlaması ancak Kutsal Mabet'le gerçekleştirmesi mümkündür. Bu ise Mesih inancıyla ilişkilidir. Çünkü Mesih geldiğinde ele geçirilen vaadedilmiş topraklarda Kutsal Mabet yeniden inşa edilecek ve Tanrı'nın ahitleşmedeki vaadine matuf olarak seçilmiş halkın Davut dönemindeki gibi kurban ritüellerini ve diğer kutlamaları gerçekleştirdikleri, içinde kurtulmuşların, yani seçilmiş Yahudi halkının bulunduğu yeryüzü cennetini yaşayacaklar. Modern Ortodoks Yahudilik için böyle bir özlem gerçek olarak kabul edilir.

Rabbînik kaynaklarda kutsal toprak dışındaki bölgeler, putperestlerin yaşadığı bölgeler olarak tanımlanmıştır. Bu nedenle vaadedilen topraklar dışında yaşamak putperestlikle denk tutulmuştur. Yahudilik emirlerinin en iyi uygulanabilecek yerin Kutsal Mabet çevresi olduğu vurgulanmıştır. Talmud'ta kutsal topraklara yerleşilmesi ve yabancıların eline geçen toprakların satın alınması öğütlenmektedir. Ayrıca günümüzde İsrail topraklarında yabancıya mülk satışı yasaktır. Bunlara rağmen tüm Yahudilerin İsrail topraklarına yerleşmesi önerisi Rabbilerce hoş karşılanmamıştır. Yahudilerin tamamının kutsal topraklarda hâkimiyet kurması beklenen Mesih'in gelmesiyle olacağı düşüncesi Modern Ortodoks Yahudilerce korunmaktadır. Yahudilerin birçok kez yaşadığı sürgün tecrübesiyle gittikleri yerlerin kutsal topraklara denk kabul edildiği olmuştur. Yahudilik, Siyonizm hareketi

³³⁰ Jacob Neusner, Alan J. Avery-Peck, "Promised Land", **The Routledge Dictionary of Judaism**, Routledge, New York 2004, s. 117.

³³¹ Adam, "Kutsal Toprak, Mesih ve Terör", s. 64.

ortaya çıkana kadar kutsal topraktan ziyade kutsal topluluk olarak Tevrat'ın ön planda olduğu kutsal metin merkezli bir din olarak varlığını sürdürmüştür.³³²

2.2.4. Kutsal Mabet İnancı

Kutsal Mabet inancı, seçilmişlik, ahit ve vaadedilmiş topraklara dair inançlarla bir bütünlük oluşturur. Hatta bunların gerçekleşmesi, kendilerini tamamlamaları ve asıl anlamlarını yakalamaları ancak Kutsal Mabet fikrinin hayata geçirilmesiyle mümkündür. Kutsal Mabet fikri Hz. Davut'la başlar. Bu yüzden vaadedilmiş topraklarda yaşamak görkemli Davut Krallığı'nda yaşamak ve Mesih'in de bu görkemli krallığı kurması anlamına gelir. Ancak, Yahudilik inancında Kutsal Mabet Hz. Süleyman tarafından inşa edildiği için Süleyman Mabedi adını da alarak onunla özdeşleşmiştir. Ancak Kutsal Mabet'ten önce atalar döneminde de Kutsal Mabet'ten farklı olarak mabet yerleri olduğu görülmektedir.³³³ Atalar döneminde Şekem, Beytel, Mamre ve Berşeba bölgelerinde mabetlerin yapıldığı ifade edilmektedir. Ayrıca Hz. Musa döneminde çölde kalınan kırk yıllık süreçte İsrailoğullarının çadır mabet yaptıkları bilinmektedir. Bu çadır mabet için “*Mishkan*” adı kullanılmıştır. Bu çadır mabet aslında Kutsal Mabet'in bir prototipi niteliğindeydi ve Tanrı'nın emriyle yapılmıştı. Ayrıca Kutsal Mabet'ten önce İsrail topraklarında Gilgal, Şilo, Mispah, Gibeon, Ofra, Dan ve Kudüs bölgelerinde mabet yapıldığı bilinmektedir.³³⁴

Yahudilik inancında bahsedilen Kutsal Mabet Hz. Süleyman tarafından inşa edilmiştir. Hz. Süleyman tarafından yapılmış olan, Tevrat'ta “Tanrı'nın evi”, “Rabbin evi” olarak ifade edilen bu mabet Süleyman Mabet'i diye de isimlendirilmiştir ve yaygın bir kullanıma da sahiptir. Ancak asıl ismi “*Bet ha Mikdaş*” olup “mukaddes ev” anlamındadır.³³⁵ Modern Ortodoks Yahudilere göre Mabet'in kutsal sayılmasının en önemli nedeni Tanrı'nın evi olarak kabul

³³² Gürkan, **Yahudilik**, s. 181.

³³³ Ahmet Güç, **Dinlerde Mabet ve İbadet**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 99.

³³⁴ Kutsal Mabet öncesi mabetler hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Güç, **Dinlerde Mabet ve İbadet**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 101-117.

³³⁵ Bayrakdar, **Üç Dinin Tarihi**, s. 151.

edilmesiydi. Tanrı'nın burada hazır bulunduğuna inanılmıştır. Ayrıca Kutsal Mabet'in yerinin Tanrı tarafından belirlendiği kabul edilmiştir.³³⁶

Kutsal Mabet'in yapılış planı Hz. Süleyman'ın babası Hz. Davut tarafından oluşturulmuştur. Ancak Yahudi kutsal kitabında Hz. Davut'un savaşlarda çok kan dökmesinden dolayı bu kutsal görev oğlu Hz. Süleyman'a saklandığı belirtilmektedir. Hâlbuki Hz. Davut'un Kutsal Mabet inşasında kullanılacak malzeme, işçi ve rahip sınıfını belirlediği ifade edilmektedir. Kutsal Mabet'in inşasında kullanılan kereste Lübnan'dan, taşlar ise Kudüs yakınından çıkarılmıştır. Kullanılan işgücü İsrailoğullarının zorunlu askerleri olmuştur.³³⁷ Kutsal Mabet M.Ö. 964-957 yılları arasında yedi yıl süren inşaatın sonra tamamlanmıştır. Nüfusun azlığına rağmen bu kadar büyük bir mabedin yedi yıl gibi kısa bir zamanda inşa edilmesi Tanrı için yapılmasının şevkiyle olabileceğini düşündürmektedir. Kutsal Mabet zamanında bu mabede has olan ibadetler Pesah, Şavuot ve Sukkot günlerinden oluşan hac, kurban ve Yom Kippur bayramında yapılan ibadetlerden oluşmuştur.³³⁸

Kutsal Mabet, Hz. Süleyman'ın ölmesinden sonra krallığın ikiye bölünmesi sonrasında Güneydeki Yahuda Krallığı tarafından kullanılmıştır. Dört asır ayakta kalan mabet, Babil Kralı Nabukadnezar yönetimindeki Babillilerce M.Ö. 586'da yıkılmış ve Yahudiler sürgüne gönderilmiştir.³³⁹ Sürgün döneminde Yahudiler Ezra yönetiminde M.Ö. 538 yılında Kudüs'e dönmüş ve M.Ö. 520'li yıllarda Kutsal Mabet'i onarmışlardır. Ancak İkinci Mabet'te Romalı kral Titus tarafından M.S. 70 yılında yakılıp yıkılmıştır. Bu yıkımdan sadece Kutsal Mabet'in günümüze kadar gelen Batı Duvarı (Ağlama Duvarı) kalmıştır.³⁴⁰

Bazı Yahudi düşüncesine göre Kutsal Mabet'in yıkılması Tanrı ile olan Yahudi halkı arasındaki ilişkinin sonu olmamıştır. Kutsal Mabet'in yıkılması Tanrı'nın Yahudi halkına değil, mabede olan öfkesinin bir ifadesi olarak görülür. Bu nedenle aslında Kutsal Mabet'in yıkımı Tanrı'nın Yahudi halkına karşı nezaketini

³³⁶ Güç, **Dinlerde Mabet ve İbadet**, s. 128.

³³⁷ Güç, **Dinlerde Mabet ve İbadet**, s. 118-120.

³³⁸ Muhammed Güngör, "Yahudi Dini Hayatında Süleyman Mabedi", İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi, No. 1, 2017, s. 57-62.

³³⁹ Güç, **Dinlerde Mabet ve İbadet**, s. 128.

³⁴⁰ Gürkan, **Yahudilik**, s. 48.

temsil eder. Paradoksal olarak Kutsal Mabet'in etkisi yıkıldıktan sonra artmış ve yokluğu Yahudi goblentine işlenmiştir. Kutsal Mabet yıkılmadan önce var olan hac uygulaması mabet yıkıldıktan sonra isteyen her Yahudi mabet yönünde dua edip, Yahudilik bayramlarını kutlayıp Kutsal Mabet üssünü sembolik olarak ziyaret ederek yerine getirebilir.³⁴¹

Yahudi tarihi boyunca kutsal mekan örnekleri değişmiştir. İsrailoğulları çölde dolaşırken çadır mabet yapmış sonraki dönemlerde mabet kalıcı hale Kudüs'te inşa edilmiştir. Ancak M.Ö. 586 ve M.S. 70 yılında Kutsal Mabet'in iki kez yıkılmasıyla Yahudiler başka ibadet mekanı bulmak zorunda kalmışlardır. Bunun en önemlisi sinagog ve kendi evleri olmuştur. Birçok Yahudi'nin dini pratiği sinagotdan ziyade ev merkezlidir. Özellikle masa merkezi bir öneme sahiptir. Çünkü masa antik tapınakta da en kutsal odadaki daha da kutsal kurban sunağını ifade eder ve onun için bir stand olarak görülmüştür. Tevrat okumaları, Yahudi tarihinin anlatımları, şarkı ve yiyecekler de dahil olmak üzere masanın etrafında çeşitli ritüeller eski kurban ibadetinin yerini almıştır.³⁴²

Kutsal Mabet'in tahrip edilmesinden sonra dua ibadetlerinin yapılabileceği yer olarak sinagog oluşturulmuştur. İlk zamanlarda sinagoga Kutsal Mabet'in tekrar inşa edileceği umuduyla kutsiyet atfedilmemiştir. Ancak Kutsal Mabet'in inşa edilmemesi üzerine hatıraların yaşatılması adına sinagoglar inşa edilmiştir.³⁴³ İbranice'de Sinagog sözcüğü için "*bet ha-k'neset*" Aramice "*bê K'nistâ*" tamlamaları kullanılmaktadır. Rabbinik metinlerde ve yazıtlarda sadece "*K'neset*" ya da "*K'nista*" sözcüğü sinagogu ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Yeni Ahit'te buna karşılık olarak "*synagogue*" kavramı kullanılmıştır.³⁴⁴

Sinagog, herhangi bir Yahudi topluluğunun en önemli manevi, kültürel ve dini merkez ve kurumlarından biri olmuştur. Antikçağ'da sinagogun birçok işlevi

³⁴¹ Dalia Marx, The Missing Temple: The Status of the Temple in Jewish Culture Following Its Destruction", **European Judaism: A Journal for the New Europe**, Vol. 46, No. 2, 2013, s. 76-77.

³⁴² Sara E. Karesh-Mitchell M. Hurvitz, "Sacred Space", **Encyclopaedia of Judaism**, Fact on File, New York 2006, s. 441.

³⁴³ Reuven Kimelman "Rabbinic Prayer in Late Antiquity", **The Cambridge History of Judaism**, Cambridge University Press, Cambridge 2008, Vol. 4, s. 573.

³⁴⁴ W. D. Davies, Louis Finkelstein, "The Synagogue", **The Cambridge History of Judaism**, Cambridge University Press, Cambridge 2008, Vol. 3, s. 268.

üstlendiği bilinen bir gerçektir. Sinagoglar, Yahudi yasasının öğretildiği, duaların edildiği, Şabat gününün icra edildiği, çocukların eğitim aldıkları, gündelik sorunlara çözümün arandığı ve vaazların verildiği çok fonksiyonlu bir yapı olmuştur. Sinagog dini yaşamın merkezinde olmasının yanı sıra seküler bir misyon da üstlenmiştir. Toplumla ilgili duyuruların yapıldığı, kayıp eşyanın teslim edildiği, tanıkların bulunabildiği bir görev üstlenmiştir. Yahudi topluluklarına uygulanan soykırım dönemlerinde ziyaretçilere konaklama hizmeti de vermiştir. Kısacası sinagoglar laik, dinsel ve sivil yönetimin işlevlerini yerine getirmiştir.³⁴⁵

Modern Ortodoks Yahudi inancına göre kurtarıcı Mesih gelecek ve Kutsal Mabet yeniden inşa edilecektir. Askıya alınan kurban ibadeti ve diğer ibadetlere dönüş olacaktır. Büyük İsrail Krallığını kuracak ve böylece sürgündeki Yahudiler kutsal topraklara geri dönüş yapacaklardır.³⁴⁶ Böylece Yahudi inanç ve uygulamalarının kendi bütünlüğü içerisinde Davut'un krallığında olduğu gibi Tanrı'nın seçtiği kullarının Tanrı'nın vaadi gereğince vaadedilmiş topraklarda, yani Cennet'te, Kutsal Mabet'in en kutsal yerinde kesilen kurbanlar ve diğer ritüel uygulamalarla yerine getirildiği bir yaşam başlayacaktır.

³⁴⁵ Davies-Finkelstein, "The Syngogue", s. 267.

³⁴⁶ Aydın, **Genel Hatlarıyla Yahudilik**, s. 13.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MODERN ORTODOKS YAHUDİLİKTE UYGULAMALAR

Dinler için temel sayılan ilke inançtır. İnanç dinin kökü ve dalları iken meyveleri ve yaprakları ise uygulamalarıdır. Dini inançların insan yaşamına somut yansımaları uygulamalar ile açığa çıkar. Dini inançlarda özellikle modern çağda uygulamalarda zayıflık görünmektedir. Yahudilik dininde de uygulamaları kısmen reddeden ya da değiştiren akımlar vardır. Ancak Modern Ortodoks Yahudilik mezhebi uygulamalarda çok az değişikliğe giderek bunları yerine getirmede özen göstermeye devam etmektedir. Buna karşın diasporada yaşamak Yahudiler için Kutsal Mabet etrafında gerçekleştirilen uygulamaların yapılamaması anlamına gelirken aynı zamanda bu durum vaadedilmiş topraklarda yapılmayacak, yani diasporanın ürettiği ve diasporada yapılabilecek bazı uygulamaların, inançların, duaların ve sözlerin, yeni biçimlenmelerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Yahudiliğin hem kendisine özgü, bağımsız bir din olması hem de bu din üzerinden şekillenen siyasi ve sosyal yaşamı ifade etmesi söz konusudur. Bir din olmasından kaynaklanan ve her dinde olduğu gibi en azından bir kutsala bağlı olarak şekillenmiş olan ve belli bir zamanı bulunan uygulamalar vardır. İkincisiyse sosyal yaşamda her insanın bir şekilde karşılaştığı, daha çok halk inançları bağlamında uygulama alanı bulan ve dinle de ilişkisi bulunan kültürel ve geleneksel uygulamalar vardır. Bu hususlar dikkate alınarak konu “Zamanı Belli Dini Uygulamalar” ve “Kültürel ve Dini Uygulamalar” başlıklarıyla işlenmiştir.

3.1. ZAMANI BELLİ DİNİ UYGULAMALAR

Modern Ortodoks Yahudilikte zamanı belli olan dini uygulamalar “Günlük İbadetler”, “Haftalık İbadetler”, “Yıllık İbadetler”, “Dua”, “Kurban”, “Oruç” ve “Hac” başlıkları altında ele alınmıştır.

3.1.1. Günlük İbadetler

Yahudilikte günlük ibadetler sabah, öğle ve akşam olmak üzere üç vakitte yapılır. Modern Ortodoks Yahudi mezhebi müntesipleri bu üç vakit ibadeti yerine getirmeye çalışmaktadır.

Günlük ibadet uygulamaları İkinci Mabet’in yıkılışından sonra önem kazanmıştır. Birinci Mabet döneminde asıl ibadet olan kurban uygulaması günün değişik zamanlarında Kutsal Mabet’te yapılmıştır. Ancak Babil sürgününden sonra Kudüs’e uzaklık nedeniyle bu ibadetin yerini dua uygulamaları almıştır.³⁴⁷

Yahudi inancında günlük ibadeti belirtmek için “*Tefila*” kavramı kullanılmaktadır. Mabedin yapılışından önce günlük ibadetler sistematik olmaktan uzak, genelde ibadet şekli kendini yere atma, başını dizilerin arasına koyma ve elleri açma şeklinde olmuştur. Düzenli günlük ibadet Kutsal Mabet’in inşası ile başlamıştır. Bu dönemde günlük ibadetlerin merkezi Kutsal Mabet’te Tanrı’ya ibadet canlı hayvan veya tahıl şeklinde kurban sunumu yanında sözlü dualar şeklinden ibaret olmuştur. Diz çökme, secdeye gitme gibi bireysel dua şekli de günlük ibadetin bir yansıması olmuştur. I. Mabet’in yıkılmasıyla diasporada bulunan Yahudiler kurban ibadetlerini yapamadıkları için bunun yerine sözlü dua şeklinde ibadet yapmışlardır. II. Mabet döneminde ise Kutsal Mabet’te sunulan kurban sayısı esas alınarak günlük üç kez dua ibadeti yapılmaya başlanmıştır.³⁴⁸

Günümüzde Modern Ortodoks Yahudilikte günde üç kez sabah ibadeti “*Şaharit*” öğleden sonraki ibadet “*Minha*” ve akşam ibadeti “*Arvit*” veya “*Maariv*” ibadet ritüelleri devam etmektedir. Bu ibadetler Kudüs’teki Kutsal Mabet’e

³⁴⁷ Mehmet Katar, “Dinlerde Günlük İbadet Uygulamaları”, **Dini Araştırmalar**, C. 1, S. 1, 1998, s. 69-70.

³⁴⁸ Şinasi Gündüz, “Namaz ve Yahudilikteki Günlük İbadet”, **İslami İlimler Dergisi**, C.13, S. 2, 2018, s. 220-223.

dönülerek ayakta yapılır. İbadetler ileri geri gitme ve eğilme şeklinde yapılır.³⁴⁹ Sabah ve öğleden sonraki dualar Birinci Mabet'in kurban zamanlarına denk geldikleri için daha önemli kabul edilmektedir. Sabah duası, saat altıda işe başlanmadan yapılır.³⁵⁰

Modern Ortodoks Yahudilikte günlük ibadetler için özel bir mekâna ihtiyaç duyulmamakta, ibadetler evde icra edilebilmektedir. İbadet sırasında "*Şema Yisrael*" ve "*Amidah*" Duaları okunur. Şema Yisrael duası "*Dinle Ey İsrail, Adonay bizim Tanrı'mızdır, Adonay Tektir*"³⁵¹ şeklinde başlamaktadır.

Cemaat halinde yapılan ibadetler sinagogta on erkek ile ayakta ya da diz çökerek yapılır. Modern Ortodoks Yahudiler ibadet sırasında başlarına şal örterler. İbadet dili genelde İbranice olmasının yanı sıra bazen Aramice dilinde ve yaşanan ülkeye göre mevcut dil kullanılır. İbadet süresince Modern Ortodoks Yahudiler liberal Yahudiler gibi müzik enstrümanı kullanmaz. İbadet sırasında okunan Amidah on sekiz duadan oluşur. Dua boyunca cemaat ayakta durur ve duayı sessizce okur. Haham herkesin adına sesli bir şekilde dua okur. Amidah ve Şema Yisrael dualarına ilave olarak pazartesi ve perşembe sabah dualarında Tevrat'tan dualar okunur.³⁵²

Günlük ibadet sürecinde kullanılan bir takım malzemeler vardır. Günlük ibadette okunan duaların derlendiği Siddur kitabı, Şema Yisrael duasının yazılı olduğu iki kutucuktan ve kayıştan oluşan ve kutucukların biri alna biri sol omuza bağlanan Tefilin, ibadet sürecinde başa ve omuzlara örtülen Tallit ve erkeklerin başlarına örttükleri takke şeklindeki Kipa denen objeler ibadet esnasında kullanılır.³⁵³

3.1.2. Haftalık İbadet: Şabat

Hristiyanlık inancında pazar, İslam inancında cuma olan haftalık ibadet günü Yahudilikte Şabat olarak adlandırılan cumartesi günüdür. Yahudilikte haftanın yedinci günü cumartesi günüdür. Şabat günü, dinlenme ve işten çekilme günü

³⁴⁹ Gündüz, "Namaz ve Yahudilikteki Günlük İbadet", s. 233-234.

³⁵⁰ Geoffrey Parrinder, **Worship in the World's Religions**, Association Press, New York 1961, s. 175.

³⁵¹ **Tevrat**, Yasa'nın Tekrarı 6/4.

³⁵² Parrinder, **Worship in the World's Religions**, s. 175-176.

³⁵³ Adam, "Yahudilik", s. 102.

demektir. Şabat teolojisi Tevrat'ta yaratılış kısmında geçiyor olsa da Şabat isim olarak geçmemektedir.³⁵⁴ Şabat Yahudi inancında ibadetle geçirilen haftalık ibadet günüdür. Tüm Yahudi mezhepleri tarafından kutsiyet atfedilen bu güne Modern Ortodoks Yahudilik diğer Yahudi mezheplerine nispeten daha fazla değer vermektedir.

Şabat kavramının İbranice karşılığı “*Sabbath*” terimidir. Şabat gününün kutlanması Yahudilikte On Emir'den dördüncüsüdür. Tevrat'ın yaratılış kitabında Şabat'ın hatırlanması ve gözlemlenmesi tavsiye edilmektedir. Şabat gününde yapılması gereken yükümlülüklerden bazıları şunlardır: Tanrı'ya ibadet etmek, kutsal metinler okumak, Şabat yemeğini aile bireyleri ve arkadaşlarla paylaşmak ve Şabat gününü şarkı ile kutlamaktır.³⁵⁵

Şabat gününün ne zaman olduğuna dair Yahudiler ve Hristiyanlar arasında fikir ayrılığı vardır. Modern Ortodoks Yahudilik Antikçağ'ı temel alarak cuma güneş batımından cumartesi akşam güneş batımına kadar yirmi dört saatlik süreyi kabul etmesine karşın Hristiyanlığın büyük kısmı şabat gününü pazar günü olarak kabul etmektedirler. Ancak Yahudi ve Hristiyanlar Şabat gününün icra edilmesi noktasında hemfikirdirler.³⁵⁶

Şabat günü ve Şabat ibadeti cuma günü güneşin batışı ile başlayıp cumartesi günü güneşin batışı ile sona erer. Bu günün kutsallığı dünyanın yaratılışının sona ermesi ile Tanrı'nın dinlenmesi kabul edilen cumartesi gününün yanı sıra Tanrı'nın İsrailoğullarının Mısır'dan çıkışlarını sağlayan Tanrıya şükür etmek için Tanrı tarafından bugünün ibadetle geçirilmesini istemesi üzerine emredilmiştir.³⁵⁷

Şabat gününde iş yaşamının baskın, stresli ve ekonomik sıkıntılarından uzaklaşıp ruhun ve bedenin sakinleştiği ve dinlendiği gündür.³⁵⁸ Şabat günü sadece dinlenme günü değil, aynı zamanda kişisel iç gözlem ve özel zaman anlamı taşır.

³⁵⁴ Michael j. Graetz, “Sabbath”, **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 17, s. 616.

³⁵⁵ Sara E. Karesh-Mitchell M. Hurvitz, “Shabbat”, **Encyclopaedia of Judaism**, Fact on File, New York 2006, s. 463-464.

³⁵⁶ Eleff, **Modern Orthodox Judaism: A Documentary History**, s. 105.

³⁵⁷ Yusuf Ağkuş-Abdullah Altuncu, “Yahudi Kutsal Metinlerinde ve Kur'an'da Şabat (Cumatesi) Yasakları ve Mesh Yasakları”, **İTOBIAD**, C.6, S. 5, 2017, s. 2776.

³⁵⁸ Eleff, **Modern Orthodox Judaism: A Documentary History**, s. 104.

Çünkü bu günde araba kullanmak, alışveriş yapmak, yazı yazmak gibi faaliyetlerde bulunmak yasaktır. Bu yasaklara özellikle Modern Ortodoks Yahudiler uymaktadır. Hatta Modern Ortodoks Yahudi doktorların kimisi acil durumlarda hastaya müdahale noktasında bile Rabbilerden izin almaktadır.³⁵⁹

Şabat gününden bir gün önce cuma günü iş ve okul mesaisi son bulmuş olur. Cuma günü cumartesi için tüm hazırlıklar yapılır cumartesi gününe bir şey bırakılmaz.³⁶⁰ Şabat gününde sinagoglarda ibadet edilmesi ve Yahudilerin bir araya gelerek dini konularda sohbet etmesi bu günde yapılabilecek en uygun davranış olarak kabul edilmiştir. Evde de aile bireylerinin toplanıp beraber vakit geçirmesi öğütlenmektedir. Gün boyu sinagogta vakit geçiren babanın eve gelmesi ile aile bireyleri beraber yemek sofrasına geçer ve önceden hazırlanmış yemeği yerler. Sofrada haftanın günlerini ya da aile üyelerinin sayısı kadar mum yakılması kabul gören bir davranıştır. Sofrada balık yemeği, Kiduş kadehi, iki halah (Şabat ekmeği) olması önemlidir.³⁶¹

Şabat gününde sinagogda yapılan dualar Siddur kitabından okunur. Dualar kitaba bakarak oturarak, ayakta, kendini sallayarak veya secdeye kapanarak yapılır.³⁶² İbadet süresince haham bazen duraksayarak okunan duanın anlamını açıklar. Amidah duasına sıra geldiğinde haham duanın ibadetin özünü oluşturduğunu, sessiz bir meditasyon olduğunu açıklar. Haham dua süresince sessiz durulacağını söyleyip duanın başında üç adım öne, duanın sonunda üç adım arkaya atılacağını anlatır. Haham sürekli Tanrı'nın huzurunda olmalarına rağmen üç adım ileri atarak bunu teyit ettiklerini açıklar. Bu dünyevi bir kralın önünde eğilmek gibi Tanrı'nın önünde durmanın bilincinde olunmasını sağlar. İbadetten sonra geriye doğru atılan üç adım Tanrı ile olan samimi anın sona erdiğini ifade eder.³⁶³

İbadet esnasında haham duraksayarak cemaate, Tanrı'nın neden kendilerini seçilmiş halk olarak tayin ettiğini sorar. Cemaatten cevap alamayınca Tanrı'nın

³⁵⁹ Karesh-Hurvitzh, "Shabbat", s. 464.

³⁶⁰ Eleff, **Modern Orthodox Judaism: A Documentary History**, s. 102.

³⁶¹ Ağkuş-Altuncu, "Yahudi Kutsal Metinlerinde ve Kur'an'da Şabat (Cumatesi) Yasakları ve Mesh Yasakları, s. 2780-2781.

³⁶² Küçük, Tümer, Küçük, **Dinler Tarihi**, s. 339.

³⁶³ Lynn Davidman, **Traditional In A Rootless World Women Turn To Orthodox Judaism**, University of California Press, Los Angeles 1991, s. 4-5.

Tevrat'ı diğer halklara teklif etmesine karşın bu teklifi sadece kendilerinin kabul ettiğini ifade eder. İbadetin ilk kısmı tamamlandığında haham Tevrat'tan bir bölüm okuyarak açıklamasını yapar. Böylece her hafta bir bölüm okunarak bir yıl içerisinde Tevrat hatmedilir.³⁶⁴

Şabat töreni halkın katılımını sağlamak için ahlaki ve bilgelik öğretinin sözlerinin halkça benimsenmesi, kutsal sessizliğin ürettiği manevi arabuluculuk ile halkın katılımını sağlayacak hatta hayranlık uyandıracak şekilde uyarlanmaktadır.³⁶⁵

3.1.3. Yıllık İbadetler

Dinlerde var olan kutsal günler, haftalar ya da bayramlar Yahudilik inancında özellikle de Modern Ortodoks Yahudiler arasında önemli yer tutar. Yahudilikte var olan bu önemli merasimler Yahudilerin birbirleriyle olan bağlarını güçlendirmektedir. Tabi gelişen dünyada dinlerdeki bu tür merasimler kısmen değer kaybetmiş olsa da Modern Ortodoks Yahudiler arasında gücünü korumaktadır. Yahudilikte kutlanan festivaller “*Roş Haşana*”, “*Yom Kippur*”, “*Purim*”, “*Sukkot*”, “*Simha Tora*”, “*Pesah*”, “*Hanuka*”, “*Şavuot*”, şeklinde sırasıyla ele alınmıştır.

3.1.3.1. Roş Haşana

Roş Haşana eylül-ekim aylarına denk gelen Yahudi ay takviminin yedinci ayı olan tişrinin ilk günü başlar. Dünyanın yaratılışının ilk günü, Sara'nın çocuğu olacağını öğrendiği ve Hz. İshak'ın doğduğu günlere denk geldiği gündür.³⁶⁶ Roş Haşana sonbaharda Yahudi takviminde tişri ayının birinci ve ikinci günü olarak kutlanan Yahudilerin yeni yılı olan önemli gündür. Aslında yeni yılın başlangıcı anlamına gelir, festival olarak anılmaz. Roş Haşana'nın temel ritüeli Şofar'ın üflenmesidir. Şofar inek dışında herhangi bir hayvanın boynuzundan yapılan bir

³⁶⁴ Davidman, *Traditional İn A Rootless World Women Turn To Orthodox Judaism*, s. 5.

³⁶⁵ Eleff, *Modern Orthodox Judaism: A Documentary History*, s. 105.

³⁶⁶ Robert Goodman, *Teaching Jewish Holidays History, Values And Activities*, A.R.E. Publishing, Colorado 1997 s. 24.

üflemleri bir alettir. Kavisli olması daha makbuldür. Çünkü Tanrı karşısında Tanrı'nın isteklerine boyun eğilmesini simgelemektedir.³⁶⁷

Roş Haşana bir bayram olarak diğer bayramlardan daha önemli olmamasına rağmen daha büyük bir ciddiyet taşır. Roş Haşana sinagogta ibadet ve tövbe ile geçirilmeye çalışılır. Birinci gün, Yaratılış ve I. Samuelden pasajlar okunurken ikinci gün, Yaratılış ve Yeremya kitabından pasajlar okunur.³⁶⁸ Roş Haşana'nın ilk iki gününde kurulan sofrada sebze ağırlıklı yiyecekler, balık ve koyun başı bulunur. Koyun başının bulunma nedeni Yahudilerin diğer milletlere baş olmasını sembolize etmek içindir.³⁶⁹

3.1.3.2. Yom Kippur

Yom Kippur Yahudi takviminde tişri ayının onuncu günü, Roş Haşana'nın on günlük tövbe gününün sonunu belirten keffaret günüdür. İnanişâ göre Tanrı insanların bir yıllık kaderini bugünde belirler. Bu günde oruç tutulmasının yanında “Yizkor” olarak bilinen matem duası dâhil dualar okunur.³⁷⁰ Yom Kippur'un oruç günü paradoksal yönü ve günahıtan arınmanın yanı sıra neşeli bir yenilenme günü olarak Antik dönem köklerine sahiptir. Yom Kipur'da yıldönümü kutlanmasının serbest bırakılmasını ilan eden Şofar çalınır.³⁷¹

Kutsal Mabet yıkılmadan önce hayvan kurban etme önemli bir uygulama olduğu için Yom Kippur gününde Rabbiler halkın günahını “Azazel” denen bir keçiye yükleyip keçiye doğaya salarak kurban ibadetini yerine getirmişlerdir. Halkın dilindeki “Günah Keçisi” deyimini de bu uygulamadan kaynaklanmaktadır. Ancak Kutsal Mabet'in yıkılmasından sonra günah keçisi şeklindeki kurban ibadeti yerini tavuk veya horoz kesip fakirlere dağıtma şekline bırakmıştır. Bu günde yeme, içme,

³⁶⁷ Louis Jacobs, “Rosh ha-shanah”, **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 17, s. 463-464.

³⁶⁸ Jacobs, “Rosh ha-shanah”, s. 465.

³⁶⁹ Sami Kılıç, “Yahudilikte Kutsal Yiyecek ve İçecekler”, **Bütün Yönleriyle Yahudilik**, 2012, s. 76.

³⁷⁰ Sara E. Karesh-Mitchell M. Hurvitz, “Yom Kippur”, **Encyclopaedia of Judaism**, Fact on File, New York 2006, s. 566.

³⁷¹ Joseph M. Baumgarten, “Yom Kippur in the Qumran Scroll and Second Temple Sources” **Dead Sea Discoveries**, Vol. 6, No. 2, 1999, s. 185.

cinsel ilişkide bulunma, yıkanma, kozmetik ürün kullanma, araba sürme, deri ayakkabı giyme gibi yasaklar söz konusudur.³⁷²

Modern Ortodoks Yahudiler Yom Kippur'a önem vermektedir. Arefe akşamından diğer günün akşamına kadar yaklaşık yirmi beş saat uzun süreli oruç tutmaktadırlar. Bu oruç süresince ibadet yapılıp ve tövbe edilir. Bu günün sonunda çalınan Şofar günahlardan kurtuluşun habercisi kabul edilir.³⁷³

3.1.3.3. Purim

Şubat ve mart aylarına denk gelen Yahudi takviminin on ikinci ayı, adar ayında kutlanır. Ester'in Kral Haman'ın sürgündeki Yahudileri öldürmek istemesi ve Ester'in onları kurtarması anısına kutlanır.³⁷⁴

Adar ayının on dört ve on beşinci günlerinde kutlanan Purim bayramı Reformist Yahudiler tarafından kutlanmazken, Modern Ortodoks Yahudiler tarafından kutlanır. İsrail'in başkenti Tel Aviv'de ayın on beşinde, Kudüs'te ayın on dördünde kutlanır.³⁷⁵

Purim bayramında kutlamaların en belirgin yönü hem sabah hem akşam Megilla'nın (Ester'in Parşömeni) halk tarafından okunmasıdır. Bu bayram küçük bayram olmasından dolayı çalışmaya izin verilmiştir.³⁷⁶ Yahudilik festivalleri arasında ön planda olan bu bayramda kurulan sofrada muhakkak ekmek, et bulunmalıdır. Yemek ziyafeti verilmesinin nedeni Yahudileri kurtaran Ester'in krala verdiği yemeği simgeler.³⁷⁷

ABD'de Ortodoks Yahudi kadın örgütleri Purim bayramında ritüel yiyecek alışverişini organize edip yeniden düzenleyerek ortak değerler çerçevesinde topluluğu inşa ederler. New York'ta bu kadın örgütlerinin aracılık ettiği "takas"

³⁷² Karesh-Hurvitzh, "Yom Kippur", s. 567.

³⁷³ Galip Atasağun, "Yahudilikte Dini Sembol ve Kavramlar", **SÜİFD**, S. 11, 2001, s. 141.

³⁷⁴ Goodman, **Teaching Jewish Holidays History, Values And Activities**, s. 135.

³⁷⁵ Atasağun, "Yahudilikte Dini Sembol ve Kavramlar", s. 148.

³⁷⁶ Norman Solomon, "Purim", **Historical Dictionary of Judaism**, Rowman and Littlefield, London 2015, s. 324.

³⁷⁷ Kılıç, "Yahudilikte Kutsal Yiyecek ve İçecekler", s. 74.

seçeneğini sunarak “Ana kültür” ile “Diğer kültür” idealleri arasında “New York Metropolitan Banliyö Ortodoks Toplulukları”nın yaşamına hükmederler.³⁷⁸

3.1.3.4. Sukkot

Yahudiliğin üç hac festivalinden biri olan Sukkot “Sevinç Bayramı” olarak kutlanmaktadır. Roş Haşana ve Yom Kippur ile başlayan günahların affedilmesi olan sonbahar kutsal gün sezonunun doruk noktasını oluşturur.³⁷⁹ İsrailoğullarının Mısır’dan çıkıp çölde yaşamaya başlaması anısına kutlanan bu bayram tişri ayının on beşinci gününden başlayarak yedi gün sürer.³⁸⁰ Sukkot bayramında Tanrı yaşamın ve bolluğun kutsanmasını sağlar. Sukkot’un yedinci gününe Ortaçağda Sukkot adı verilmiştir.³⁸¹

Tevrat Yahudiliğinde Sukkot’un tipik anlayışı, İsrailoğullarının Mısır sonrası vahşi yolculuklarını sembolize etmektedir. Festivalin en bilinen sembolü “Sukka” (Çardak) açık bir şekilde İsrailoğullarının çölde yaşadıkları yıllar boyunca barındıkları geçici kentleri sembolize etmektedir.³⁸² Bu festivale ayrıca Çardak festivali de denir. Bu festivalde Modern Ortodoks Yahudiler başta olmak üzere Yahudilerin bir kısmı evlerinin önüne çardak kurarlar. Bu çardağın çatısının saman ya da yapraklarla örtülmesi alışılmış bir gelenektir. Çardağın açık alanda kurulması ve yağmur geçirmemesi için çardağın iyi örtülmesi esastır. Festival soğuk günlerde ve soğuk yerlerde çadırlarda geçirilmez.³⁸³

³⁷⁸ Maurie Sacks, “Computing Community at Purim”, **The Journal of American Folklore**, Vol. 102, No. 405, 1989, s. 275.

³⁷⁹ Jacob Neusner, Alan J. Avery-Peck, “Sukkot”, **The Routledge Dictionary of Judaism**, Routledge, New York 2004, s. 155.

³⁸⁰ Ernst Kutch, “Sukkot”, **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 19, s. 299.

³⁸¹ Evan M. Zuesse, “The Inner Structure of the Jewish Festival Calendar”, **Proceedings of the World Congress of Jewish Studies**, Vol. 2, 1993, s. 153.

³⁸² Charles E. Vernoff, “Sukkot: Feast of the Tradition Redemption”, **Tradition: A Journal Orthodox Jewish Thought**, Vol. 33, No. 4, 1999, s. 7.

³⁸³ Louis Jacobs, “Sukkot”, **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 19, s. 301.

Sukkot festivalinde Tevrat açılıp sabah dualar edilir. Sukkot'un ilk iki gününe “*Yom Tov*” denirken son beş günü “*Yom Hol*” olarak isimlendirilir. Bu bayramda dört bitkiden oluşan bir demet taşımak gelenek haline gelmiştir.³⁸⁴

3.1.3.5. Simha Tora

Simha Tora Sukkot bayramının ertesi gününde kutlanan, Yahudi takviminde tişri ayının yirmi üçüncü gününe denk gelen kutsal gündür. Bir yıl boyunca okunan Tevrat'ın son bölümü okunarak bu bayramda Tevrat hatmedilir.³⁸⁵

Eğlenceli bir bayram olan Simha Tora festivalinde Sefer Toralar kucaklanarak dans edilir.³⁸⁶ Bu festivalde bir sonraki yıl hatmedilecek Tevrat'ın ilk bölümü okunarak yeni hatime giriş yapılmış olur. Modern Ortodoks ve Muhafazakâr Yahudiler bu bayramın kutlanmasına dikkat ederler.³⁸⁷

Talmud zamanında özel bir önemi olmayan Simha Tora bayramı sonraki dönemlerde İsrailoğullarının Tanrı'nın karşısında huşu içerisinde durduğu, günahların temizlenip affedildiği, Tanrının emirlerini yerine getirerek varlığının sevincini yaşadığı bir ayın doruk noktası olarak nitelendirilmiştir.³⁸⁸

3.1.3.6. Pesah (Fısıh)

Türkçe'ye “Fısıh” olarak geçen Pesah kavramı İbranice dilinde “geçme, es geçme ve atlama” anlamlarına gelmesinin yanı sıra “acımak, bağlanmak” gibi anlamlara da gelmektedir. Bu bayrama Yahudilerin hem fiziksel hem de ruhsal kurtuluşlarını ifade ettiği için “Özgürlük Bayramı” nitelemesi yapılmıştır.³⁸⁹ Pesah bayramı genelde nisan ayının on beşinci gününe denk gelen yedi veya sekiz gün kutlanan bir bayramdır. Bayram olarak kutlanmasının nedeni, İsrailoğullarının Mısır

³⁸⁴ Yusuf Besalel, “Sukkot”, **Yahudilik Ansiklopedisi**, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2001, C. 3, s. 647-648.

³⁸⁵ Aaron Rothkoff, “Simhat Torah”, **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 18, s. 604.

³⁸⁶ Küçük, Tümer, Küçük, **Dinler Tarihi**, s. 343.

³⁸⁷ Rothkoff, “Simhat Torah”, s. 605.

³⁸⁸ Norman Solomon, “Simhat Torah”, **Historical Dictionary of Judaism**, Rowman and Littlefield, London 2015, s. 378.

³⁸⁹ Şevket Özcan, “Yahudilikte Pesah (Fısıh) Bayramı: Ritüeller ve Semboller Bağlamında Fenomenolojik Bir İnceleme”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 11, S. 61, 2018, s. 1207.

esaretinden kurtulması anısınadır. Aynı zamanda soğuk kış mevsiminden sonra baharın müjdeleyecisi, yeniden doğuşu simgeler.³⁹⁰

Pesah mayasız ekmek ile meşhur bayramdır. Bu festivalde Hz. Musa'nın Mısır'dan çıkışı sırasında acele etmeleri ve mayasız olan hamurun kabarmamasından dolayı, ayrıca İsrailoğullarının Tanrı'nın karşısında kibirli olmamalarını sembolize eder. Mayasız yapılan ekmek 2 kg un ile nehir, kuyu ya da çeşme suyuyla yoğrulur. Hamur hemen pişirilir. Aksi takdirde bu hamur mayalanabilir.³⁹¹ Bayram boyunca evde mayalı ürünler bulundurulmaz ve tüketilmez. Bayramın ilk günü “*seder*” denen sofrta hazırlanır. Seder sofrasında Mısır'dan kurtuluşu anlatan bölümler okunur. İsrail'de yedi gün kutlanan bu bayram İsrail dışında sekiz gün kutlanır.³⁹²

3.1.3.7. Hanuka

Tevrat'ta bahsedilmeyen tek bayram olan Hanuka Yahudi takviminde kislev ayının yirmi beşinci gününde başlar. Bu bayram miladi takvime göre genelde aralık ayına denk gelir.³⁹³

İbranice'de “ithaf etme, tahsis etme” anlamına gelen Hanuka bayramında çalışmak serbesttir.³⁹⁴ Hanuka zaferi Makkabiler'in Helenlere karşı zafer kazanarak Kutal Mabet'i yeniden düzenlemesi anısına kutlanır. Sekiz gün olarak kutlanan bu bayram, ele geçirilen Kutsal Mabet'in kurtarılması sırasında bir günlük mum yağının sekiz gün yanmasının Tanrı'nın bir lutfü olarak addedildiği için, bu günün hatırasına kutlanır.³⁹⁵

Küçük bayramlarından biri olan Hanuka özellikle ABD'de en önemli Yahudi bayramlarından sayılır. Amerikan Yahudi ebeveynleri çocuklarına hediye verdikleri için Hanuka'ya genellikle “Yahudi Noeli” denir. İsrail'in aksine ABD'de çok önem

³⁹⁰ Dosick, **Living Judaism**, s. 161.

³⁹¹ Kılıç, “Yahudilikte Kutsal Yiyecek ve İçecekler”, s. 81-82.

³⁹² Erbaş, “Yahudilik II”, s. 168.

³⁹³ Dosick, **Living Judaism**, s. 151.

³⁹⁴ Güngör, “Yahudi Dini Hayatında Süleyman Mabedi”, s. 69.

³⁹⁵ Dosick, **Living Judaism**, s. 153.

verilen bu bayramın ABD’de Noel’in kutlanmasının Hanuka bayramına da yansması yönünde olduğu öne sürülmektedir.³⁹⁶

3.1.3.8. Şavuot

Şavuot İsrailoğullarının Sina Dağı’nda Tanrı’yla karşılaşmaları ve Tevrat’ın Hz. Musa’ya verilmesi anısına kutlanır.³⁹⁷ Genellikle “*Atzeret Pesach*” olarak adlandırılan Şavuot bayramında İsrailoğullarının Mısır’dan çıkması sonrası Sina Dağı’nda Tevrat’ın Yahudilere verilmesiyle Tanrının vahyine muhatap olarak Pagan kültürünün etkilerinden Tanrı İsrailoğullarını korumuştur.³⁹⁸

Şavuot haftalar bayramı ya da Yunanca “ellinci gün” manasına gelen “*Pentecost*” olarak isimlendirilir. Bu Bayram Yahudi takviminde Sivan ayının altıncı gününde kutlanır. Bu bayramı bir ya da iki gün kutlayanlar da vardır. Genelde mayıs ayının sonuna, haziranın başına denk gelir.³⁹⁹

İbranice’de “haftalar” anlamına gelen Şavuot Tevrat’ta “haftalar bayramı” olarak ifade edilir. Ayrıca bu bayram için “ilk ürünler günü”, “hasat bayramı” da denilmektedir. Kutsal Mabet zamanında bir çiftçi komşuları ile beraber Kudüs’e giderek tarım ürünlerini kurban olarak sunmuşlardır. Günümüzde bu bayramda Yahudi çiftçiler Kutsal Mabet olmadığı için tarım ürünlerinin bir kısmını İsrail’deki bir kuruma bağışlamaktadır.⁴⁰⁰

3.1.4. Dua

Dua insanın sevinç, üzüntü ve isteklerini Tanrı’yla paylaştığı iletişim şeklidir. Dua sayesinde kişi kendini aciz hissettiği anda isteklerine cevap verebileceğini, Tanrı’nın kendisini duyduğunu ve yalnız olmadığını düşünerek motive olur. Dua kişiye dünyayı anlamlandırma ve iç gözlem yapma becerisi sağlar.

³⁹⁶ Ran Abramitzky, Liran Einav, Oren Rigbi, “Is Hanuka Responsive To Christmas?”, **The Economic Journal**, Vol. 120, No. 545, 2010, s. 612.

³⁹⁷ Atasagun, “Yahudilikte Dini Sembol ve Kavramlar”, s. 146.

³⁹⁸ John J. Parsons, “Shavuot-Pentecost”, https://hebrew4christians.com/Holidays/Spring_Holidays/Shavuot/Shavuot.pdf, (11.05.2019), s.1.

³⁹⁹ Dosick, **Living Judaism**, s. 161.

⁴⁰⁰ Güngör, “Yahudi Dini Hayatında Süleyman Mabedi”, s. 64.

İbranice duanın karşılığı “*pale*”dir. Kelime olarak “hahamlık etmek, hükmetmek, aracılık etmek, şefaet etmek” gibi anlamlara gelir. Bu kelime ibadette kendini köreltmek anlamının yanı sıra eski dönemlerde putperestler kendilerini kamçıladıkları için dua etmek için “*palel*” kelimesi kullanılmıştır. Tabi Tevrat fiili olarak insanın kendine zarar vermesini yasakladığı için palel kelimesi Tevrat’ta “araya girmek, yağlamak, ummak” anlamlarında kullanılmıştır.⁴⁰¹

Yahudilikte dua etmek esasen kurban ibadeti ile yerine getirilirdi. Bu durum M.S. 70. yılında Kutsal Mabet’in yıkılışına kadar böyle devam etmiştir. Ancak Kutsal Mabet’in yıkılmasıyla dua mahiyetindeki kurban ibadeti yerini sözlü duaya bırakmıştır. Yapılan duaların çerçevesini genelde Amidah, Şema Yisrael ve Tevrat’tan bazı pasajlar oluşturur.⁴⁰² Modern Ortodoks Yahudilikte çoğu zaman İbranice bazen de Aramice yapılan günde üç defa sabah, akşam ve öğleden sonra yapılan dua uygulamaları “*Tefila*” kavramının yanında kulluğu, ibadeti tarif etmek için de “*Avodah*” kelimesi kullanılmaktadır.⁴⁰³

Günlük üç defa ve haftalık Şabat gününde yapılan fiili dualarda ayakta durma, diz çökme, rukü, secde etme ve elleri göğse doğru açma dua etmek şekilleridir. Yapılan bütün sözlü ya da fiili dualarda Tanrı’nın büyüklüğünü anlatan Tevrat’tan dualar okunur. Yahudi inancında yapılan duaların toplandığı “*Siddur*” kitabı oluşmuştur.⁴⁰⁴

Yahudi inancına göre dua kalpten edilmeli ve ses yükseltilmemelidir. Kısık bir sesle ya da mırıldanarak dua edilmesi makbul görülmektedir. Dualar erkek kadın farketmeden yapılır. Ayrıca duanın geleceği değiştirme imkanı olduğu vurgulanmaktadır. Samimiyetle bireysel ya da cemaat halinde dualar yapılarak duanın sonunda “*amen*” denilir. Ancak Yahudi bilginlerine göre Amidah ve Kadiş duaları için en az on erkek cemaatin olması şart görülmektedir.⁴⁰⁵ Ancak Modern

⁴⁰¹ Hakan Uğur, “Eski Ahid’deki “Dua” Kavramının Kur’an’daki “Salat” Kavramıyla İlişkisi”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 8, S. 2, 2008, s. 135-136.

⁴⁰² Sara E. Karesh-Mitchell M. Hurvitz, “Prayer”, **Encyclopaedia of Judaism**, Fact on File, New York 2006, s. 403.

⁴⁰³ Abdurrahman Küçük, “İslam Öncesi Dinlerde İbadet”, **İA**, TDV Yayınları, Ankara 2013, C. 19, s. 239.

⁴⁰⁴ Uğur, “Eski Ahid’deki “Dua” Kavramının Kur’an’daki “Salat” Kavramıyla İlişkisi”, s. 139-140.

⁴⁰⁵ Uğur, “Eski Ahid’deki “Dua” Kavramının Kur’an’daki “Salat” Kavramıyla İlişkisi”, s. 141.

Ortodoks Yahudilikte sinagoglarda yapılan dua merasimlerine sadece erkekler katılır. Kadınlar ise kendilerine yapılmış çitli bir alanda sadece ibadeti izlerler. Ancak liberal Yahudilerde aynı ortamda kadın-erkek karma bir şekilde ibadeti yerine getirirler. İbadet süresince kadınlar başlarını şal ile örterken, erkekler de takke şeklindeki kipayitakarlar. Dua esnasında Tevrat rulolar halinde bohçalardan çıkartılarak haham tarafından okunur.⁴⁰⁶

3.1.5. Kurban

Birçok sözlükte yakın anlam ifade eden kurban “tapınılan varlığa adanan sunu” şeklinde anlam taşır. Dinlerde Tanrıya adanan kurbanın canlı veya cansız olabileceği gibi insanların değer verdiği herhangi bir şey de olabilir. İbranice “*korban*” kavramına denk gelen kurban uygulamasının Yahudilikten daha köklü medeniyetlerde, ilkel dinlerde vs. görülen “teşekkür, yalvarma, övme” gibi nedenlerden dolayı var olduğu düşünülmektedir. Yahudilikte kanlı ve kansız kurbanlar dönem dönem sunulmuştur. Kutsal Mabet’in yıkılışına kadar uygulanan kurban uygulamasında kansız kurban töreni genellikle yiyecekten ibaretken kanlı kurban uygulamasında “*Tamid*”, “*Musaf*“, “*Hatat*“, “*Şlamim*“, kurbanları sunulmuştur.⁴⁰⁷

İsrailoğullarının Tanrı’ya kurban sunumu çevre kültürlerden özellikle de Kenanlılardan etkilenmiş olabileceği varsayılmaktadır. Ancak Tanrı Yahve’nin diğer kültürlerin Tanrılarından farklılık arz etmesi sunulan kurbanın da farklı olmasına sebep olmuştur.⁴⁰⁸ Yahudilikte kurban ritüeli Hz. İbrahim’e dayandırılmaktadır. Hz. İbrahim’in oğlu İshak’ı Tanrı’nın isteği üzerine kurban etmek istemesi ve Tanrı’nın onun yerine bir koçu vermesi üzerine başlatılan bir ibadettir. Sunulacak kurbanlar Kenan topraklarında din görevlilerince özel yapılı sunaklarda sunulmuştur. Sunulan kurbanlar günahların affedilmesi için festivallerin yanı sıra, günlük, aylık ve yıllık düzenli olarak kesilmiştir.⁴⁰⁹

⁴⁰⁶ Küçük, Tümer, Küçük, **Dinler Tarihi**, s. 654.

⁴⁰⁷ Nermin Öztürk, “İlahi Dinlerde Yemin, Keffaret ve Kurban”, **NEÜİFD**, C. 13, S. 13, 2002, s. 171.

⁴⁰⁸ Ahmet Güç, **Çeşitli Dinlerde ve İslam’da Kurban**, Düşünce Kitabevi, İstanbul 2003, s. 143-144.

⁴⁰⁹ Sara E. Karesh-Mitchell M. Hurvitz, “Sacrifice”, **Encyclopaedia of Judaism**, Fact on File, New York 2006, s. 442.

Hız. İbrahim döneminde göçebe yaşamın etkisiyle kurban sunulacak bir mekân olmamıştır. Kurbanlar atalar tarafından tespit edilen yerlerde Tanrı'ya sunulmuştur. Sunulacak kurbanın yer ve zamanının belirlenmesinde Tanrı'sal bir işaret, ilahi lütfı erme gibi hususlar belirleyici olmuştur.⁴¹⁰ Hız. Musa döneminde devam kurban ibadeti için Tevrat'ta sunulacak kurban için koyun ve sığırdan söz edilmektedir. Ayrıca bu dönemde sunulan kurban çeşitlerinin başında Pesah kurbanı, ilk doğan çocukların takdimi, Hız. Musa'nın sunduğu ahit kurbanı, Hız. Harun ve oğullarının göreve getirildiklerinde sundukları kurbanlar vs. gelmektedir.⁴¹¹

Kutsal Mabet öncesi sade ve göçebe bir hayat süren İsrailoğulları konakladıkları yerde ve su kenarlarında veya önemli gördükleri yerlerde mezbah yapmışlardır. “Şilo” denen bir bölgeye Samuel'in babası Elkana'nın her yıl giderek Tanrı'ya kurban sunduğu, ayrıca Kral Süleyman'ın “Gibeon” mahalinde kurban adadığı belirtilmiştir. “Ofra” adındaki bir bölgede Tanrı'ya kurban olarak yemek sunularak “Yahveh-Shalom” adında bir mezbah yapılmıştır. Ayrıca Kutsal Mabet inşa edilmeden önce Kudüs'te bu mabedin yerinde bir mezbah yapılmıştır.⁴¹²

Kutsal Mabet inşa edilmeden önce yerel bölgelerde icra edilen kurban ibadeti Hız. Davut Kral olduktan ve Hız. Süleyman tarafından Kutsal Mabet inşa edildikten sonra sadece bu mabette kurban sunumu yapılmıştır.⁴¹³ Kurban takdisi, Kutsal Mabet'i çevreleyen ve sadece kohenlerin girebildiği “kohenlerin avlusu” olarak adlandırılan kurban ibadetinin icra edildiği yerde yapılmıştır. Bu avluda kutsal kabul edilen bir mezbah bulunmuştur. Mabet ibadetinin merkezinde bulunan kurban takdimi kohenler tarafından icra edilmiştir. Takdim edilecek kurbanın kusursuz olması ve kurbanın sahibinin hazır bulunması şart koşulmuştur. Adanan kurban Tanrı'ya sunulmak amacıyla takdim edilmiştir.⁴¹⁴

Kutsal Mabet döneminde kurban ibadeti günlük, haftalık, aylık ve yıllık olmak üzere icra edilirdi. İsrailoğulları “Tamid” adını verdikleri sabah ve öğleden sonra olmak üzere iki kez kurban sunmuşlardır. Bu kurbanın yanı sıra Şabat gününde

⁴¹⁰ Güç, **Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban**, s. 146.

⁴¹¹ Güç, **Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban**, s. 167-168.

⁴¹² Güç, **Dinlerde Mabet ve İbadet**, s. 102-116.

⁴¹³ Karesh-Hurvitzh, “Sacrifice”, s. 442.

⁴¹⁴ Gürkan, **Yahudilik**, s. 275-277.

sunulan “*Musaf*” adını verdikleri Tanrı’ya adadıkları kurban da sunulmuştur.⁴¹⁵ Ayrıca kefarete için kesilen “*Hatat*” kurbanı ve şükür için kesilen “*Şlamim*” kurbanları da sunulmuştur.⁴¹⁶ Günlük kurban, sabah ve akşam olmak üzere Tanrı’ya sunulan bir yaşında erkek kuzu, yağla yoğrulmuş un ve yere dökülen şaraptan oluşmuştur. Haftalık kurban, günlük sunulan kurban çeşitlerinin iki katı olmuştur. Aylık kurban, her yeni kameri ayın ilk gününde iki boğa, bir koç ve bir yaşında yedi erkek kuzu ve yağla yoğrulmuş un şeklinde olmuştur. Yıllık kurbanlar ise ilk doğan çocukların, ilk mahsulün, öşürlerin ve ilk hamurun takdimi şeklinde oluşmuştur.⁴¹⁷

Kurban takdimeleri arasında en önemli sayılan, Tanrı’ya karşı işlenen günah affı için “günah takdimesi” (*hatat*) kurbanıydı. Bu kurban günah itirafı ve tövbe eşliğinde kesilmiştir. Kesilen hayvanın sağlıklı genç bir boğa ya da genç erkek kuzu ya da dişi keçi olması şart koşulmuştur. Bu takdime kohen ya da İsrailoğulları adına yapıldığında tamamen yakılmıştır. Sıradan kişiler adına yapıldığında ise mabetteki kohenler tarafından tüketilmiştir. Keffaret gününde başkohen mabedin en kutsal bölümüne girip İsrailoğullarının hatalarına karşılık bir keçinin kanını serpmesi başka bir keçiyi de salıvermesi İsrailoğullarının günden uzak olması için uygulanan diğer bir kurban takdimesi olmuştur.⁴¹⁸

Kutsal Mabet döneminde uygulanan kurban ritüeli Kutsal Mabet’in tamamen yıkılmasıyla yerini daha farklı ibadet uygulamalarına bırakmıştır. Günlük ve haftalık dua uygulamaları bu ibadetin yerini almıştır.⁴¹⁹ Modern Ortodoks Yahudilere göre günlük dikkatli bir şekilde Tanrı’ya yapılacak dua, kurban ibadetinin yerini almıştır. Modern Ortodoks Yahudi düşüncesine göre kurban ibadeti gerçekte kaldırılmamış, Mesih’in gelip İsrail krallığını kurması ve Kutsal Mabet’i yeniden inşa etmesi ile kurban ibadetinin tekrar icra edileceği görüşü hâkimdir. Ayrıca modern çağda Modern Ortodoks Yahudiler Yom Kippur gününde horoz veya tavuk kurban edip fakirlere dağıtmaktadırlar.⁴²⁰ Liberal Yahudi cemaatleri ise kurban ibadetinin eski

⁴¹⁵ Aaron Rothkoff, “Sacrifice”, **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 17, s. 646.

⁴¹⁶ Adam, “Yahudilik”, s. 106-107.

⁴¹⁷ Güç, **Çeşitli Dinlerde ve İslam’da Kurban**, s. 227-230.

⁴¹⁸ Gürkan, **Yahudilik**, s. 277-278.

⁴¹⁹ Rothkoff, “Sacrifice”, s. 644.

⁴²⁰ Güç, **Çeşitli Dinlerde ve İslam’da Kurban**, s. 261.

İsrail toplumunda önemli bir işlev gördüğünü ancak artık Yahudi hayatı için geçerli ve gerekli olmadığı görüşündedir.⁴²¹

3.1.6. Oruç

Oruç Yahudi inancında Tevrat zamanından günümüze kadar önemli bir rol oynamıştır. Yahudilikte kısmen ya da tamamen perhiz yapma olarak tanımlanan oruç hem Tevrat hem de Rabbinik kaynaklarda kişiye hem iç hem de dışa dönük fayda sağladığı şeklinde tasvir edilerek oruç tutmanın bireyin manevi dönüşümüyle sonuçlanacağı belirtilir. Ayrıca oruç ibadetinin Tanrı'nın İsrailoğullarına nazikçe davranmasını sağladığına inanılmaktadır.⁴²² Yahudi inancında oruç için “*Tanit*” kelimesi kullanılmaktadır. Bu kelime “yas, pişmanlık, imana dönüş” gibi anlamlara gelmektedir.⁴²³ Oruç Yahudilikte büyük ve küçük oruç olarak sınıflandırılır. Büyük oruç, akşam gün batımından ertesi gün güneşin batımına kadar devam eder. Küçük oruç ise şafağın çıkması ile başlayıp güneşin batımında sona erer.⁴²⁴

Ortodoks Yahudi inancında tutulan orucun Tanrı'nın öfkesinden kurtardığına inanılır. Ayrıca açlık eyleminin ruhsal dönüşüme yol açtığı vurgulanır.⁴²⁵ Yahudilikte tutulan oruç, kişinin yaptığı hatalar karşılığında pişmanlık ya da karşılaşılan felaketler için tutulmaktadır.⁴²⁶

Oruç ibadetine önem veren Modern Ortodoks Yahudilikte oruç günlerini “Kutsal Günlerde Tutulan Oruçlar”, “Rabbiler Tarafından Tavsiye Edilen Oruçlar” ve “Özel Oruçlar” olmak üzere üç başlıkta incelemek mümkündür.⁴²⁷

⁴²¹ Gürkan, **Yahudilik**, s. 279.

⁴²² Rabbi Arnold Bienstock, “Fasting in the Jewish Tradition”, Ed.: Kevin Corn, Fasting in Three Traditions: Judaism-Christianity-Islam”, **University of Indianapolis**, Indianapolis 2006, s. 5.

⁴²³ Recep Demir, “Diğer İnanç Sistemlerinde ve İslâm'da Oruç (Karşılaştırmalı Bir Analiz)”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 9, S. 42, 2016, s. 1787.

⁴²⁴ Bienstock, “Fasting in the Jewish Tradition”, Ed.: Kevin Corn, Fasting in Three Traditions: Judaism-Christianity-Islam”, s. 5.

⁴²⁵ Bienstock, “Fasting in the Jewish Tradition”, Ed.: Kevin Corn, Fasting in Three Traditions: Judaism-Christianity-Islam”, s. 5.

⁴²⁶ Demir, “Diğer İnanç Sistemlerinde ve İslâm'da Oruç (Karşılaştırmalı Bir Analiz)”, s.1787.

⁴²⁷ Efraim Zadoff, “Fasting and Fast Days”, **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 6, s. 722.

3.1.6.1. Kutsal Günlerde Tutulan Oruçlar

Kutsal günlerde tutulan oruçlardan sadece keffaret orucu Yahudi kutsal kitabında açık şekilde emredilmiştir. Yahudilikte büyük oruç olarak tarif edilen Yom Kippur günü tutulan oruçtur. Bu oruç süresince yeme, içme, cinsel ilişkide bulunma, deri giysi giyme ve yıkanma gibi uygulamalar yasaktır.⁴²⁸ Bu oruç yirmi beş saat sürmektedir. Kutsal günlerde tutulan diğer oruçlar ise şöyledir:⁴²⁹

- Av ayının dokuzuncu gününde Birinci ve İkinci Mabet'in yıkılması anısına tutulan Tishah be-Av orucu,

- Tamuz ayının on yedisinde tutulan Birinci ve İkinci Mabet döneminde Kudüs surlarının zarar görmesi anısına tutulan Tamuz orucu,

- Babil Kralı Nebukadnezar tarafından Kudüs'ün kuşatılması adına tutulan Tevet ayının onuncu günü orucu,

-Tişri ayının üçüncü günü Gedaliah ve arkadaşlarının öldürülmesi anısına tutulan Gedaliah orucu,

- Adar ayının on üçüncü gününde tutulan Ester orucu,

3.1.6.2. Rabbiler Tarafından Tavsiye Edilen Oruçlar

Rabbiler tarafından tavsiye edilen oruç sayısı çok fazladır. Bu oruçların çoğunluğu kutsal gün ve bayramlarla ilgilidir. Bu tavsiye oruçları şunlardır:⁴³⁰

-Roş Haşana ve Keffaret günü arasında Yahudi takviminde çoğu elul ayına denk gelen oruç,

-Günahlara keffaret olacağı düşünülen Sukkot ve Pesah bayramlarını takip eden pazartesi den sonraki ilk pazartesi ve perşembe günlerinde tutulan oruçlar,

⁴²⁸ Demir, "Diğer İnanç Sistemlerinde ve İslâm'da Oruç (Karşılaştırmalı Bir Analiz)", s.1787.

⁴²⁹ Zadoff, "Fasting and Fast Days", s. 722-723.

⁴³⁰ Zadoff, "Fasting and Fast Days", s. 723.

-Av ve Tammuz ayları arasında üç haftalık Kudüs'ün yıkımı anısına tutulan oruç,

-Adar ayının yedinci gününde Musa'nın ölümü anısına tutulan oruç,

-Yom Kippur Katan olarak isimlendirilen her ayın son günü tutulan oruç ve

-Tanrı'nın Mısır'lıların ilk doğanlarının ölümüne neden olan belayı kaldırması anısına tutulan oruçtur.

3.1.6.3. Özel Oruçlar

Geleneksel Yahudilikte halk inançları bağlamında değerlendirilebilecek olay ve nedenlere bağlı olarak tutulan özel oruçlar ise şunlardır:⁴³¹

-Ebeveynlerin birinin ölüm yıldönümünde tutulan oruç,

-Gelin ve damadın düğünde tuttıkları oruç,

-Kâbusların kötü sonuçlarını önlemek amacıyla tutulan oruç ve

-Tevrat'ın yere düşmesi durumunda tutulan oruç.

Yom Kippur ve Av oruçlarında oruç aralığı gün batımından bir gün sonraki gün batımına kadardır. Diğer oruçlar gün doğumundan gün batımına kadar geçen süredir. Hasta olan, gebe ve emziren kadınlar oruç günlerini tutmaktan muaftırlar. Ayrıca bu oruçlar Şabat gününe denk gelirse oruç pazar gününe ertelenebilir.⁴³²

3.1.7. Hac

Hac ritüeli herhangi bir dini inanca ait olmayan, çok eski zamanlardan beri farklı amaçlarla yapılan yolculuklara hac nitelemesi yapılmıştır. Hac kelimesi Latince "*Pelegrinus*" kelimesi ile karşılık bulmaktadır. Bu kavram "vatansız bir kişi"

⁴³¹ Zadoff, "Fasting and Fast Days", s. 723.

⁴³² zadoff, "fasting and fast days", s. 723.

veya “ülkesi olmayan bir kişi” anlamına gelmektedir. Ayrıca “ülkeler arasında yolculuk” yapan çağrışımına da sahiptir.⁴³³

Modern Ortodoks Yahudi inancında önemli olan hac ibadeti İbranice “*Hag*” kavramı ile karşılık bulmaktadır. Terim olarak ise “bir yeri ziyaret etmek”, “bir şeyin etrafında dönmek” manasına gelir.⁴³⁴ Yahudilikte hac görevini yerine getiren kişiye “Ole Regal” denilmektedir.⁴³⁵

İnsanlar dindarlıklarını göstermek için bu ibadeti yaparlar. Hac yerleri, hac uygulaması yerine getirilirken Tanrı’yla sağlanan irtibatın ana merkezi olduğu kabul edilmektedir. Dini inançların büyümesi hac yerlerinin de sınırlarının ve yerlerinin gelişmesine neden olmuştur.⁴³⁶

Tanah’ta hac uygulamasının bir emir olduğu “*Kimse huzuruma eli boş çıkmasın*”⁴³⁷, “*Bütün erkekleriniz yılda üç kez Mayısız Ekmek Bayramı’nda, Haftalar Bayramı’nda ve Çardak Bayramı’nda Tanrı’nız Rab’bin önünde bulunmak üzere O’nun seçeceği yere gitmeli. Kimse Rab’bin önüne eli boş gitmemeli*” sözlerine vurgulanmaktadır.⁴³⁸

Yahudi inancında hac uygulamasını Hz. İbrahim peygambere dayandırmak mümkündür. Çünkü Hz. İbrahim’in Harran’dan ayrıldıktan sonra Kenan topraklarında Tanrı’nın görüldüğü yerde bir mekân yapıp Tanrı’ya kurban adadığı ve kurban sunduğu kabul edilmektedir.⁴³⁹ Hz. İbrahim’in Kenan topraklarında bulunduğu süreçte ilk konakladığı “*Şekem*” kamplaştırdığı “*Beytel ve Hebron*” bölgeleri ve yaşamının bir kısmını geçirdiği “*Berşeba*” kutsal yerler kabul edilmiştir.⁴⁴⁰ Hac önceleri “*Şilo*” denen yerlerde topluca icra edilen hac uygulaması, Kudüs’te Kutsal Mabet’in inşa edilmesinden sonra Yahudilerin birliğini

⁴³³ Rami Kassis, **Theology of Pilgrimage**, Alternative Tourism Group-Study Center, Palestine 2016, s. 8.

⁴³⁴ Bayrakdar, **Üç Dinin Tarihi**, s. 111.

⁴³⁵ Mehmet Alparslan Küçük, “Din-Turizm İlişkisi Çerçevesinde Yahudilikte, Hristiyanlıkta ve İslamiyette Hac Uygulamasına Genel Bakışı”, **Dini Araştırmalar**, C. 16, S. 42, 2013, s. 112.

⁴³⁶ Kassis, **Theology of Pilgrimage**, s. 8.

⁴³⁷ **Tevrat**, Mısır’dan Çıkış, 23/14.

⁴³⁸ **Tevrat**, Yasa’nın Tekrarı, 16/16.

⁴³⁹ Ali Erbaş, “İslam Dışı Dinlerde Hac”, **SAÜİFD**, C. 4, S. 5, 2002, s.10.

⁴⁴⁰ Küçük, “Din-Turizm İlişkisi Çerçevesinde Yahudilikte, Hristiyanlıkta ve İslamiyette Hac Uygulamasına Genel Bakışı”, s. 112.

sağlamlaştırdığı düşünölen bu mabette yılda üç kez bu mabedin ziyaret edilmesiyle uygulanmaya başlamıştır. Tevrat’a göre bu günler; Şavuot, Pesah ve Sukkot bayramlarıdır.⁴⁴¹ Kutsal Mabot M.S. 70 yılına kadar hac merkezi olarak kalmış, İsrailoğulları bu mabede gelerek Tanrı’ya kurban sunmuşlardır. Hac görevi sadece yetişkin ve sağlıklı erkeklere farz bir ibadet olmasına karşın isteyen çocuklar babalarıyla ve kadınlar kocalarıyla beraber bu ibadeti yerine getirmişlerdir.⁴⁴²

Yahudi ritüel hayatı ve özellikle popüler dini kültür hac konusunda oldukça çeşitlidir. Modern İsrail’de bile Yahudilerin geç Antikçağ’lardaki bilginlerinin ve aynı zamanda günümüzdeki hahamlarının ve mistiklerinin türbelerine yapılan Hac merasimleri nadir bir fenomen değildir.⁴⁴³ Ancak günümüzde Kutsal Mabot’tan geriye kalan Ağlama Duvarı’na Modern Ortodoks Yahudiler gidip bu uygulamayı sembolik olarak yerine getirirler. Burada dualar edip gözyaşı dökmekte ve Yahudi kutsal kitabından pasajlar okuyarak bu görevi yerine getirmektedirler. Onlara göre hac görevinin tüm esaslarıyla yerine getirilebilmesi, Mesih’in gelip büyük İsrail Krallığını kurmasıyla mümkün olacaktır.⁴⁴⁴

3.2. KÜLTÜREL-DİNİ UYGULAMALAR

Dinle ilişkisi bulunmakla beraber toplumda daha çok halk inançları üzerinden dine bağlanan kültürel uygulamalar vardır. Yahudilerde ise bu kültürel uygulamaların diaspora yaşamından dolayı dinle ilişkisi kurulması ve anlam üretilmesi daha fazla olmuştur. Şüphesiz dinle ilgisi az olsa da çok fazla uygulamadan bahsetmek mümkündür. Ancak özellikle geçiş mensekleri denen uygulamalar sosyal, kültürel ve dini yönleri bulunan uygulamaların mantığını ve bunlara Yahudilerin dini bakışını ortaya koymada yeterlidir. Bunun için konu sırasıyla “Doğum”, “Sünnet”, “Ergenliğe Giriş Töreni”, “Evlilik”, “Boşanma” ve “Ölüm” başlıkları altında ele alınmıştır.

⁴⁴¹ Yusuf Besalel, “Aliya Laregel”, **Yahudilik Ansiklopedisi**, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2001, C. 1, s. 58.

⁴⁴² Küçük, Tümer, Küçük, **Dinler Tarihi**, s. 667.

⁴⁴³ Ephraim Shoham-Steiner, “For a Prayer in That Place would be Most Welcome: Jews, Holy Shrines, and Miracles-a New Approach”, **Viator**, vol. 37, 2006, s. 370.

⁴⁴⁴ Adam, “Yahudilik”, s. 106.

3.2.1. Doğum

Çocuk sahibi olmanın bir nimet olduğu algısı hâkim olan geleneksel Yahudilikte çocuk sahibi olmak zorunludur. Çünkü Tevrat evliliği ve çocuk sahibi olmayı öğütlemektedir. En az bir kız ve bir erkek çocuk sahibi olmanın zorunlu görüldüğü Modern Ortodoks Yahudilikte çok çocuk sahibi olmanın az çocuk sahibi olmaktan daha bereketli olduğuna inanılır. Kısır olan çiftler için uzmanlarca ve Rabbilerce çocuk sahibi olmaları için girişimlerde bulunulur. Ayrıca Modern Ortodoks örgütler tarafından bu çiftlere hem psikolojik hem de finans yönünden ciddi destek sağlanmaktadır.⁴⁴⁵ Doğum kontrolü noktasında Muhafazakâr ve Reformist hahamlar Modern Ortodoks hahamlara göre daha yumuşak bir tavır sergilemektedirler. Ancak Modern Ortodoks mezhebi de doğum kontrolünü hoş karşılamasa da buna izin vermektedir.⁴⁴⁶ Dolayısıyla çiftler doğum kontrolü yapmadan önce hahamları ile danışmaları gerekmektedir. Haham genelde karar verme yetkisine dayanarak buna izin verir. Ancak doğum kontrolünde çoğu zaman hormonal yöntemler tavsiye edilir. Hahamlarca izin verilen doğum kontrolü genelde belirli periyotlar için verilir. Bu bazen altı ay ya da bir yıl olur. Bu süre dolunca çiftler, isterlerse tekrar hahama danışarak doğum kontrolüne ekstradan izin isteyebilirler.⁴⁴⁷ Fakat doğum kontrolünün Yahudilerin genelinde yaygınlaştığı araştırmalar sonucunda gözlemlenmektedir.⁴⁴⁸

Modern Ortodoks Yahudilik anlayışında doğum kontrolü için esnek tavır takınılmaktayken kürtaj noktasında katı bir tavır takınmaktadır. Kürtaj bebek ve anne için fiziksel veya duygusal yönden hayati tehlike taşımadığı sürece yasaktır. Genetik anormal durumlarda hâkim Rabbinik makamlar kürtaja izin vermezler. Fakat anneyi fiziksel ve duygusal yönden tehdit eden hamilelikler için bir hahama danışılarak kürtaj için izin alınabilir. Modern Ortodoks Yahudilikte kürtaj nadiren uygulandığından birçok çift genetik test yapmayı da gerekli görmemektedir. Ancak doktor gerekli olduğunu hissederse genetik test yaptırmaktadır. Genetik test yaptıran

⁴⁴⁵ Berkowitz, “Cultural Aspects in the Care of the Orthodox Jewish Woman”, s. 63.

⁴⁴⁶ Lange, **An Introduction to Judaism**, s. 109.

⁴⁴⁷ Berkowitz, “Cultural Aspects in the Care of the Orthodox Jewish Woman”, s. 64-65.

⁴⁴⁸ Çinpolat, “Yahudilikte Çocuk Sahibi olma ve Çoğalmanın Yeri ve Önemi”, s. 148.

çiftlerin çoğunun amacı psikolojik olarak kendini hazırlamak ve doğum anında gerekecek tıbbi desteği önceden düzenleyebilmek içindir.⁴⁴⁹

Yahudi geleneğinde hamile olan kadın hamileliğini nazar değme ihtimaline karşı bir süre çevresiyle paylaşmamalıdır. Hamilelik süresince anne adayını yardımsever olmalı, çirkin ve haram şeylere bakmamalıdır. Anne adayının Şabat gününde kandilleri yakması ve ekmek servis etmesi öğütlenmektedir. Ayrıca yatmadan önce kocasıyla Tanah'tan Mezmurlar bölümünün yirminci babını okuması tavsiye edilmektedir.⁴⁵⁰

Modern Ortodoks Yahudilikte doğum anında doğum sancısı çeken kadına kocası fiziksel temasta bulunamaz. Elini uzatamaz ve herhangi bir açıdan fiziksel destek sağlayamaz. Yahudi geleneğinde doğum esnasında kocanın doğumhanenin dışında Mezmurlar bölümünden pasajlar okuması geleneksel bir uygulamadır. Ancak modern dönemde kocanın eşine psikolojik destek sağlamak amacıyla eşinin mahrem yerlerini görmemek şartıyla yanında bulunabilmektedir. Ayrıca doğum esnasında anne adayının yastığının altında bir dua kitabı bulundurmanın doğum acısını ve tehlikesini azalttığına inanılır. Doğum esnasında anne adayının başını ve vücudunu mümkün olduğu kadar kapalı tutması gerekir.⁴⁵¹ Bu kısıtlamaların farklı toplumlarda farklı yönleri vardır. Kimi kocalar doğum olayı gerçekleşene kadar doğum yerinden ayrılp bir kenarda bekler. Kimisi bir perde arkasından bir köşede beklemeyi tercih eder. Bazı kocalar sadece eşinin başında doğumu izlemeden beklemeyi tercih eder. Doğum anında kadının yanında kız kardeşi, annesi ya da bir arkadaşı bulunmalıdır. Her ne kadar koca eşine fiziksel temasta bulunamasa da psikolojik olarak eşine desteği hayati önemdedir. Kanada'da Modern Ortodoks Yahudi kadınlar arasında yapılan çalışmada; kadınlar doğum esnasında kocaları ile direkt bir teması olmadığı halde duygusal yönden kendilerine güçlü bir destek olduklarını ifade etmişlerdir.⁴⁵²

Yahudi geleneğinde doğan bebeğin kordonunun kesilmesi, bebeğin tuzlanması ve kundaklanması tavsiye edilir. Yirmi dört ay boyunca annenin

⁴⁴⁹ Berkowitz, "Cultural Aspects in the Care of the Orthodox Jewish Woman", s. 65.

⁴⁵⁰ Salih Çinpolat, "Yahudilikte Yenidoğan Törenleri", **KİİFAD**, C. 2, S. 4, 2017, s. 85.

⁴⁵¹ Perle Feldman, "Sexuality, birth control and childbirth in Orthodox Jewish tradition", **CMAJ**, Vol. 146, S. 1, 1992, s. 32.

⁴⁵² Berkowitz, "Cultural Aspects in the Care of the Orthodox Jewish Woman", s. 64.

çocuğunu emzirmesi tavsiye edilir. Anne çocuğunu emzirmesinden dolayı yiyeceklerine dikkat etmelidir.⁴⁵³

Doğan bebek erkek ise doğumundan sonraki ilk cuma akşamı akrabaların çağrıldığı bir parti düzenlenir. Bu tören doğan çocuğun doğumunu sevgi ile karşılamak içindir. Sünnetten önce yapılan sevinç törenine “*Şalom Zahor*” denir. Bu törenin kutlanma amaçlarından biri de sıkıntılar içindeki bu dünyada sıkıntıları azaltmak içindir. Modern dönemde -özellikle seküler düşüncede olan- Yahudiler bu törenin benzerini kız çocukları için de düzenlerler. Bu törene de “*Şalom Nekeva*” denir.⁴⁵⁴ Tevrat’a göre doğum yapan annenin erkek çocuk doğurması durumunda yedi gün temiz sayılmazken, kız doğurması durumunda bu süre on dört gündür. Başka bir görüşe göre bu süreler erkek olması durumunda kırk gün, kız olması durumunda seksen gündür. Doğumdan sonraki sekizinci günde sünnet töreni, ardından isim verme seremonisi uygulanır. Doğumdan sonraki cuma akşamı, sünnetten bir hafta sonra ve çocuk bir yaşına gelince bu tür kutlamalar yapılır. Talmud’a göre erkek çocuk mutluluk vericiyken kız çocuk üzüntü sebebidir. Ancak doğal olarak liberal Yahudiler ve Modern Ortodoks feministlerin bazıları bunun cinsel bir ayrım olduğunu iddia ederek kız çocukları için de bu tür kutlamalar düzenlemektedir.⁴⁵⁵

3.2.2. Sünnet

Tarih öncesi zamanlardan günümüze uygulanan sünnet uygulaması birçok erkek için sağlık operasyonların başında gelmektedir. İbranice “*brit, bris, milah*” kavramlarıyla da anılan sünnet “sünnet sözleşmesi” anlamına gelmektedir. Tanah’ta Hz. İbrahim’in Tanrı’nın emriyle doksan dokuz yaşındayken kendini sünnet ettiği belirtilmiştir.⁴⁵⁶

Hz. İbrahim’e emredilen sünnet uygulaması Hz. İbrahim’den sonra Hz. Musa ve sonra da Yeşu önderliğinde devam etmiştir. Sünnet İsrailoğullarını diğer

⁴⁵³ Çinpolat, “Yahudilikte Yenidoğan Törenleri”, s. 85-86

⁴⁵⁴ Çinpolat, “Yahudilikte Yenidoğan Törenleri”, s. 87.

⁴⁵⁵ Lange, **An Introduction to Judaism**, s. 110.

⁴⁵⁶ Leonard V. Snowman-Jonathan Seidel, “Circumcision”, **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 4, s. 730.

milletlerden ayıran belirgin bir özellik olmuştur. İsrailoğullarından olmayanları tarif için “sünnetsiz” terimi kullanılmıştır. Tevrat’ta sünnet ile alakalı bölümlerde sünnetin emredildiği bu emre uymayanların cezalandırılacağı belirtilmiştir. Sünnet uygulamasının ayrıca manevi yönü de vardır. “Yüreklerin sünnet edilmesi” şeklinde ahlaki ve dini kurallara uyma belirtilir.⁴⁵⁷

Liberal Yahudi mezheplerinin bir kısmının sünnet uygulamasını gereksiz görmesinin aksine Modern Ortodoks Yahudiler bu uygulamayı yerine getirmeye dikkat etmektedir. Modern Ortodoks Yahudiler sünnet uygulamasını bebeğin doğumunun sekizinci gününde yerine getirir. Doğan çocuk prematüre ise sünnet seremonisi ertelenebilir. Doğan bebeğe isim konulması sünnet ertelenmeyecekse sünnetten sonraya bırakılır. Ancak sünnet uygulaması ertelenecekse isim sünnetten önce de konulabilir. Doğan kız çocuğuna doğumdan yedi güne kadar herhangi bir zamanda babası tarafından sinagogta isim verilir.⁴⁵⁸

Yahudilikte Ortaçağ’a kadar sünnet operasyonu bu işi bilen herhangi bir kimse tarafından yapılmıştır. Ancak Rabbani dönemden itibaren bu uygulama için işin ehli olan “*Mohel*” diye adlandırılan uzmanlar tarafından yapılmaya başlanmıştır. Geline döneminde Modern Ortodoks Yahudiler sünnet operasyonunu yapan kimsenin muhakkak Yahudi olması şartını aramaktadır. Ancak Modern Ortodoksların aksine sünneti uygulayan Reformist ve Muhafazakâr Yahudiler bu uygulamayı yapabilecek beceriye haiz herhangi bir kimsenin yapabileceğini vurgulamaktadır.⁴⁵⁹

Sünnet uygulaması genelde doğumun sekizinci günü sabah yerine getirilir. Modern Ortodoks Yahudiler doğumdan sonraki sekizinci günde çocuğun sünnet edilmesinin keyfi bir uygulama olduğunu düşüncelerine karşın modern tıp doğumdan sonraki sekiz günlük sürenin sünnet anında akacak kanın pıhtılaşmasının bu sürede daha çabuk olacağını belirtmiştir. Bu sürenin belirlenmesine deneme yanılma yoluyla karar kılındığı sanılmaktadır.⁴⁶⁰

⁴⁵⁷ Çinpolat, “Yahudilikte Yenidoğan Törenleri”, s. 88.

⁴⁵⁸ Berkowitz, “Cultural Aspects in the Care of the Orthodox Jewish Woman”, s. 66.

⁴⁵⁹ Salih Çinpolat, “Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam’da Sünnetin Yeri”, **KİİFAD**, C. 2, S. 3, 2017, s. 115.

⁴⁶⁰ Dosick, **Living Judaism**, s. 286-287.

Sünnet edilecek bebeği taşımanın bereket getireceğine inanıldığı için çocuk sahibi olmak isteyen erkeklerden birinin taşınması tavsiye edilir. Genelde sünnet edilecek bebeğin kirvelik görevi büyük babanıdır. Sünnet edilecek çocuk önce kirvenin sağına yerleştirilen “İlyas’ın sandalyesi” denilen bir sandalyeye oturtulur. Bu uygulamanın nedeni doğan her erkek çocuğun Mesih ya da Mesih’in öncüsü olması ihtimali olduğu içindir. Sünnet uygulaması gerçekleşikten üç gün sonrasına kadar sandalye yerinden kıpırdatılmaz.⁴⁶¹

Modern Ortodoks Yahudilikte sünnet edilecek çocuğun anne-babasının evli olup olmamasına bakılmaksızın bu sünnet işlemi yapılır. Sünnet töreni Yahudi uygulamasına uygun yapılmamışsa bu uygulamanın geçerli sayılabilmesi için bir Mohel tarafından çocuğun penisinden bir kaç damla kan akıtılır. Evlat edinilen çocuk, sünnet edilmemişse birisi Mohel olmak şartıyla üç kişinin şahitliğinde sünnet uygulaması yerine getirilir.⁴⁶²

1960’lardan sonra sünnet edilen erkek çocukları için yapılan “*berit milah*” törenine karşılık kız çocuklarına yönelik, Reformist ve feministlerin mücadelesi sonucunda “*brit bat*” töreni yapılmaya başlanmıştır. Bu tören evde veya sinagogta mum ve kandiller yakılarak yapılır. Şarap kutsanır ve bir damla çocuğa verilir. Böylece kız çocuğunun Yahudi toplumunun bir üyesi olduğuna inanılır. Bu törende kız çocuğunun elini Tevrat rulolarına dokundurma, çocuğu suya daldırma işlemleri yapıldıktan sonra kız çocuğuna isim verilir.⁴⁶³

XIX. yüzyılda bazı Reformist Rabbiler ve teologlar sünneti dışlayarak ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Bu uygulamanın Yahudilik öncesi bir uygulama olduğunu iddia etmişlerdir. Ayrıca XIX. yüzyılda Alman Yahudilerin bazıları sünnet törenine alternatif başka törenler yapmışlardır. Günümüzde özellikle Reformist Yahudiler çoğunlukta olmak üzere bu uygulamayı reddeden birçok Yahudi vardır. Yaklaşık bir asırdır doktorlar, din adamları ve insanlar arasında bu uygulama üzerinde tartışma devam etmektedir. Doktorlar arasında sünnetin idrar yolları

⁴⁶¹ Çinpolat, “Yahudilikte Yenidoğan Törenleri”, s. 90.

⁴⁶² Çinpolat, “Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam’da Sünnetin Yeri”, s. 117.

⁴⁶³ Çinpolat, “Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam’da Sünnetin Yeri”, s. 118.

enfeksiyonu, idrar kaçırma gibi hastalıklara iyi gelip gelmediği hala tartışma konusudur.⁴⁶⁴

3.2.3. Ergenliğe Giriş Töreni: Bar Mitzvah

“*Bar mitzvah*” Yahudilik inancında özellikle Modern Ortodoks Yahudi mezhebinde erkek çocuklar için yapılan ergenlik çağına girme kutlamasıdır. Ergenlik çağına giren erkek çocuk sinagogta yapılan bir törenle Tevrat’ın emirlerini yerine getirmekle yükümlü olur. Ergenliğe girmek entellektüel olgunluğa erişilip artık çocukluktan yetişkinliğe ulaşıldığı anlamına gelir. Bar mitzvah tam olarak “Mitzvahın Oğlu” anlamına gelir. Erkek çocukları için yapılan bu kutlamaya alternatif modern dönemde liberal Yahudilerin baskısıyla kız çocukları için de “*bat mitzvah*” töreni uygulanmaya başlamıştır.⁴⁶⁵

Bar mitzvah ve bat mitzvah yasal, gelişimsel, törensel ve kutlama boyutlarına sahiptir. Ergenlik çağına giren erkek ve kızlar için yapılan bu törende Mişna ve Talmud erkek için on üç, kız çocukları için de on iki yaşını ergenlik yaşı olarak belirtmişlerdir. ABD’ye yaşanan kitlesel göçler sırasında Yahudi eğitim standartlarının ve beklentilerinin düşük olduğu ve herhangi bir mitzvah ile yaşayan genç erkek sayısının az olduğunu gösteren birçok dağınık kanıt olmasına rağmen bar mitzvah bir sinagog töreni ile kutlanacak önemli bir etkinlik olarak kabul edilmiştir.⁴⁶⁶

Bar mitzvah ilk olarak XIV. yüzyılda Almanya’da başlayan bir uygulama olmuştur. On dört yaşına giren çocuk için ilk Şabat günü, pazartesi ya da perşembe günü sinagogda ailenin erkek bireylerin katılımıyla Tevrat’tan pasajlar okunmasından ibaret olmuştur. Kız çocuklarının mabet ibadetine dahil olmamasından dolayı modern döneme kadar bu uygulama yapılmamıştır. Ancak modern dönemde cinsiyet ayrımcılığının önüne geçmek için liberal Yahudiler bat

⁴⁶⁴ Snowman-Seidel, “Circumcision”, s. 733.

⁴⁶⁵ Rabbi Pesach, Chana Burston, **Bar Mitzvah Guide and Resources**, Chabad Orange County, New York 2016. s. 1.

⁴⁶⁶ Stuart Schoenfeld, “Folk Judaism, Elite Judaism and The Role of Bar Mitzvah in the Development of the Synagogue and Jewish School in America”, **Contemporary Jewry**, Vol. 9, No. 1, 1987, s. 69. Ayrıca bkz. Stuart Schoenfeld, “Bar Mitzvah, Bat Mitzvah”, **Reader’s Guide to Judaism**, Ed. Michael Terry, Fitzroy Dearborn Publishers, Routledge 2013, s. 2.

mitzvah töreni uygulamaya başlamışlardır. Günümüzde liberal Yahudilerin yanı sıra Modern Ortodoks Yahudiler kız çocukları için bat mitzvah uygulamasını benimsemişlerdir. Yapılan bar mitzvah ve bat mitzvah töreninde çocuğun ailesi Tevrat okumakta ve çocuğa hediyeler almaktadır. Modern dönemdeki bu uygulama ibadet yaşını belirlemeden ziyade ergenlik yaşının kutlanmasıdır.⁴⁶⁷

3.2.4. Evlilik

Evlilik iki kişinin hayatlarının geri kalan kısmını beraber geçirmeleri, sevinçlerini ve üzüntülerini paylaşması üzerine şahitler huzurunda söz vermesidir. Sağlıklı toplum yaratılması için dini inançlar evliliğe önem vermiş bu uygulamayı ibadet saymıştır. Yahudilik inancında da önem verilen evlilik uygulaması yerine getirilirken uygulanan merasimlerde din önemli derece etki etmiştir.

Yahudi öğretilerine göre evlilik, ideal bir insan oluşturma uygulamasıdır. Tanrı tarafından yaratılış zamanında kurulan temel bir sosyal kurum olarak kabul edilmektedir. Yahudi kutsal kitabında evliliğin amacının dostluk ve kutsal doğum olayı olduğu vurgulanmaktadır.⁴⁶⁸ Yahudi dini inancında evliliğin gayesi her şeyden önce Hz. İbrahim'in neslini çoğaltmaktır. Kadın ve erkek birlikteliği ikinci planda tutulmuştur. Dolayısıyla bekâr kalarak aile bağlarını yıkan kimsenin, sosyal bir birimi yıkmamanın ötesinde bir kültürü yok etmeye sebep olacağı belirtilerek bekâr kalmanın Yahudi inancında büyük günah olduğu ifade edilmektedir.⁴⁶⁹ Yahudi kutsal kitabı evliliği tanımlamak için “almak” kavramını kullanır. Evlilik ve boşanma ile ilgili tüm yasalar Talmudik yorumlamaya dayanmaktadır. Yahudi evlilik yasasında kadın diğer sözleşmelerdeki satın almalardan farklı olmayan bir satın alma şekli olan koca tarafından alınır.⁴⁷⁰

Modern Ortodoks Yahudilikte evlilik, neslin devamını sağlamanın yanı sıra kişiyi günahlardan koruduğu kabul edilmektedir. İnsanda var olan cinsellik

⁴⁶⁷ Gürkan, **Yahudilik**, s. 250-251.

⁴⁶⁸ Raymond Apple, “Marriage”, **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 13, s. 563.

⁴⁶⁹ Asife Ünal, **Yahudilik'te, Hristiyanlık'ta ve İslam'da Evlilik**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 20-21.

⁴⁷⁰ Bluma Goldstein, “Jewish Marriage”, **AJS Perspectives The magazine of The Association for Jewish Studies**, New York 2013, s. 6-7.

dürtüsünün meşru yoldan tatmin edilmesi evlilik ile mümkündür. Evlilik dışında cinsellik dürtüsünü teskin edecek her yol gayrimeşru kabul edilmiştir. Ayrıca Tevrat'a tam çalışabilmenin şartlarından biri de evli olmaktır. Bekâr kimsenin Tevrat çalışması tam olarak mümkün görülmemiştir. Bundan dolayı bekârlık neredeyse cinayet mesabesinde tutulmuştur. Evliliğin geciktirilmesi ancak Tevrat öğrenimi mazeretiyle kabul görmüştür.⁴⁷¹

Modern Ortodoks Yahudilikte eş seçiminde aile bireylerinin, özellikle de babanın rolü fazladır. Evlenilecek kişiyi babanın seçebileceği gibi, babanın görevlendirdiği kişi de eş adayını belirleyebilir. Nitekim Hz. İbrahim oğlu Hz. İshak'ı evlendireceği zaman, kölesini eş adayını belirlemekle görevlendirmiştir. Ancak anne ve baba muhalefetine rağmen evlenilebileceğine dair örnekler de vardır.⁴⁷² Yahudilikte başka dini inanca mensup biriyle evlenmek eşin ve doğacak çocuğun asimile olmasına neden olacağı için uygun görülmemektedir. Modern çağda Yahudi mezhepleri arasında bu uygulama mezhepler arasında farklılık göstermektedir. Ortodoks Yahudilik başka inançtan biriyle evliliği reddederken, Muhafazakâr Yahudilik eşin Yahudiliği kabul etmesini şart koşmaktadır. Reformist ve Yeniden Yapılanmacı Yahudi mezhepleri ise evlilikten doğacak çocuğun Yahudi olması karşılığında çiftlerden söz alarak evliliğe izin vermektedir.⁴⁷³

Yahudilikte evlilik öğütlenmekle beraber yasak olan bazı evlilikler vardır. İslamdaki gibi yasak olan akraba evlilikleri Yahudi kutsal kitabında belirtilmiştir. Kişinin kardeşleri, anne babası, halası, amcası gibi akraba evlilikleri yasaklanmıştır.⁴⁷⁴ Tanah'ta ve Yahudi geleneğinde çok eşliliği yasaklayan bir hüküm bulunmamaktadır. Ancak çok eşlilik Yahudi kültüründe hoş karşılanmayan bir durumdur. Çok eşliliğin ekonomik durumu iyi olan kişiler arasında daha yaygın olduğu görülmüştür. Yahudilikte çok eşliliğe her eşin geçimini sağlayabilmek koşuluna bağlı izin verilmiştir.⁴⁷⁵ Yahudilerde dini olarak evlenme yaşı ergenlik çağıdır. Erkekler için on üç, kızlar için on iki buçuk asgari yaştır. Bazı Yahudi

⁴⁷¹ Cihat Şeker, "Yahudilikte Evlilik ve Cinsellik Anlayışı/Ahlakı", *İLTED*, S. 44, 2015, s. 252-253.

⁴⁷² Ünal, *Yahudilik'te, Hristiyanlık'ta ve İslam'da Evlilik*, s. 30-31.

⁴⁷³ Asife Ünal, "Yahudilikte Evlilik Anlayışı ve Törenleri", *Bütün Yönleriyle Yahudilik*, 2012, s. 678.

⁴⁷⁴ Aydın, *Genel Hatlarıyla Yahudilik*, s. 78.

⁴⁷⁵ Ünal, *Yahudilik'te, Hristiyanlık'ta ve İslam'da Evlilik*, s. 54-57.

yerleşim yerlerinde çocuk evlilikler görülse de İsrail’de asgari yaş erkekler için on sekiz, bayanlar için on yedidir.⁴⁷⁶

Modern Ortodoks Yahudilikte evlilik töreni iki sevinçli günün çakışmaması için Şavuot, Roş Haşana, Pesah, Sukkot, 17 Tamuz’dan 9 Av’a kadar ki süre, Pesah ve Sukkot arasında yer alan Omer sayımı döneminde, Avelut, Taanit ve Şabat günlerinde yapılamaz.⁴⁷⁷

Tanah evlilik seremonisi ile ilgili bilgiler içermemesine rağmen Talmud’ta detaylı bilgiler mevcuttur. Talmudik dönemde evlilik ilki “*kiddusin*” veya “*erusin*” denen nişan töreni, ikincisi ise “*nissu’in*” denen iki kutlamadan oluşurdu.⁴⁷⁸ İlerleyen süreçte nişan ve evlilik töreni aynı zamanda yapıldığından iki töreni kapsayıcı “*kiddusin*” terimi kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁷⁹ Talmudik zamanda evlilik töreni “*Hupa*” denen erkek tarafından hazırlanan bir çadırda yerine getirilmiştir. Sonraki zamanlarda düğünler şart olmamasına rağmen sinagoglarda yapılmaya başlanmıştır. Düğün töreninde bardak kırma, aynı bardaktan şarap içme ve damadın geline yüzük takması ve Hupa’yı tasvir eden kubbe görünümlü çadır konulması uygulanan ritüellerdendir. Bahsedilen bu gelenekler Modern Ortodokslar tarafından hali hazırda yerine getirilmektedir. Ancak Muhafazakâr, Reformist ve İsrail dışındaki Yahudiler bu gelenekleri yerine getirmemektedir. Muhafazakâr ve Reformist Yahudi töreninde damada da yüzük takılır. Reformist törenlerinde şiirler okunur. Yahudilerin yaşadığı coğrafyadaki düğün geleneklerini kendi düğün törenlerine taşıdığı da bir gerçektir.⁴⁸⁰

Modern Ortodoks düğün töreninde “*Ketuba*” denen daha çok boşanma durumunda kadının hakkını koruma amaçlı maddi yükümlülükler içeren erkeğin kadına yönelik sorumluluklarını korumayı hedefleyen, görevlilerinin yazılı olduğu, haham tarafından eşlere imzalatılıp geline teslim edilen evlilik sözleşmesi

⁴⁷⁶ Besalel, “Evlilik”, s. 163; Ayrıca bkz. Michael I. Satlow “Rabbinic Views on Marriage, Sexuality, and The Family”, **The Cambridge History of Judaism**, Cambridge University Press, Cambridge 2008, Vol. 4, s. 618.

⁴⁷⁷ Yusuf Besalel, “Evlilik”, **Yahudilik Ansiklopedisi**, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2001, C. 1, s. 161.

⁴⁷⁸ Raphael Posner, “Marriage”, **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 13, s. 565.

⁴⁷⁹ Asife Ünal, “Yahudi Düğün Gelenekleri”, **İTOBİAD**, C. 5, S. 2, 2016, s. 229.

⁴⁸⁰ Besalel, “Evlilik”, s. 161.

uygulanmaktadır.⁴⁸¹ Ketuba'nın kaybolması durumunda nikâhın yenilenmesi esastır. Bunun amacı kadın hakkını güvence altına almaktır. Yapılan bu sözleşme kocanın eşini kolayca boşamasını engellemektir.⁴⁸² Ayrıca düğünden önce uygulanan adetlerden biri de “*Mikveh*”tir. Mikveh havuz anlamına gelmektedir. Gelinin regl dönemine rastlamayacak şekilde düğünden bir gün önce bu havuza dalması gerekmektedir. Bu uygulama bir nevi gusül olayını sembolize etmektedir.⁴⁸³

Ortodoks Yahudilikte Yahudi kabul edilmenin şartı Yahudi anneden doğmak olduğu ve İsrail’de yapılan evlilikler Ortodoks Yahudiliğin şartları esas alındığı için günümüzde İsrail’de Yahudi olmayanların evlilikleri zor şartlar altında yapılmaktadır. Halaka’ya uygun olmayan evlilikler dine uygun kabul edilmediği için İsrail’de bu zorluklarla karşı karşıya kalan çiftler başka ülkelerde evlenmeyi tercih etmektedir. Ayrıca Reformist Yahudiliğin etkin olduğu ABD’de 1996-2001 arasında yapılan evliliklerin %47’si Yahudi olmayanlarla yapıldığını araştırmalar ortaya koymuştur.⁴⁸⁴

Evli kadınların görevleri ile ilgili Rabbinik kaynaklarda bazı bilgiler bulunmaktadır. Kadının genellikle yemek pişirmek, çamaşır yıkamak, evi süpürmek, yatak yapmak gibi görevlerinden bahsedilir. Mişna’da yine kadınlardan bahsedilen bölümlerde özellikle çocuk eğitiminden söz edilmektedir. Kadının çocuğu büyütüp terbiye vermede ve duygusal bağ kurmada başat rol oynadığı vurgulanır.⁴⁸⁵

Modern Ortodoks Yahudilikte eşlerin cinsel hayatlarında dinin etkisi görülmektedir. “*Nidda*” denilen regl döneminde aile sağlığı yasaları çerçevesinde ele alınarak eşlerin bu dönemde cinsel birliktelik yaşaması yasaktır. Yedi gün olan bu dönemin sonunda kadın yıkanarak temizlenmiş olur. Çiftler regl döneminde cinsel uzaklaşmayı dini bir yasa olarak uygulamaktadır. Ancak bu dönemde cinsel ayrılığın psikolojik faydaları olduğu bir gerçektir. Nitekim evli çiftler ve cinsellik terapistleri periyodik olarak cinsel ayrılık yaşamayı tavsiye etmektedir. Bu uygulama sadece

⁴⁸¹ Besalel, “Evlilik”, s. 162.

⁴⁸² Ünal, “Yahudi Düğün Gelenekleri”, s. 233.

⁴⁸³ Ünal, **Yahudilik’te, Hristiyanlık’ta ve İslam’da Evlilik**, s. 35.

⁴⁸⁴ Ünal, “Yahudilikte Evlilik Anlayışı ve Törenleri”, s. 678.

⁴⁸⁵ Tal Ilan “Women In Jewish Life and Law”, **The Cambridge History of Judaism**, Cambridge University Press, Cambridge 2008, Vol. 4, s. 633-634.

Modern Ortodoks Yahudilere ya da tüm Yahudilere has olmadığı, birçok toplulukta ve eski kültürlerde bu dönemde cinsel birliktelikten uzak durulduğu bilinmektedir.⁴⁸⁶

3.2.5. Boşanma

Boşanma eşlerin anlaşamaması durumunda başvurdıkları bir durumdur. Toplumlarda, kültür ve dini açıdan hoş karşılanmayıp üzüntü verici olsa da boşanmaya izin verilmiştir. Yahudi kutsal kitabı Tanah'ta boşanmaya izin verilmiştir. Boşanma manasına gelen “*geruşin*”, çiftlerin mahkeme kararıyla boşanmalarını ifade eder. Boşanma durumunda boşanmanın geçerli olabilmesi ve boşanan kadının tekrar evlenebilmesi için kadına boşandığını gösteren “*get*” belgesi verilmektedir.⁴⁸⁷

Yahudi kutsal kitabında boşanmanın sınırları tam olarak belirtilmemiştir. Ancak Tevrat'ta bir kadının kocasını memnun etmemesi durumunda kocanın onu boşayabileceği ifade edilmektedir.⁴⁸⁸ Yahudi düşüncesine göre boşanma Antikçağ'da yerleşmiş, hoş karşılanmayan bir gelenektir. Boşanma kavramının İbraniceye Yakın Doğu kültürlerinden geçtiği düşünülmektedir. Boşanma kavramı “kocanın karısını babasının evine göndermesi” şeklinde tanımlanmaktadır.⁴⁸⁹

Boşanma Talmud'a göre boşanma ilamı adı verilen get belgesinin kadına verilmesi ve kadının gönderilmesi ile olur. Hahamlar tarafından yürütülen bu süreç bu belgenin yazılması, teslim edilmesi ve kadının kabul etmesi ile sonuçlanır.⁴⁹⁰ Yahudi hukukuna göre boşanma sonucu eşinden get belgesi alamayan kadın başkasıyla evlenememektedir. Özellikle Modern Ortodoks Yahudilikte çözümlenemeyen bu durum günümüzde bir sorundur. Fiilen boşanan ya da kocası kayıp olan ve bu durumlar sonucunda get alamayan kadınlar mağdur olmaktadır.⁴⁹¹

Yahudi kutsal kitabında boşanma hakkı erkeğe verilmesine rağmen erkeğin cinsel istismar ettiği kadınla veya evlendikten sonra bakire olduğu halde iftira atıp

⁴⁸⁶ Berkowitz, “Cultural Aspects in the Care of the Orthodox Jewish Woman”, s. 63.

⁴⁸⁷ Şeker, “Yahudilikte Evlilik ve Cinsellik Anlayışı/Ahlakı”, s. 258.

⁴⁸⁸ **Tevrat**, Tesniye, 24/1-4

⁴⁸⁹ David L. Lieber, “Divorce”, **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 5, s. 710.

⁴⁹⁰ Sara E. Karesh-Mitchell M. Hurvitz, “Divorce”, **Encyclopaedia of Judaism**, Fact on File, New York 2006, s. 119.

⁴⁹¹ Ünal, “Yahudilikte Evlilik Anlayışı ve Törenleri”, s. 677.

bakire olmadığını iddia ettiği ve bu iddianın yalan olduğu kanıtlanması durumunda bu iki evlilik durumunda kocanın karısını boşaması mümkün değildir.⁴⁹² Tanah'ta boşanma sonucunda dul kalan kadına yönelik olumsuz ifadeler kullanılarak kohenlerin dul bir kadınla evlenmesi yasaklanmıştır. Çünkü boşanmış bir kadınla evliliğin kohenlik makamının kutsallığını zedeleyeceği belirtilmiştir.⁴⁹³

Talmud'ta boşanma ile ilgili hükümler zamanla değişiklik göstermiştir. M.Ö. V. yüzyıldan kalma ele geçirilen bazı kaynaklarda yabancı kültürlerin etkisiyle kısmi ölçüde kadına boşanma hakkının tanındığı görülmektedir. Kocanın karısıyla birlikte olmaması, çocuk yapmayı reddetmesi, kadının geçimini sağlamaması ve kadına şiddet uygulaması durumlarında kadına boşanma hakkının tanındığı bu kaynaklarda görülmektedir.⁴⁹⁴ Ayrıca kocada bedensel özür ya da deri hastalığı bulunmalıdır. Ancak boşanmayı isteme hakkını kocada olduğu için mahkeme kocayı ikna etmek için hapis, para cezası hatta aforoz edebilmektedir.⁴⁹⁵

Modern dönemde Muhafazakâr hareketinden Saul Lieberman'ın önerisiyle Ketuba'ya, eşler arasında anlaşmazlık çıktığında bu evliliği sonlandıracak olan Bet-Din (Dini mahkeme) maddesi eklenmesi kabul edilmiştir. Ancak Modern Ortodoks Yahudiler bu maddeyi kabul etmemektedir. Reformist Yahudiler ise get belgesini tamamen redd ederek modern hukuk kurallarını uygulamaktadır.⁴⁹⁶

Modern Ortodoks Yahudilikte kadın boşandığı andan itibaren doksan güne kadar evlenmesi yasaktır. Bu iddet suresi bitince başkasıyla evlenebilir. Bu sürede eski kocasına da dönebilir. Ancak kadın iddet süresi bittikten sonra başkasıyla evlenirse ve daha sonra boşanır ya da eşi ölürse eski kocasına dönmesi yasaktır.⁴⁹⁷ Evli Yahudi kadın kocası tarafından terk edilse ya da boşamadan ayrı kalsa kadın dini olarak başka bir evlilik yapamamaktadır. Bu durumda kadının yaşayacağı birliktelik sonucu çocuk sahibi olursa bu çocuk gayrimeşru sayılır. Bu gayrimeşruluk

⁴⁹² Yusuf Besalel, "Boşanma", **Yahudilik Ansiklopedisi**, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2001, C. 1, s. 127.

⁴⁹³ Şeker, "Yahudilikte Evlilik ve Cinsellik Anlayışı/Ahlakı", s. 259.

⁴⁹⁴ Besalel, "Boşanma", s. 127.

⁴⁹⁵ Şerif Abdulazim Muhammed, "İslam, Hristiyanlık ve Yahudilikte Kadın", **Misbah**, C.4, S. 10, 2015, s. 211.

⁴⁹⁶ Besalel, "Boşanma", s. 128-129.

⁴⁹⁷ Ünal, **Yahudilik'te, Hristiyanlık'ta ve İslam'da Evlilik**, s. 62-63.

on nesil boyunca devam eder. Bu durumdaki kadına “*Agunah*” denir. Bu durumda ABD’de yaklaşık 1.000-1.500 civarında İsrail’de ise yaklaşık 16.000 kadın vardır.⁴⁹⁸

3.2.6. Ölüm

Ölüm hiç kimsenin inkâr etmediği herkesin muhakkak yaşayacağı bir gerçektir. Canlılar doğum ve yaşamlarının sonucunda ölüm gerçeğini yaşarlar. Ölüm olayı acı verici, üzüntü doğurucu bir olay olmasının yanı sıra, aslında olması gerekli olan bir gerçektir. İnançlı ya da inançsız farketmeden insan psikolojisi ölümü ürkütücü bir olay olarak algılar. Toplumda inançlı kimseler için ölümün korkutucu bir şey olmadığı söylesen de aslında bu gerçek değildir.

Modern Ortodoks Yahudilik, ölümü hayatın gerçeği olarak gören bir mezheptir. Ölümü beden yaşamının son bulması, yeni yaşamın başlangıcı olarak görür. Bir odadan başka bir odaya geçiş olarak tanımlar. Ancak Yahudi kutsal kitabında ölümle ilgili çelişkiler söz konusudur. Kimi pasajlarda ölüm istenirken başka pasajlarda ölümün son bulması istenir.⁴⁹⁹

Modern Ortodoks Yahudi geleneğinde ölüm ve ölüye saygıyı vurgulayarak ölmek üzere olan kimsenin istekleri yerine getirilmeye çalışılır. Ayrıca günah itirafında bulunması istenir. Ölen kimse yalnız bırakılmaz ve ölünün başında onun ruhunun titreşimini sembolize eden bir mum yakılır. Cesedin başında Yahudi kutsal kitabından pasajlar okunur.⁵⁰⁰ Yahudi geleneğinde ölen kimsenin gözleri ölümün uykuya benzetilmesinden dolayı kapatılır. Ölen kimseye akrabalar sarılır, gözyaşı döker ve bir taraftan da gömme hazırlıkları yapar.⁵⁰¹ Cenaze töreninin ideal olanı yirmi dört saat içinde yapılmasıdır. Bu süre kesinlikle kırk sekiz saati geçmemelidir. Bu aciliyetin nedeni Tanrı’nın kişiye bahsettiği ruhun kıvılcımın soğumadan Tanrı’ya dönmesi içindir. Bunun istisnaları, ancak ölen kimsenin yakın akrabaları

⁴⁹⁸ Muhammed, “İslam, Hristiyanlık ve Yahudilikte Kadın”, s. 211.

⁴⁹⁹ Necati Sümer, “**Dinlerin İntihar Olgusuna Bakışı**”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015), s. 35.

⁵⁰⁰ Reuben Kashani, “Death”, **Encyclopaedia Judaica**, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, Vol. 5, s. 512-513.

⁵⁰¹ Ahmet Güç, “Yahudilikte Defin ve Sonrasına Ait Gelenekler”, **UÜİFD**, C.10, S. 1, 2001, s. 69.

uzak yoldan gelecekse cenaze bir süre bekletilir. Aynı zamanda ölüm olayı Şabat gününe ya da Yahudi bayramlarına denk gelirse tören ertelenebilir.⁵⁰²

Modern Ortodoks Yahudilikte en yakın yedi akrabadan biri öldüğünde yas tutulur. Resmi Yahudi kanunlarına göre bu kural belirlenmiştir. Anne, baba, erkek kardeş, kız kardeş, erkek çocuk, kız çocuk ve eşin ölmesi yas tutulmasını gerektirir.⁵⁰³ Yas boyunca güzel kıyafetler giyilmez, banyo yapılmaz, saç, sakal, tırnak kesilmez ve saçlar toplanmaz dağınık bırakılır. Bu süre boyunca keyif verici yiyecek ve içeceklerden uzak durulur, müzik dinlenmez ve kadınlar makyaj da yapmazlar. Evde yedi gün boyunca mum yanar, aynalar ters çevirilir. Ölünün ardından yedi gün, yirmi üç gün, bir ay gibi farklı yas süreleri tutulur. Ayrıca ölen kişi ebeveynlerden biriye bir yıl boyunca yas tutulur. Modern Ortodoks inancında ölenin ardından yas amaçlı yedi gün oruç tutulur. Ölenin evine taziyeye gidenler beraberinde ölen kimsenin ölüm evine murdarlık kattığı, bu nedenle yemek yapmanın doğru olmadığı düşüncesiyle yemek götürür.⁵⁰⁴

Modern Ortodoks Yahudilikte ölen kişi yara almışsa dualarla, saygıdeğer bir ortamda kanayan bölgeler durdurulur. Eğer kanama durdurulursa cesetten tıbbi ilaçlar çıkarılır. Ölen kimsenin vücudu kir ve vücut sıvılarından temizlenerek saçları yıkanır, tırnakları kesilir ve tüm vücut bol suyla yıkanır. Temizlenen bedene din adamı tarafından beyaz kefen giydirilerek yanına hiçbir eşya konmadan tabuta konulur. Asıl dünyaya, asıl ruha dönüş olarak algılanan ölüm için yapılan bu ritüellerde zengin-fakir ayrımı gözetilmeden eşit uygulamalar yapılır. Geleneksel Yahudi kültüründe ölü yakma, türbe yapma veya ölüyü toprak dışında tutma uygulamaları olmadığından ölü toprağa gömülür. Ölü gömme uygulaması sonuçlanıncaya kadar kimse mezarın başından ayrılmaz. Ölü mezara konulduktan sonra yakın ailesi dışındaki kişiler mezarı toprakla kapatmaya başlarlar. Mezarının kapandığı gözlemlendiğinde yaslı aile sembolik olarak mezarın üstünü toprakla kapatır. Mezar toprakla doldurulurken vaadedilmiş topraklarda gömülme imkânı bulamayan Modern Ortodoks Yahudilerin bazıları için mezarın üzerine İsrail'den

⁵⁰² Dosick, **Living Judaism**, s. 303-304.

⁵⁰³ Clifford A. Hockley, "Jewish Traditions Regarding Death & Dying", 2008, <http://multifaiths.com/pdf/DeathDying.pdf>, (08.06.2018), s. 14.

⁵⁰⁴ Mustafa Güre, **"Dinlerde Geçiş Dönemleriyle ilgili İnanç ve Uygulamalar"**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015), s. 86-89.

getirilen toprak serpilir.⁵⁰⁵ Çünkü vaadedilmiş topraklarda gömülmek istenmesinin nedeni tekrar dirilmenin bu topraklarda olacağı düşüncesidir.⁵⁰⁶ Cenaze gömme uygulaması sona erip mezarlık terk edilirken mezarlıkta bulunan çeşmede eller yıkanır. Ayrıca çeşmede bulunan bardak su doldurularak sol ve sağ elin parmaklarına üç kez su serpilir.⁵⁰⁷

Modern Ortodoks Yahudilikte ölen kişinin mezarı bozulduğunda ya da saygısızlık gösterildiğinde ruhun fiziksel bedeninin yanında olmasından dolayı bedenin acı çektiğine inanılır. Yahudi geleneğinde ruh kendisi vücudu tekrar ziyaret eder. Bu inanç Yahudi hukuku ve geleneğinde mezarın saygı ile korunmasına dair farklı bir tutumun temelini oluşturur. Ölen kimsenin mezardan çıkarılması ruhun acı çekmesine neden olacağı için yasaklanmıştır. Dolayısıyla insan kemikleri üzerinde testlerin veya incelemelerin yapılması da yasaktır.⁵⁰⁸

Ölen kimsenin mezarı, ölmüş aile bireylerinin mezarının yanında olması geçmişten gelen bir adet olduğu için Yahudilerde aile mezarlığı yaygındır. Mezarlar genelde yokuş ve toprağın elverişli olacak bir yerde oluşturulur. Ayrıca mezarın aile mülkü sayılan bir toprakta olmasına dikkat edilir. Mezarın yerini belirtmek için eskiden bir sütun dikilmiştir. Ancak sonraki dönemlerde anıt mezar uygulanmaya başlanmıştır.⁵⁰⁹ Eski zamanlarda mezarda çürüyecek cesedin kokusunu gidermek için Talmud'un da onayladığı kokulu çiçekler ve baharatlar kullanılmıştır. Ancak günümüz Modern Ortodoks geleneğinde bu uygulamaya artık ihtiyaç duyulmamaktadır. Günümüzde Yahudilerce mezara çiçek konulması Hristiyan âdeti olarak görülmektedir.⁵¹⁰

Modern Ortodoks Yahudilikte vücudun bütünlüğüne olan saygıdan dolayı ölen kimsenin ailesi otopsi yapılmasını kabul etmemektedir. Ancak otopsinin şart olduğu durumlarda bir haham gözetiminde bu prosedür uygulanmaktadır. Fakat

⁵⁰⁵ Hockley, "Jewish Traditions Regarding Death & Dying", s. 10-12.

⁵⁰⁶ Aydın, **Anahatlarıyla Dinler Tarihi**, s. 304.

⁵⁰⁷ Hockley, "Jewish Traditions Regarding Death & Dying", s. 12.

⁵⁰⁸ Rabbi Y.Z. Pollak, "Jewish Cemeteries and Mass Graves in Europe: Protection and Preservation", 2008, https://cdn.uclouvain.be/public/Exports%20reddot/chaire-droitreligions/documents/Report_Burial_in_Jewish_Belief_Euroepan_Agudas_Yisroel_2008_final.pdf, (15.03.2019), s. 5-6.

⁵⁰⁹ Güç, "Yahudilikte Defin ve Sonrasına Ait Gelenekler", s. 71-72.

⁵¹⁰ Hockley, "Jewish Traditions Regarding Death & Dying", s. 12.

Modern Ortodoks Yahudilikte ölen kimseye saygı getireceği düşüncesi ve yaşamı iyileştiren bir hareket olarak görüldüğü için organ bağışına olumlu bakılmaktadır. Bu yüzden bir hahama danışılarak ölen kimsenin bazı organları ve dokuları bağışlanabilir.⁵¹¹

⁵¹¹ Hockley, “Jewish Traditions Regarding Death & Dying”, s. 9.

SONUÇ

Mezhep, bir inanca ait inanç ve uygulamalara getirilen farklı fikirlerin sistemleşmiş halidir. Mezhep hareketleri kadim dini inançlardan daha yeni inançlara kadar dini inançların tarih boyunca karşılaştıkları bir gerçektir. Mezhepleşmelerin neden olduğu görüş ayrılıklarının gruplaşmalar yarattığı inançların başında da Yahudilik inancının geldiği söylenebilir. Yahudilik tarih sahnesine çıktıktan bir dini inanç için pekte uzun sayılmayacak bir süre sonra mezhepleşmelerle tanışmıştır. M.Ö. II. yüzyılda önceki dönemde yaşanan sürgünler sonucunda yaşanan etkileşim ve Helenizm politikaları Yahudilikte mezhepleşmelere neden olmuştur. İlk dönem Yahudi tarihinde Hasidiler, Ferisiler, Esseniler, Sadukiler ve Zelotlar mezhepleri ortaya çıkmıştır. Bu mezhepleri Ortaçağ'a gelindiğinde Rabbani, Karai, İsevi, Yudgani ve Muşkaniyye mezhepleri takip etmiştir. Son dönem, yani modern dönemde ise geçmiş dönemlerden farklı olmayan mezhep grupları geniş hareket alanı bulmuştur. Bu dönemde başta Modern Ortodoks Yahudilik olmak üzere Reformist Yahudilik, Muhafazakâr Yahudilik, Yeniden Yapılanmacı Yahudilik ve Hümanist Yahudilik mezhepleri oluşmuştur.

Geleneksel Yahudiliğin ilk dönemdeki hamisi Ferisiler, Yahudi inancını en saf haliyle Yahudiliği yaşayan gelenekçi, Ortodoks Yahudi grubudur. Ferisilik M.Ö. 150 M.S. 70 yıllarında varlığını sürdürmüştür. Ferisiliğin devamı niteliğindeki Ortaçağ Yahudi mezhebi ise Rabbani Yahudiliktir. Rabbani Yahudilikte geleneği devam ettiren V. yüzyılda tarih sahnesine çıkan Ortaçağ'ın ortodoks Yahudi mezhebidir. Geleneksel Yahudiliği yaşayan Ferisilik ve Rabbanilik mezheplerinin modern dönemdeki selefi Modern Ortodoks Yahudi mezhebidir. Her yönü ve teşkilatlarıyla olmasa da Modern Ortodoks Yahudilik Ferisilik ve Rabbaniliğin devamı sayılabilir. Modern Ortodoks Yahudilik XIX. yüzyılda sistemleşmiş liberal Yahudi mezhepleri ile modern çağın gerektirdiklerini reddeden tamamen geleneksel Yahudiliği yaşayan Ultra Ortodoks Yahudi mezhepleri arasında yer almıştır. Daha

çok geleneği esas almanın yanında modernizmi de kısmen hayatına dahil etmiş modern dönem Yahudi mezhebidir.

Modern Ortodoks Yahudilik terimi ilk kez 1795 yılında kullanılmaya başlanmış ancak bu kavram 1807 yılında kayıtlara girmiştir. Modern Ortodoks Yahudilik genel olarak, Yahudilik inancında modern dönemde yapılan dini reformlarda aşırılığa gidildiğini belirterek modernizmi kendi alanına kısmen dahil eden mezhep olarak tanımlanabilir. Tarih sahnesine Almanya ve Macaristan'da çıkmış olmasına rağmen asıl merkezi yer Macaristan olmuştur. Modern Ortodoksluk mezhebinin sistematik olarak kuruluşunu temellendirmesi XIX. yüzyılda Samson Raphael Hirsch önderliğinde olmuştur.

Modern Ortodoks Yahudi mezhebi geleneksel Yahudi çizgisini takip ederek Tanah ve Talmud'un ana kaynak olduklarını belirtir. Kutsal kitabın Tanrı tarafından Hz. Musa'ya Sina Dağı'nda verildiğini ve Hz. Musa'nın Yahudilik inancının ana kurucusu olduğunu belirtir. Yahudilik inancının Maimonides tarafından belirlenen inanç ilkelerinin tamamının geçerliliğini kabul eder.

Modern Ortodoks Yahudi mezhebi Yahudi dini inanç uygulamalarına başta zamanı belirli uygulamalar olmak üzere dini-kültürel uygulamalara sıkı sıkıya bağlıdır. Çünkü Modern Ortodoks Yahudiler dini inançlarının somut göstergesi olan dini uygulamaların kendilerini şekillendiren ritüeller olarak görmelerinin yanı sıra ibadet-sevap bağlamında değerlendirirler.

Modern Ortodoks Yahudi mezhebi günümüzde en fazla müntesibi bulunan modern dönem Yahudi mezhebidir. Yahudi nüfusuna oranı 1/3 ya da 1,5/3 oranında olduğu tahmin edilmektedir. Günümüzde İsrail devletinin resmi mezhebi olan Modern Ortodoks mezhebi kendisini tek gerçek Yahudi mezhebi olarak tanıtmaktadır.

KAYNAKÇA

- ABRAHAMSON, Ben, Joseph Katz, “The Persian Conquest of Jerusalem in 614CE Compared with Islamic Conquest of 638 CE. Its Messianic nature and the role of the Jewish Exilarch”, 2007, http://www.alsadiqin.org/en/index.php/The_Persian_and_Islamic_conquests_of_Jerusalem (14. 02. 2019), s. 1- 63.
- ABRAMITZKY, Ran, Liran Einav, Oren Rigbi, “Is Hanuka Responsive To Christmas?”, **The Economic Journal**, Vol. 120, No. 545, 2010, s. 612-630.
- ADAM, Baki, “Kutsal Toprak, Mesih ve Terör”, **Dini Araştırmalar**, C. 7, S. 20, 2004, s. 61-72.
- ADAM, Baki, “Yahudilik”, Ed.: Baki Adam, **Dinler Tarihi El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 59-129.
- ADAM, Baki, **Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat**, Pınar Yayınları, İstanbul 2015.
- ADAM, Baki, “Yahudiliğin Hristiyanlığa ve İslama Bakışı”, **AÜİFD**, C. 37, S. 1, 1997, s. 333-358.
- ADIBELLİ, Ramazan, “İsa’nın “Maşiah”a Dönüşümü: Mesihî Yahudilikte Mesihlik Fenomeni”, **İTOBİAD**, C. 5, S. 2, 2016, s. 242-270.
- AGUS, Jacob. B., “The Prophet in Modern Hebrew Literature”, **Hebrew Union College Annual**, Vol. 28, 1957, s. 289-324.
- AĞKUŞ, Yusuf, Abdullah Altuncu, “Yahudi Kutsal Metinlerinde ve Kur’an’da Şabat (Cumatesi) Yasakları ve Mesh Yasakları”, **İTOBİAD**, C.6, S. 5, 2017, s. 2775-2794.
- AKBAŞ, Muhsin, “Yahudi ve Hristiyan Düşüncesinde Ölüm Sonrası Hayat ve Diriliş İnancının Dini ve Teolojik Temelleri”, **DEÜİFD**, S. 15, 2002, s. 37-60.
- ALEXANDRIA, Philo of, **On the Creation of the Cosmos according to Moses**, (Trans.), David T. RUNIA, Brill, Netherlands 2001.
- ALICI, Mustafa, “Yahudilikte Otorite Kurumları Üzerine”, **Uluslararası Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi**, C. 3, S. 7, 2015, s. 9-29.
- ALPERT, Rebecca T., Jacob J. Staub, “Exploring Judaism and Finding Reconstructionism”, **The Reconstructions**, Vol. 70, No. 1, 2005, s. 15-21.

- ALPERT, Rebecca T., “Judaism, Reconstructionist”, **The Cambridge Dictionary of Judaism and Jewish Culture**, Cambridge University Press, New York 2011, s. 345-346.
- ALTINTAŞ, Yusuf, “Yahudilikte Ahiret Anlayışı”, **Din ve Hayat Dergisi**, S. 16, 2012, s. 36-39
- APPLE, Raymond, “Marriage”, **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 13, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 563-565.
- ARIK, Durmuş, “Türk Yahudiler: Kırım Karaileri”, **Dini Araştırmalar**, C. 7, S. 21, 2005, s. 27-49
- ARSLANTAŞ Nuh, “Hz. Peygamber’in Çağdaşı Yahudilerin İnanç-İbadet ve Dini Hayatları İle İlgili Bazı Tespitler”, **MARUİFD**, S. 34, 2008, s. 55-92.
- ATASAĞUN, Galip, “Yahudilikte Dini Sembol ve Kavramlar”, **SÜİFD**, S. 11, 2001, s. 125-156.
- AYDIN, Fuat, **Genel Hatlarıyla Yahudilik**, İnsan Yayınları, İstanbul 2014.
- AYDIN, Fuat, “Dinlerde Kurtuluş Anlayışı (Teorik Bir Giriş Denemesi)”, **PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 1, S. 1, 2015, s. 71-101.
- AYDIN, Mahmut, **Anahatlarıyla Dinler Tarihi**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010.
- AYDIN, Mehmet, **Dinler Tarihine Giriş**, Literatürk Yayınları, Konya 2015.
- BAŞARAN, İsmail, “Muhafazakâr Yahudilik ve Siyonizm İlişkisi”, **Mîzânül-Hak İslami İlimler Dergisi**, S. 2, 2016, s. 75-86.
- BAYRAKDAR, Mehmet, **Üç Dinin Tarihi**, Say Yayınları, İstanbul 2016.
- BASKIN, Judith R., “Judaism”, **The Cambridge Dictionary of Judaism and Jewish Culture**, Cambridge University Press, New York 2011, s. 337-338.
- BAUMGARTEN, Joseph M., “Yom Kippur in the Qumran Scroll and Second Temple Sources” **Dead Sea Discoveries**, Vol. 6, No. 2, 1999, s. 184-191.
- BERKOWITZ, Bayla, “Cultural Aspects in the Care of the Orthodox Jewish Woman”, **Journal of Midwifery & Women’s Health**, Vol. 53, No. 1, 2008, s. 62-67.
- BERMAN, Eli, **Sect, Subsidy, And Sacrifice: An Economist’s View of Ultra Orthodox Jews**, Working Paper 6715, Cambridge 1998.
- BESALEL, Yusuf, “Aliya Laregel”, **Yahudilik Ansiklopedisi**, C. 1, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2001, s. 58-59.

- BESALEL, Yusuf, “Boşanma”, **Yahudilik Ansiklopedisi**, C. 1, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2001, s. 127-129.
- BESALEL, Yusuf, “Evlilik”, **Yahudilik Ansiklopedisi**, C. 1, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2001, s. 161-167.
- BESALEL, Yusuf, “ İman Prensipleri”, **Yahudilik Ansiklopedisi**, C. 1, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2001, s. 232-234.
- BESALEL, Yusuf, “Karaim”, **Yahudilik Ansiklopedisi**, C. 2, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2001, s. 311-312.
- BESALEL, Yusuf, ”Ortodoks Yahudilik”, **Yahudilik Ansiklopedisi**, C. 2, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2001, s. 461-463.
- BESALEL, Yusuf, “Sadukiler”, **Yahudilik Ansiklopedisi**, C. 3, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2001, s. 558.
- BESALEL, Yusuf, “Seçilmiş Halk”, **Yahudilik Ansiklopedisi**, C. 3, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2001, s. 571-572.
- BESALEL, Yusuf, “Sukkot”, **Yahudilik Ansiklopedisi**, C. 3, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2001, s. 647-649.
- BIENSTOCK, Rabbi Arnold, “Fasting in the Jewish Tradition”, Ed.: Kevin Corn, Fasting in Three Traditions: Judaism-Christianity-İslam, **University of Indianapolis**, Indianapolis 2006, s. 5-6.
- BRAITERMAN, Zachary, “God”, **The Cambridge Dictionary of Judaism and Jewish Culture**, Cambridge University Press, New York 2011, s. 204-205.
- BOTTERO, Jean, “Kitabı Mukkaddes’deki Tanrı”, **İnancın En Güzel Tarihi**, İsmet Birkan (Çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 13-42.
- BULUT, Halil İbrahim, “İseviyye”, **Ekev Akademi Dergisi**, S. 18, 2004, s. 297-318.
- CSATÓ, Éva Á., David Nathan, “Multiliteracy, past and present, in the Karaim communities”, 2007, s. 1-23. https://www.researchgate.net/publication/237537339_Multiliteracy_past_and_present_in_the_Karaim_communities, (14.02.2019).
- COHEN, Asher, Bernard Susser, “Reform Judaism in İsrail: The Anatomy of Weakness”, **Modern Judaism**, Vol. 30, No. 1, 2010, s. 23-45.
- COHEN, Steve, “Orthodox Judaism”, 2015, s. 1-6. <http://www.appleofhiseye.org/images/aohe/docs/aohe-bfj-orthodox-judaism.pdf>, (15.05.2017).
- ÇİNPOLAT, Salih, “Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam’da Sünnetin Yeri”, **KİİFAD**, C. 2, S. 3, 2017, s. 109-126.

- ÇİNPOLAT, Salih, “Yahudilikte Çocuk Sahibi olma ve Çoğalmanın Yeri ve Önemi”, **Dini Araştırmalar**, C. 20, S. 51, 2017, s. 137-152.
- ÇİNPOLAT, Salih, “Yahudilikte Yenidoğan Törenleri”, **KİİFAD**, C. 2, S. 4, 2017, s. 83-102.
- ÇOBAN, Bekir Zakir, “Josephus’un Gözüyle İlk Dönem Yahudi Fırkaları”, **DEÜİFD**, C. 27, 2008, s. 57-69.
- DAN, Lavinia Cohn-Sherbok, **Judaism A Beginner’s Guide**, Oneword Publications, London 2010.
- DAŞBADEM, İlknur, “Geçmişten Günümüze Yahudi Mezheplerinin Mesih Anlayışı ve Mesihi Hareketler”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 2008.
- DAVIDMAN, Lynn, **Traditional In A Rootless World Women Turn To Orthodox Judaism**, University of California Press, Los Angeles 1991.
- DAVIES, W. D., Louis Finkelstein, “The Essenes”, **The Cambridge History of Judaism**, Vol. 3, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 444-470.
- DAVIES, W. D., Louis Finkelstein, “The Sadducees - Their History and Doctrines”, **The Cambridge History of Judaism**, Vol. 3, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 428-443.
- DAVIES, W. D., Louis Finkelstein, “The Synagogue”, **The Cambridge History of Judaism**, Vol. 3, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 267-297.
- DAVIES W. D., Louis. Finkelstein, “Women in The Synagogue”, **The Cambridge History of Judaism**, Vol. 3, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 358-401.
- DEMİR, Recep, “Diğer İnanç Sistemlerinde ve İslâmda Oruç (Karşılaştırmalı Bir Analiz)”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 9, S. 42, 2016, s. 1784-1799.
- DEMİRCİ, Kürşat, **Yahudilik ve Dini Çoğulculuk**, ayışığıkitapları, İstanbul 2016.
- DEROVAN, David, “Gemara”, **Encyclopedia Judaica**, Vol. 7, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 423.
- DOĞRUER, Semra, “**Karay (Karaim) Türklerinin Sözlü Edebiyatı**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2007.
- DOSICK, Rabbi Wayne, **Living Judaism**, HarperCollins e-books, San Francisco 1995.

- ELEFF, Eleff, **Modern Orthodox Judaism: A Documentary History**, University of Nebraska Press, Philadelphia 2016.
- E. MCGINN, Sheila, **Jesus Movement and the World of the Early Church**, Anselm Academic, United States of America 2014.
- ERBAŞ, Ali, “İslam Dışı Dinlerde Hac”, **SAÜİFD**, C. 4, S. 5, 2002, s. 97-120.
- ERBAŞ, Ali, “Melek İnancının Farklı Dinlerdeki Tezahürleri”, **SAÜİFD**, S. 1, 1996, s. 107-128.
- ERBAŞ, Ali, “Yahudilik II”, Ed.: Ali Erbaş, **Yaşayan Dünya Dinleri**, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, Eskişehir 1999, s. 155-176.
- FELDMAN, Perle, “Sexuality, birth control and childbirth in Orthodox Jewish tradition”, **CMAJ**, Vol. 146, S. 1, 1992, s. 29-33.
- FINNEY, Mark T., **Resurrection, Hell and the Afterlife**, Routledge 2016.
- FIRESTONE, Reuven, **Who Are the People Chosen People? The Meaning of Chosenness in Judaism, Christianity and Islam**, Skylight Paths Publishing, Woodstock 2008.
- FISHMAN, Aryei, “Modern Orthodox Judaism: A Study in Ambivalence”, **Social Compass**, Vol. 42, No. 1, 1995, s. 89-95.
- FREUNDEL, Barry, **Contemporary Orthodox Judaism's Response to Modernity**, KTAV Publishing House, New Jersey 2003.
- GEFFEN, Rela Mintz, “Judaism, Conservative”, **The Cambridge Dictionary of Judaism and Jewish Culture**, Cambridge University Press, New York 2011, s. 338-339.
- GESUNDHEIT, Benjamin, Eli Hadad, “Maimonides (1138-1204): Rabbi, Physician and Philosopher”, **İmaj**, Vol. 7, 2005, s. 547-553.
- GINSBERG, Harold Louis, “Messiah”, **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 14, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 110-115.
- GOLDSTEIN, Bluma, “Jewish Marriage”, **AJS Perspectives The magazine of The Association for Jewish Studies**, New York 2013, s. 6-7.
- GOLINKIN, David, Michael Panitz, “Conservative Judaism”, **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 5, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 171-177.
- GOODMAN, Robert, **Teaching Jewish Holidays History, Values And Activities**, A.R.E. Publishing, Colorado 1997.

- GORDAN, Rachel, "Judaism, Humanistic", **The Cambridge Dictionary of Judaism and Jewish Culture**, Cambridge University Press, New York 2011, s. 341.
- GRUBER, Mayer I., "The Mishnah as Oral Torah: A Reconsideration", **Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic and Roman Period**, Vol. 15, 1984, s. 112-122.
- GÜÇ, Ahmet, **Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban**, Düşünce Kitabevi, İstanbul 2003.
- GÜÇ, Ahmet, **Dinlerde Mabed ve İbadet**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.
- GÜÇ, Ahmet, "Yahudilikte Defin ve Sonrasına Ait Gelenekler", **UÜİFD**, C.10, S.1, 2001, s. 63-78.
- GÜNDÜZ, Şinasi, "Başkaldırı Geleneği ve Heterodoksi", **Bilimname: Düşünce Platformu**, C. 2, S. 6, 2004, s. 75-85
- GÜNDÜZ, Şinasi, "Namaz ve Yahudilikteki Günlük İbadet", **İslami İlimler Dergisi**, C.13, S. 2, 2018, s. 215-238.
- GÜNGÖR, Muhammed, "Yahudi Dini Hayatında Süleyman Mabedi", **İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi**, No. 1, 2017, s. 54-78.
- GÜRE, Mustafa, **"Dinlerde Geçiş Dönemleriyle ilgili İnanç ve Uygulamalar"**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2015.
- GRAETZ, Michael j., "Sabbath", **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 17, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 616-618.
- GUTERMAN, Mark A., "Observance of the Laws of Family Purity in Modern-Orthodox Judaism", **Springer Science+Business Media**, Vol. 37, No. 2, 2008, s. 340-345.
- GUYENOT, Lauren, **From Yahweh to Zion**, (Trans.), Kevin Barrett, Sifting and Winnowing Books, Lone Rock 2018.
- GÜRKAN, Salime Leyla, "Talmud", **İA**, C. 39, TDV Yayınları, Ankara 2010, s. 552-553.
- GÜRKAN, Salime Leyla, **The Jews as a Chosen People Tradition and transformation**, Routledge, New York 2009.
- GÜRKAN, Salime Leyla, **Yahudilik**, İSAM Yayınları, İstanbul 2017.
- GÜRKAN Salime Leyla, "Yehova", **İA**, C. 43, TDV Yayınları, Ankara 2013, s. 390-391.

- GÜRKAN, Salime Leyla, “Yahudi Geleneğinde Reform Anlayışları”, **Milel ve Nihal Dergisi**, C. 5, S. 2, 2008, s. 146-159.
- HAN, Zafer İslam, “Talmud’un Doğuşu ve Yahudiler Üzerindeki Tesiri”, Mehmet Aydın, (Çev.), **AÜİFD**, C. 25, S. 1, 1982, s. 139-152.
- HARMAN, Ömer Faruk, “Mezhepler ve Dini Gruplar”, **İA**, C. 43, TDV Yayınları, Ankara 2013, s. 212-218.
- HARMAN, Ömer Faruk, “İnanç Esasları”, **İA**, C. 43, TDV Yayınları, Ankara 2013, s. 201-207.
- HARRISON, Bernard, “Judaism”, *The Annals of the American Science*, Vol. 256, 1948, s. 25-35
- HASANOĞLU, Eldar, “Eski Yakındoğu Kanunname Kültürü Işığında Yahudilikte Ahit Anlayışı”, **SKAD**, C.1, S. 1, 2015, s. 77-105.
- HASANOĞLU, Eldar, “Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler”, **İTOBİAD**, C. 3, S. 4. 2014, s. 676-695.
- HEBRAICA, Encyclopaedia, “Hasidim ”, **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 8, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 390-392.
- HEILMAN, Samuel C., “The Many Faces of Orthodoxy”, **Modern Judaism**, Oxford University Press, Vol. 2, No. 1, 1982, s. 23-51.
- HEILMAN, Samuel C., “The Ninth Siyum Ha-Shas: A Case Study in Orthodox Contra-Acculturation”, Ed.: Robert M. Seltzer, Norman J. Cohen, **The Americanization of the Jews**, NYU Press., New York 1995, s. 311-338.
- HELLER, Joseph Elijah, Leon Nemoy, “Karaites”, **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 11, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 797.
- HICK, John, “Yahudilik ve Hristiyanlıkta Tanrı Kavramı”, Aydın Topaloğlu, (Çev.), **MARUİFD**, S. 28, 2005, s. 207-216.
- HIRSCH, Richard, “American Jewish Life since 1935: A Reconstructionist Retrospective”, **The Reconstructions**, Vol. 70, No. 1, 2005, s. 5-14.
- HIRSCH, Richard, “Reconstructionism”, **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 17, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 146-149.
- HOCKLEY, Clifford A., “Jewish Traditions Regarding Death & Dying”, 2008, s. 1-28, <http://multifaiths.com/pdf/DeathDying.pdf>, (08.6.2018).
- HOLLANDER, David, “Resources to Begin the Study of Jewish Law in Conservative Judaism”, **Law Library Journal**, Vol. 105:3, 2013, s. 305-320.

- ILAN, Tal, "Women in Jewish Life and Law", **The Cambridge History of Judaism**, Vol. 4, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 627-646.
- İSRAEL, Yael-Cohen, **Between Feminism and Orthodox Judaism**, Brill, Boston 2012.
- JACOBS, Louis, "Rosh ha-shanah", **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 17, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 463-466.
- JACOBS, Louis, "Sukkot", **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 19, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 300-302.
- JONES, Robert C., "Jewish Religious Parties at the Time of Christ, Part One: Pharisees and Sadducees", 2000, s. 1-26, <http://www.sundayschoolcourses.com/pharsad/pharsad.pdf>, (10.12.2016).
- JOHNSON, Paul, **Yahudi Yarihi**, Filiz Orman, (Çev.), Pozitif Yayınları, İstanbul 2000.
- JOSEPHUS, Flavius, **The Antiquities of the Jews**, (Trans.), William Winston, Peabody Publishers, Hendrickson 1987.
- KAPLAN, Aryeh, **The Real Messiah? A Jewish Response to Missionaries**, Jews for Judaism, Toronto 2004.
- KAPLAN, Dana Evan, "Reform Judaism", **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 17, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 165-183.
- KARESH, Sara E., Mitchell M. Hurvitz, "Divorce", **Encyclopaedia of Judaism**, Fact on File, New York 2006, s. 119-120.
- KARESH, Sara E., Mitchell M. Hurvitz, "Essenes", **Encyclopaedia of Judaism**, Fact on File, New York 2006, s. 145.
- KARESH, Sara E., Mitchell M. Hurvitz, "Gemara", **Encyclopaedia of Judaism**, Fact on File, New York 2006, s. 169.
- KARESH, Sara E., Mitchell M. Hurvitz, "Hasidism", **Encyclopaedia of Judaism**, Fact on File, New York 2006, s. 198-199.
- KARESH, Sara E., Mitchell M. Hurvitz, "Pharisees", **Encyclopaedia of Judaism**, Fact on File, New York 2006, s. 389-390.
- KARESH, Sara E., Mitchell M. Hurvitz, "Prayer", **Encyclopaedia of Judaism**, Fact on File, New York 2006, s. 403-44.
- KARESH, Sara E., Mitchell M. Hurvitz, "Sacrifice", **Encyclopaedia of Judaism**, Fact on File, New York 2006, s. 442.

- KARESH, Sara E., Mitchell M. Hurvitz, "Shabbat", **Encyclopaedia of Judaism**, Fact on File, New York 2006, s. 463-464.
- KARESH, Sara E., Mitchell M. Hurvitz, "Sacred Space", **Encyclopaedia of Judaism**, Fact on File, New York 2006, s. 441-442.
- KARESH, Sara E., Mitchell M. Hurvitz, "Talmud", **Encyclopaedia of Judaism**, Fact on File, New York 2006, s. 510-511.
- KARESH, Sara E., Mitchell M. Hurvitz, "Yom Kippur", **Encyclopaedia of Judaism**, Fact on File, New York 2006, s. 566-567.
- KARESH, Sara E., Mitchell M. Hurvitz, "Zealots", **Encyclopaedia of Judaism**, Fact on File, New York 2006, s. 570.
- KASHANİ, Reuben, "Death", **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 5, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 510-513.
- KASSIS, Rami, **Theology of Pilgrimage**, Alternative Tourism Group-Study Center, Palestine 2016.
- KATAR, Mehmet, "Dinlerde Günlük İbadet Uygulamaları", **Dini Araştırmalar**, C. 1, S. 1, 1998, s. 59-75.
- KATZ, Simha, Yehoyada Amir, "Samson Raphael Hirsch", **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 9, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 129-132.
- KATZBURG, Nathaniel, "Orthodoxy", **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 15, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 493.
- KAZEMI, Mohammad Reza, "The Role of Karaites in Jewish History", **Journal of History Culture and Art Research**, Vol. 6, No. 1, 2017, s. 36-42.
- KILIÇ, Sami, "Yahudilikte Kutsal Yiyecek ve İçecekler", **Bütün Yönleriyle Yahudilik**, 2012, s. 73-98.
- KIMELMAN, Reuven, "Rabbinic Prayer in Late Antiquity", **The Cambridge History of Judaism**, Vol. 4, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 573-611.
- Kitabı Mukaddes Şirketi, **Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil)**, Yeni Yaşam Yayınları, Republic of Korea 2011.
- KOHLER, Kaufmann, **Jewish Theology Systematically and Historically Considered**, The Macmillian Company, New York 1918.
- KRAEMER, David, "The Mishnah", **The Cambridge History of Judaism**, Vol. 4, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 299-315.

- KURT, Ali Osman, **“Babil Sürgünü Sonrası Ezra Önderliğinde Yahudiliğin Yeniden Yapılandırılması”**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2006.
- KURT, Ali Osman, **Fundamentalist Yahudiler**, Eski Yeni Yayınları, Ankara 2016.
- KUTCH, Ernst, “Sukkot”, **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 19, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 299-300.
- KUTLUAY, Yaşar, **İslam ve Yahudi Mezhepleri**, Anka Yayınları, İstanbul 2001.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, “İslam Öncesi Dinlerde İbadet” **İA**, C. 19, TDV Yayınları, Ankara 2013, s. 235-240.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, Günay TÜMER, M. Alparslan KÜÇÜK, **Dinler Tarihi**, Berikan Yayınları, Ankara 2015.
- KÜÇÜK, Mehmet Alparslan, “Din-Turizm İlişkisi Çerçevesinde Yahudilikte, Hristiyanlıkta ve İslamiyette Hac Uygulamasına Genel Bakışı”, **Dini Araştırmalar**, C. 16, S. 42, 2013, s. 101-128.
- KÜÇÜK, Mehmet Alparslan, **Kutsal Kitap Anlayışı (Yahudilik, Hristiyanlık, İslam Örneği)**, Berikan Yayınevi, Ankara 2016.
- LUDLAW, Victor L., “Major Jewish Group İn The New Testament”, 2001, s. 1-7, <https://www.lds.org/study/ensign/1975/01/major-jewish-groups-in-the-new-testament?lang=eng>, (12.02.2019).
- LANGE Nicholas DE, **An Introduction to Judaism**, Cambridge University Press, New York 2002.
- LASKER, Daniel J., Eli Citonne, Haggai Ben-Shammai, “Karaites”, **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 11, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 785-797.
- LIEBER, David L., “Divorce”, **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 5, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 710-711.
- LOEWENTHAL, Kate Miriam, “Orthodox Judaism: Features and Issues for Psychotherapy”, 2015, s. 1-25, https://www.researchgate.net/publication/41816608_Orthodox_Judaism_Features_and_Issues_for_Psychotherapy, (23.04.2017).
- LUCASS, Shirley, **The Concept of the Messiah in the Scriptures of Judaism and Christianity**, T and T Clark International, London 2011.
- LUCZYS, Piotr, Krzysztof Rataj, “Karaims: The Identity Question”, **Przegląd Zachodni**, No. 2, 2014, s. 93-115.
- MANSOOR, Menahem, Philip Davies, “Essenes”, **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 6, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 510-512.

- MANSOOR, Menahem, "Pharisees", **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 16, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 30-32.
- MANSOOR, Menahem, "Sadducees", **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 17, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 654-655.
- MARX, Dalia, "The Missing Temple: The Status of the Temple in Jewish Culture Following Its Destruction", **European Judaism: A Journal for the New Europe**, Vol. 46, No. 2, 2013, s. 61-78.
- MEYER, Michael A., **Response to Modernity**, Wayne State University Press, Detroit 1995.
- MUHAMMED, Şerif Abdulazim, "İslam, Hristiyanlık ve Yahudilikte Kadın", **Misbah**, C. 4, S. 10, 2015, s. 195-228.
- NADLER, Allan, "Judaism, Orthodox: Ultra-Orthodox", **The Cambridge Dictionary of Judaism and Jewish Culture**, Cambridge University Press, New York 2011, s. 344-345.
- NEUSNER, Jacob, **Judaism: the Basics**, Routledge, New York 2006.
- NEUSNER, Jacob, "Orthodox Judaism", **The Encyclopedia of Judaism**, Vol. 3, Brill, Boston 2005, s. 1889-1903.
- NEUSNER, Jacob, Alan J. Avery-Peck, "Covenantal Nomism", **The Routledge Dictionary of Judaism**, Routledge, New York 2004, s. 25.
- NEUSNER, Jacob, Alan J. Avery-Peck, "Karaism", **The Routledge Dictionary of Judaism**, Routledge, New York 2004, s. 72.
- NEUSNER, Jacob, Alan J. Avery-Peck, "Orthodox Judaism", **The Routledge Dictionary of Judaism**, Routledge, New York 2004, s. 107-108.
- NEUSNER, Jacob, Alan J. Avery-Peck, "Promised Land", **The Routledge Dictionary of Judaism**, Routledge, New York 2004, s. 117.
- NEUSNER, Jacob, Alan J. Avery-Peck, "Rabbinic Judaism", **The Routledge Dictionary of Judaism**, Routledge, New York 2004, s. 126-127.
- NEUSNER, Jacob, Alan J. Avery-Peck, "Sukkot", **The Routledge Dictionary of Judaism**, Routledge, New York 2004, s. 155.
- NEWMAN, Hillel, **Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period**, Brill, Boston 2006.
- NEWPORT, Kenneth G. C., "The Pharisees in Judaism Prior to A.D. 70", **AUSS**, Vol. 29, No. 2, 1991, s. 127-137.

- OLGUN, Hakan, “Yahudi Ferisiler ile Katolik Kilisesi Bağlamında Ortodoksi ve Heresi”, **Eskiye Dergisi**, S. 25, 2012, s. 105-113.
- OUAKNIN, Marc-Alain, “Yahudilerin Tanrısı”, **İnancın En Güzel Tarihi**, İsmet Birkan (Çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 43-95.
- ÖZCAN, Şevket, “Yahudilikte Pesah (Fısh) Bayramı: Ritüeller ve Semboller Bağlamında Fenomenolojik Bir İnceleme”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 11, S. 61, 2018, s. 1206-1214.
- ÖZTÜRK, Nermin, “İlahi Dinlerde Yemin, Keffaret ve Kurban”, **NEÜİFD**, C. 13, S. 13, 2002, s. 167-192.
- OSER, Asher, “Union of Orthodox Jewish Congregations of America”, **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 20, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 253.
- PANDEO, Mary, **A Complete Introduction To Judaism**, Shaharm Publications, New York 2016.
- PARSONS, John J., “Shavuot-Pentecost”, s. 1-17, https://hebrew4christians.com/Holidays/Spring_Holidays/Shavuot/Shavuot.pdf, (11.05.2019).
- PARRINDER, Geoffrey, **Worship in the World’s Religions**, Association Press, New York 1961.
- PESACH, Rabbi, Chana Burston, **Bar Mitzvah Guide and Resources**, Chabad Orange County, New York 2016.
- POLLAK, Rabbi Y.Z., “Jewish Cemeteries and Mass Graves in Europe: Protection and Preservation”, 2008, s. 1-14, https://cdn.uclouvain.be/public/Exports%20reddot/chaire-droitreligions/documents/Report_Burial_in_Jewish_Belief_Euroepan_Agudas_Yisroel_2008_final.pdf, (18.03.2019).
- POPOVSKY, Rabbi Mark A., **Jewish Ritual, Reality and Response at the End of Life**, Duke Institute on Care at the End of Life, North Carolina 2007.
- POSNER, Raphael, “Marriage”, **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 13, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 565-568.
- RACKMAN, Emanuel, “Orthodoxy”, **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 15, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 497-499.
- RIVKIN, Ellis, “The Meaning of Messiah in Jewish Thought” **Union Seminary Quartely Review**, Vol. 25, No. 4, 1971, s. 383-406.

- ROBINSON, Ira, "Judaism, Orthodox: Modern Orthodox", **The Cambridge Dictionary of Judaism and Jewish Culture**, Cambridge University Press, New York 2011, s. 343-344.
- ROBINSON, George, **Essential Judaism**, Atria Paperback, New York April 2012.
- ROSENTHAL, Judah M. "Yudghan", **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 21, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 408.
- ROTHKOFF, Aaron, "Sacrifice", **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 17, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 644-649.
- ROTHKOFF, Aaron, "Simhat Torah", **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 18, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 604-605.
- RUBENSTEIN, Jeffrey L., **The Culture, of the Babylonian Talmud**, The Johns Hopkins University Press, Maryland 2003.
- RUDERMAN, David B., **Erken Dönem Yahudi Tarihi**, İnkılap Kitabevi Baskı Tesisleri, İstanbul 2013.
- SACKS, Maurie, "Computing Community at Purim", **The Journal of American Folklore**, Vol. 102, No. 405, 1989, s. 275-291.
- SALİHOĞLU, Mahmut, "Avrupa'ya Bir "Giriş" Hikayesi Samson Raphael Hirsch (1808-1881) ve Modern Ortodoks Yahudilik", **Türkiye'in Avrupa Birliğine Girişinin Din Boyutu**, Çanakkale 17-19 Eylül 2001, s. 173-177.
- SARNA, Jonathan D., "American Jewish History", **Modern Judaism**, Oxford University Press, Vol. 10, No. 3, 1990, s. 343-365.
- SATLOW, Michael, "Rabbinic Views on Marriage, Sexuality, and The Family", **The Cambridge History of Judaism**, Vol. 4, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 612-626.
- SCHLOSSBERG, Eli W., **The World of Orthodox Judaism**, Rowman and Littlefield Publishers, New York 2004.
- SCHOENFELD, Stuart, "Bar Mitzvah, Bat Mitzvah", **Reader's Guide to Judaism**, Ed. Michael Terry, Fitzroy Dearborn Publishers, Routledge 2013, s. 1-13.
- SCHOENFELD, Stuart, "Folk Judaism, Elite Judaism and The Role of Bar Mitzvah in the Development of the Synagogue and Jewish School in America", **Contemporary Jewry**, Vol. 9, No. 1, 1987, s. 67-85.
- SHAHAK Israel, **Jewish History, Jewish Religion**, Pluto Press 345, London 2005.
- SHAHAK, İsrail, **Yahudi Tarihi Yahudi Dini**, Ahmet Emin Dağ, (Çev) Düşün Yayıncılık, İstanbul 2015.

- SHAVIT, Yaacov, Mordechai Eran, **The Hebrew Bible Reborn: From Holy Scripture To The Book Of Books**, Chaya Naor (Trans.), Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, Berlin 2007.
- SHERBOK, Lavinia Cohn, **Judaism**, Subject Center For Philosophical and Religious Studies, London 2006.
- SHULMAN, Elizabeth, "Covenant" **The Cambridge Dictionary of Judaism and Jewish Culture**, Cambridge University Press, New York 2011, s. 120.
- SILBERMAN, Lou H., "Chosen People", **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 4, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 669-672.
- SINGER, David, "The New Orthodox Theology", **Modern Judaism**, Vol. 9, No. 1, 1989, s. 35-54.
- SNOWMAN, Leonard V.-Jonathan Seidel, "Circumcision", **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 4, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 730-733.
- SOLOMON, Norman, "Angels", **Historical Dictionary of Judaism**, Rowman and Littlefield, London 2015, s. 71-72.
- SOLOMON, Norman, "Chosen People", **Historical Dictionary of Judaism**, Rowman and Littlefield, London 2015, s. 106-107.
- SOLOMON, Norman, "Covenant Theology", **Historical Dictionary of Judaism**, Rowman and Littlefield, London 2015, s. 122.
- SOLOMON, Norman, "Mishna: The Emergence of Rabbinic Judaism", **Historical Dictionary of Judaism**, Rowman and Littlefield, London 2015, s. 37-39.
- SOLOMON, Norman, "Purim", **Historical Dictionary of Judaism**, Rowman and Littlefield, London 2015, s. 324.
- SOLOMON, Norman, "Simhat Torah", **Historical Dictionary of Judaism**, Rowman and Littlefield, London 2015, s. 377-378.
- STEFON, Matt, **Judaism History, Belief, and Practice**, Britannica Educational Publishing, New York 2012.
- SHOHAM-STEÏNER Ephraim, "For a Prayer in That Place would be Most Welcome: Jews, Holy Shrines, and Miracles-a New Approach", **Viator**, Vol. 37, 2006, s. 369-395.
- STOLOW, Jeremy, **Orthodox by Design: Judaism, Print Politics, and the ArtScroll Revolution**, University of California Press, Ltd., London 2010.
- SUMMARY, Simcha Paull Raphael, Rabbi Dr. Barry Leff, "Summary of Jewish Views of the Afterlife" 2010, s. 1-7, <http://neshamah.net/images/jewish-views-of-the-afterlife.pdf>, (18.03.2019).

- SÜMER, Necati, “**Dinlerin İntihar Olgusuna Bakışı**”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.), Ankara 2015.
- ŞEKER, Cihat, “Yahudilikte Evlilik ve Cinsellik Anlayışı/Ahlakı”, **İLTED**, S. 44. 2015, s. 247-271.
- TANYU, Hikmet, “Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve Esasları, İlmi İnceleme ve Tenkidi”, **AÜİFD**, C. 14, S. 1, 1966, s. 95-124.
- TAŞDEMİR, Tuğba, “Yahudilikte Seçilmişlik Psikolojisi”, **JoSReSS**, Vol. 3, No. 2, 2017, s. 103-114.
- TABAK, Israel, “Rabbi Abraham Rice of Baltimore; Pioneer of Orthodox İn America”, **Tradition**, Vol. 7, No. 2, 1965, s. 100-120.
- The Economist**, ”Special Report Judaism and The Jews”, July 28th 2012, s. 1-12.
- TİRYAKİ, Hatice, “**Reformist Yahudilik**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2006.
- The Editors of Encyclopaedia Britannica, “Orthodox Religious Doctrine”, 2007, s. 1, <https://www.britannica.com/topic/orthodox#accordion-article-history>, (16.05.2019).
- TURETSKY, Yehuda, Chaim I. Waxman, “Sliding to the Left? Contemporary American Modern Orthodoxy”, **American Modern Judaism**, Vol. 31, No. 2, 2011, s. 119-141.
- UĞUR, Hakan Uğur, Eski Ahid’deki “Dua” Kavramının Kur’an’daki “Salat” Kavramıyla İlişkisi, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 8, S. 2, 2008, s. 133-166.
- ÜNAL, Asife, **Yahudilik’te, Hıristiyanlık’ta ve İslam’da Evlilik**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- ÜNAL, Asife, “Yahudilikte Evlilik Anlayışı ve Törenleri”, **Bütün Yönleriyle Yahudilik**, 2012, s. 673-693.
- ÜNAL, Asife, “Yahudi Düşün Gelenekleri”, **İTOBİAD**, C. 5, S. 2, 2016, s. 225-241.
- VERMES, Geza, **Ölü Deniz Parşömenleri Kumran Yazıtları**, Nurfer Çelebioğlu (Çev.), Nokta Kitap, İstanbul 2005.
- VERNOFF, Charles E., “Sukkot: Feast of the Tradition Redemption”, **Tradition: A Journal Orthodox Jewish Thought**, Vol. 33, No. 4, 1999, s. 6-26.
- WARBURG, Margit, “Religious Renewal in Orthodox Judaism in İsrail-An Interpretation”, **Social Compass**, Vol. 38, No. 1, 1991, s. 63-71.

WURZBURGER, Walter S., "Orthodoxy", **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 15, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 493-494.

ZADOFF, Efraim, "Fasting and Fast Days", **Encyclopaedia Judaica**, Vol. 6, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, s. 722-723.

ZUESSE, Evan M., "The Inner Structure of the Jewish Festival Calendar", **Proceedings of the World Congress of Jewish Studies**, Vol. 2, 1993, s. 151-158.

